

James
G. [unclear]

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ДРУГА

ИЗДАЊЕ И РЕДАКЦИЈА

Одбора за издавање цел. дела Св. Марковића.

БЕОГРАД

Штампарија Народне Радикалне странке.

1889.

С Р Е З.

—

Кад је био говор о општини*) напоменуто је, да је наша општина већином још врло слаба, па се не може самостално развијати у правцу економском, просветном и здравственом. За то јој је потребна већа задруга — срез.

С тога у нашој земљи, при оваком нашем умном и материјалном стању, **најважнији** чинилац за народни развитак мора бити срез. Општина је сувише мала, а округ или још даље централна државна власт, сувише су далеко, да би могли утицати на развитак појединих општина и народа, што у општинама живи.

*) У првој свесци. Пр. издав

Кад се код нас заводио државна управа, управо се није мислило: на што је то све? Оће ли се тиме подићи народно благостање, просвета, поштење? Него — стварало се једно по једно надлежатељство; крпило се, дерало се, па се опет крпило и тако је ишло све даље у напред без одређеног плана и без одређене сврхе.

Сад, кад је већ народ увидео, да је претегла дара меру; да државне установе, које су створене зарад народног благостања, у ствари оће да упропасте оне рад чијег су благостања створене — подигао се општи глас: да се наша управна и судска струка реформишу. У скупштини је изречено, да се при преображају има поглавито у виду: јевтиноћа и простота свију установа, а с овим и брзина и тачност при одправљању свију послова, које извесно има да врши.

Ови су услови заиста неопходни и њих све ваља увек имати на уму, кад је

реч о реформама. Али по нашем уверењу то још није довољно. Мала ће и незнатна добит бити за наш народ, ако се нешто мало скрати број чиновника у Србији; ако се умањи нешто мало трошење артије и други канцеларијски трошкови; ако се они чиновници, што сад седе по окружним варошима и Београду, растуре по Србији (да проносе цивилизацију), и ако народ на тај начин дође у ближи додир са властима, да може лакше и брже одправљати своје послове код њих.

Све је то мала, врло мала добит за народ. Да би то са свим јасно увидели да узмемо један груб пример. Наш народ плаћа сад државног пореза с главе на главу по 6 талира. Узмимо да општински прирез у целој Србији износи просечно 4 талира с главе на главу, то онда плаћа у Србији свака пореска глава 10 тал. или 240 гроша годишње. Узмимо да је неком државном реформом учињено чудо, т. ј. да су тако вешто удешене

установе у Србији, да није више потребно плаћати порез! Остаје дакле сваком 240 гроша годишње.

Каква је то добит за једног човека? Колико један човек може повећати своје благостање, ако му се сваке године поклони с неке стране по 4 дуката? А при том ваља узети у рачун, да је код нас свака пореска глава преставник породице од пет душа! Ту долази на сваку душу мање од 50 гроша годишње, кад неби било порезе. То је управо мало више од — ништа.

Уштеда државних трошкова и народних терета сама по себи неће народу донети велике асне. И државне реформе, које само то имају у виду, неће много користи донети народу.

Ако се оће збиљска реформа у нашој управи — реформа, која би занета користила народу, потребно је: 1. Да се у начелу призна: да је задатак државних установа, да служе народном благостању;

дакле да су оне баш удешене за ту сврху;
2. Да се сам народ покрене из свог мртвила, да он сам у своје руке узме бригу о свом благостању, а то ће рећи — да он узме управу у своје руке.

За народно благостање потребна је самоуправа.

Ми не желимо никако, да се садањи бирократски систем „реформише”, т. ј. да се он закрип и замаже, већ тражимо: да се садањи бирократски систем управо уништи, а да се утврди самоуправа народна у свима струкама. Тада тек уштеда у државним трошковима добија своју праву вредност. Кад се усвоји, да се државне установе нарочито подижу за помагање и развитак народног благостања, и кад народ сам располаже оним уштеђеним вишком — онда се тај вишак неће распасти у мале делиће и потрошити не приметно, но ће се њиме подићи такве установе, које ће увећати укупно народно благостање.

Без економске реформе у нашој производњи, а поглавито у нашој земљорадњи, остаће јалове све наше државне реформе, т. ј. оне нам неће донети ни слободу ни просвету. Реформе економске морају се започети од општина: прикупљањем распарчане земље у гомилу, удружењем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има срестава у први мах, да такве људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер он је у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлиско, техничко-индустријално. Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати само средиште за образовање радника сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и задруга за набавку савршенијих алата, семења и т. д. (у колико то не би узели на се ра-

зни заводи на пр. поједине стручне школе),
па и потребног капитала и кредита.

Даље, подизање путова и мостова, регулсање река (брана и воденица), чување и подизање шуме, старање о одржању здравља и неговању болесника у целом срезу — све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини ми смо споменули, да се оне брину о свему томе у своме кругу, или, изузев поједине богатије општине, оне то нису у стању, да врше. Мало је која општина у стању да плаћа сама инжењера, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу и т. д. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу, т. ј. морају се старати удруженим силама, да своје потребе намирe, у колико се то може достићи.

Према нашем материјалном стању и према количини образованих стручних лица, за сада није могуће ни све срезове

уредити тако, да сваки може вршити онај културни задатак, који му ми намењујемо. Али ми стављамо то као сврху, коју ваља достићи. Ако се не може свуда све ово увести наједаред, може се уводити поступно, само треба имати увек на памети главну мету, па радити непрекидно свом снагом да се та мета достигне.

Ми смо хтели да обележимо укратко, шта треба да буде главна сврха управне реформе. Није то само, да се нешто мало упрости и појевтиња бирократски поредак, већ да се измени сама суштина и сврха управе. Ми желимо да створимо органе, као : **среску скупштину, срески одбор и среску управу**, којима би главне задатак био, да раде на свестраном, културном развиту нашег народа.

Разуме се, ми желимо у исто време и да се наша управа упрости. Управо то је једно с другим скопчано. Устројством среске самоуправе, постају непотребна и окружна начелства и ка-

петанства. То је јасно разложио писац «Велике општине» у бр. 13. «Јавности» од прошле године*). Ту је у главним цр-тама обележен делокруг среске управе.

Ми у основу усвајамо онај делокруг и организацију среске управе, где од ње одступамо, то сваки може видети. Ми је наводимо овде, да се још једном проучи :

«Сваки срез или велика општина, да на скупу или скупштини својој одабере из свих својих крајева петнајест лица. Они нек изберу измеђ себе председника велике општине и додаду му у помоћ још четворцу, од којих нек буде један помоћник председников, а тројица чланови. То је суд једне велике општине. Ови пет врше послове непрестано, а сви петнајест месечно по једанпут већају о општим потребама, ма у ком кругу њихове власти. Избор њихов саопштава се административној власти ради знања. Избор вреди за три године . . .

*) Види „Јавност“ од год. 1873. Приз. изд.

Надлежност судова великих општина :

1. **грађанска** : а) да у последњем степену решавају грађанске парнице, које су суђене код судова малих општина ; б) да воде бригу о сирочадима и њиховом имању, према уредбама, које би се издале.
2. **Кривична** : а) да испитују и казне истуне ; да испитују преступе и злочинства, да могу затворити због тога кривца, који се ухвати на делу или за ког има несумњивих доказа, а бескућник је, па може побећи или је опасан за друштво ; б) да извесне преступе пресудљују, што би се законом ближе означило.
3. **Одправна** : да извршују пресуде судова и решења, којима се стављају забране ; да примају тужбе против општинских судова због рђавих путова, мостова и водојаза, да би то било у свом реду.
4. **Школска** ; а) да воде надзор о дужности учитеља и успеху ученика ; б) да оцеви дају своју децу у школу и оне да казне глобом, који то не чине ; в) да

подижу примерне земљоделске школе ;
г) да општинским трошком подижу по-
требне занате. **5. Санитетска :** да се
старају о здрављу народа помоћу спо-
собних лекара и просвећених учитеља
црквених и народних. **6. Газдинска :** а) да
воде надзор над шумама сеоским и да
их чувају од међусобног сатирања села
и сељака, а тако и над испустинама по-
јединих села ; б) да према приликама
месним прегледају рачуне малих општина
и старају се да им приходе умноже а
трошкове уштеде. **7. Финанцијска :** да
примају данак од малих општина и пре-
дају благајнику ; да наплаћују све про-
писане таксе, што су за државну касу
и предају их месечно. Таксе, које на-
плаћује суд великих општина по својим
решењима, или глобарину за истуше и
преступе, не долазе у државну касу,
него у касу исте велике општине за
подмирење трошкова. **8. Полицајна и
политична :** — по одређеним прописима.”

Овде је у главним цртама обележен делокруг средње управе. На први мах може то изгледати страшно много, нарочито, кад се помисли, да укидањем окружних начелства и капетанства, сви послови ових надлежатељства, падају сад на срез, а осим тога суђење и толики терети. Али ваља знати пре свега, да при данашњој нашој управној системи, многи «послови» само за то и постоје, што постоје начелства и капетанства, а свих тих «послова» нестало би одмах, чим би нестало оних петљанија, које су изазвале и стварале те послове. Осим тога ми замишљамо заједно са управном реформом и реформу нашег суда, финансије и свију грана управе. С тим многи послови или отпадају са свим, или се веома скраћују. Тек са овим свима реформама средња управа може постати ваљана, проста и јевтина и може донети народу оне користи, које се од ње очекују.

Ф И Н А Н Ц И Ј А .

Ми смо започели да говоримо о реформама у нашој држави. До сада смо говорили управо само о суду и управи у општини и срезу. Намера је наша била да изнесемо основна начела за простију и јевтинију управу и суђење, а у исто време да изнесемо основна начела за самоуправу у општини и срезу.

Али уређење суда и управе није нека засебна сврха, коју народ жели да достигне. Народ жели бољи и јевтинији суд и бољу и јевтинију управу стога, што у опште жели да поправи своје рђаво стање у сваком погледу. Да се ово достигне не помаже само реформа у суду и управи, већ је потребан цео низ рефорама у свима струкама државе, које стоје у вези, и које морају бити тачно прорачуњене и удешене. Иначе

поједине реформе, ако се и уведу саме за се, могу врло лако остати јалове, т. ј. не принети народу онакве користи, какве народ од њих очекује.

Међу реформама, које стоје у свези са уређењем суда и управе, стоји у најтешњој вези финансија, за то ћемо о њој да говоримо одма на првом месту. Очеvidно, кад се замисли да општина и срез постану у неку руку самостална тела у држави, онда се мора допустити, да они имају своје приходе и расходе, који су пређе спадали већином у буџет државни — дакле да они добијају самосталан буџет. Према томе, досадање финансијско уређење мора се у неколико преназначити, чим се замисли укидање досадањих начелства и организација среза и општине на темељу самоуправе. Али ми нећемо да ограничимо наше разматрање само на оне неопходне, управо канцеларијске реформе, које би се том приликом могле увести, да се доведу

у сагласност са новом управом. Ми же-
лимо, да јасно одредимо: шта је сврха
државних финансија у опште? па да
према тој сврси наведемо све реформе
у целој нашој финансијској системи.
Ако јасно одредимо шта оћемо да по-
стигнемо нашој финансијом, онда ћемо
лако одредити какве су реформе финан-
цијске код нас потребне и како да их
извршимо.

I.

Задатак је финансије, да подмирује
материјалне потребе државне.

То је казано у опште, а да би ви-
дели које су то државне потребе морамо
се пустити у појединости.

Да би могли одредити државне мате-
ријалне потребе, пре свега морамо знати
шта је задатак државе.

Некада се сматрало, да је задатак
државе: да само чува ред; т. ј. да чува
личност и имање, па да свакоме остави

слободу, да се развија докле год хоће — разуме се ако може и ако уме. Данас је то начело у науци са свим одбачено, а у пракцици још и пре. Сваки зна како је у нашој држави. На пр. наша држава диже школе, плаћа учитеље, издржава сиромашне ђаке у земљи и на страни; стара се за земљорадњу, занате и у опште за развитак привреде у земљи — помаже новчано пољско-привредно друштво; даје кредит појединим помагачима из државне касе; стара се чак за облагорођавање пасме коња и за развитак свилоделства у нашој земљи. Ми нећемо овде да испитујемо колика је асна од свега тога за народ, него нама је главно да покажемо како је наша држава далеко од онога начела, по коме она треба да буде само чувар реда у земљи. Наша држава неће само да ујамчи «слободу» за развитак појединих личности, по у извесним случајевима, по могућству, даје срестава и начина да се појединац развије: материјално, умно и морално.

У начелу ми можемо изрећи задатак народне државе, а овај је: да свима средствима потпомаже развитак сваког свог члана, т. ј. да свима средствима, којима располаже, ради за материјално напредовање народа, здравље, просвету, морал и слободу. Ни једна држава то начело јавно не признаје, него све још тврде, да оне имају чисто пандурску дужност, да чувају ред — али у самој пракци држава се све више шири са оним начелом, у коме смо ми изrekli задатак државе.

Разуме се, до данашњег дана државе су све једнако биле уређене поглавито за то, да чувају поредак и — више ништа. Шта више врло често државе су биле нарочито уређене, да се под закриљем «законитог реда» народ цеди у корист појединих породица или појединих стајежа. Како је било у нашој младој државици пређе — ми нећемо овде да говоримо. Ми смо већ казали, да и код нас

у практини све више продире мисао : да држава треба да помаже сваковрсни развитак појединаца. Ова мисао продире и код наших државника, а већ код народа она је са свим природна. У најновије доба на нашим скупштинама тражи се, да држава помогне кредитом задужене земљоделце, да се одуже ; да она набави народу стручне зналце и учитеље у земљорадњи ; да она помаже развитак индустрије и т. д.

У «Јавности» више пута је говорено, да је материјално стање народа основа реда, просвете и морала. Према томе држава треба да своју главну снагу обрати на ову прву и основну цел, јер кад је она постигнута, све се остало може постићи. На ту цел мора бити поглавито обраћена и финансијска снага државна.

Да богме и наша држава, као и све европске државе, није тако уређена, да би могла обратити своју главну финан-

цијску снагу на материјално унапређење народа. Још она троши највећи део својих прихода на одржање реда, т. ј. на издржавање саме државне машине — плаћање чиновника и канцеларија. Али са реформом државне машине у свима струкама, са умањавањем чиновника и канцеларија треба упоредо да се реформише финансија. И то разуме се у том правцу, како би држава могла све већма помагати материјални развитак народа.

Имајући у виду овај задатак државних финансија, ми ћемо најпре промотрити изворе наших државних прихода, као и оне приходе, који управо нису «државни», али се њима опет намирују опште народне потребе, устројство главних делова наше финансијске управе и наше државне и друге опште народне трошкове. А кад ово проучимо, лако ћемо увидети, које су нам реформе у нашим финансијама нужне, да би могли постићи онај главни задатак.

II.

Извори наших државних прихода деле се на четири главна дела: Непосредни данци, посредни данци, таксе и привреда правитељства. Остале одељке, као «повраћени кредити», и «непредвиђени извори», ми остављамо на страну, јер они у ствари долазе увек из ова четири извора, или нису прави државни приход. Непосредни данци доносе више од половину свију државних прихода, а сви остали приходни извори доносе близу половине.

У случајевима, кад се код нас показивала нека изванредна потреба, на пр. за куповање оружја или одећа за народну војску, онда се та потреба подмиривала изванредним прирезом на цео народ.

Непосредни данци су : порез, бећарски данак и арач. Главну суму прихода у нашој држави даје порез. (По буџету од 1872 г. преко 18 мил. гр. пор., а бе-

ћарски данак и арач једва 100.000). О нашој порезној системи говорено је доста на последњој скупштини. Било је доста гласова, да није никако правично, што се усваја 6 талира с главе на главу за целу Србију, јер народ у кршевима ужицким, чачанским и др. неможе никако да плаћа толико с главе на главу, као у Морави, Јасеници, Стигу, Тимоку, Мачви, Колубари и др. Даље говорило се, да није никако право, што је утврђена највећа цифра (у селима 15 талира, у варошима 30 т., а у Београду 60 талира), од које се неможе платити већи порез. То је већина признавала; то је признавала и влада, али нико није смео ни да предложи озбиљно, да се код нас порез плаћа по имању. Лако је наћи узрок зашто нико није наваљивао, да се таква пореска система уведе код нас, а то је: што нико није веровао, да се код нас може оценити вредност имања бар толико тачно, да пореза по имању буде прави-

чинија но садања. То је покушавано пре неколико година, кад је скупштина већ била узаконила порез по имању — изишле су пописне комисије; радиле су по неколико месеци, потрошиле неколико пљада дуката, па — ништа. Резултати су били тако нетачни, да се по њима није могло ништа предузети. И тада се сваки бојао, да се не баце неколико пљада дуката узалуд. Да се тачно определи вредност имања, ваљало би пре свега премерити сву земљу, која се обделава, а за то би требало великог трошка и много стручних људи. Српски народ је сувише сиромашан и у људима и у средствима, да би могао оваким, тачним начином, да определи вредност имања у Србији, па да по могућности разреже порез, за то је та мисао напуштена.

При оваком стању ствари у Србији, тешко да се може скоро увести пореза по имућности — онако, као што би то требало да буде по правди и по науци. Него онет устројством в. општине нешто

се достиже. Тим устројством велики део државног буџета дели се на поједине срезове. Ту суму, заједно са оном коју општина или в. општина разрезају, много је лакше разрезати по имућству на све пореске главе у једном срезу. За онај део, што се плаћа држави, остаје за сада стари начин разрезивања порезе, т. ј. по главама, док се та система не измени. Али сад се не мора плаћати 6 талира с главе на главу, већ доста мање, почем срезови узимњу на се један део пређашњих државних расхода. Дакле разрезиваће се мања сума неправедно. Осим тога ваља укинути са свим ону границу («максимум»), преко које се не може порез плаћати, па неск се може бар у границама једне општине разрезивати порез по имућности, кад се не може у целој држави.

Поједине општине могу доста тачно оценити имућност својих грађана и саставити списак свију грађана по имућно-

сти. По тим списковима, оне ће разрезивати прирез за своје општинске ствари. Ти спискови служиће и за разрезивање приреза за рачун в. општине, као и за разрезивање пореза. Држава ће према броју пореских глава одредити само општу суму, коју треба срез да плати, а суд велике општине постараће се да ту суму разреже на све своје чланове по имућству. Овим путем може се постићи бар у границама среза, да се порез разрезује по имућности. Ова реформа није бог зна како велика, али она је врло корисна и има ту добру страну, што би се одмах могла извршити чим би се уредила вел. општина.

Посредни данци могу се такође у нечем реформисати. Посредни су данци: ђумручина, трошарина и регалини данци на со, дуван и рудокопње. Осим ових посредних данака, што их држава наплаћује, има још неки, које наплаћују општине, као: аренде за клање стоке,

акциз на продавање вина и ракије на крчму, кантарина, а у Београду постоји и акциз за продавање туцане кафе.

Да узмемо најпре ђумруке, трошарине и регале. То су управо данци, који су измишљени, да државна каса што пре и лакше дође до новаца. Ово је нарочито згодно средство, да се што пре дође до новаца у оним земљама, где народ иначе не би никако, или неби радо дао исту суму новаца, кад би му се потражила у виду непосредне порезе. Осим тога ђумручина се од вајкада употребљавала као средство, да се забрани улазак туђих фабрика у земљу и извоз сировина; а често и да се закрати извоз домаћих сировина. Ово све ђоја у интересу домаће радности — заната и индустрије.

Ми не уважавамо ни један од ових разлога. У «Јавности» је већ било говора о данку и ту је казано, да данак треба да је равномеран, т. ј. да пада једнаком тежином на све. То се посредним дан-

цима, т. ј. ђумруцима, регалима и трошаринама никако не достиже. На против ту се спрам имућности узимље данак са свим противно правичности: већи терет сносе спроманиније класе. Осим те мане, мана је том данку и та, што се он неосећа тако јасно, т. ј. незна сваки грађанин, колико он управо плаћа у виду ђумрука, трошарина, регала и т. д., а ми сматрамо као основно начело порезе: да сваки грађанин зна тачно шта плаћа. Што се тиче другог разлога он је такође са свим ништаван. Може се подићи у Србији (или у Турској) каква му драго заштитна ђумручина — то неће подићи ни за лек нашу индустрију. Индустрија, као и свака радња треба предходно: **радне руке, знањо и капитал.** Заштитна ђумручина не може да створи ни један од ових чинилаца производње, па дакле не може ни подићи индустрију. Подижући ђумручину заштиту спрам туђих производа, ми изазивљемо странце, да то исто чине

се употребљавају код огромне већине народа, а корисни су.

О судским и у опште канцеларским таксама мало шта имамо да кажемо. Оне ће се смањити по себи, чим се наше суђење и државна управа упросте.

У привреду правитељства долазе: приход државних добара, интерес на новце, приход књигопечатње, приход економије топчидерске и државне ергеле, приход пошта и телеграфа и приход управе фондова. О свим овим приходима, осим управе фондова немамо шта да говоримо. То су већином приходи од особених завода, који баш и нису за то подигнути, да увеличају државне приходе. Према томе, кад би о њима говорили, морали би поглавито испитивати, да ли они одговарају оној цељи, ради које су подигнути. Но сада, кад је реч о финансији, о томе нећемо да говоримо. Остаје нам дакле само управа фондова, као једна од најважнијих финансијских завода у

нашој земљи. О њој ћемо говорити у
идућем чланку.

III.

Разни фондови, као : **УДОВИЧКИ** за удо-
вице и сирочад чиновника ; **ШКОЛСКИ** за
подизање школе; црквени, манастирски,
БОЛНИЧКИ и **ИНВАЛИДСКИ** постали су код
нас у разна времена. Историју њихову
нећемо да излажемо, јер нам није пот-
ребна. Од 1862 год. установљена је уи-
рава фондова, и њој су тада предати не
само новци фондова, који су дотле посто-
јали, но и новци свију пунилних маса,
с којима су дотле руковали судови.

С устројством управе фондова имале
су се у виду две главне цељи : прва, да
се самим фондовима боље управља, те да
боље одговоре цељи за коју су намењени;
а друга и главна цељ била је, да се на
тај начин уједињеним капиталима из целе
Србије отвори један јак новчан завод,
одакле би наш, већ тада презадужени

народ могао добити новце по јевтини интерес, да се одужи.

Имајући у виду ову другу цел, управа фондова у основу била је као нека хипотекарна банка (банка која даје кредит на непокретно имање). Она је спустила интерес на 6% и утврдила је отплату 2% годишње, и тако је давала капитале на зајам за 23½ године са 8% интереса и отплате уједно. Установа штедионица од 1871 по окрузима, управо је развитак исте мисли: да се створи неки завод за давање зајма на непокретно имање, да се свет не задужује зеленашима. Иста мисао, која је назвала управу фондова онаку, каку је сад имамо. Са истом намером изишао је и закон о заложницама од прошле године.

Ми ћемо најпре да кажемо неколико речи о самој установи фондова, а после ћемо прећи, на ову другу њихову улогу.

Ми смо у начелу за то, да једно уређено друштво има установа, где би могли

живети људи у старости или у опште кад су постали неспособни за рад, а који су у време своје младости и снаге вршили савесно свој посао. Тако смо исто у начелу за то, да се друштво стара о породицама и сирочадима умрлих, који немају средстава за живљење и образовање. Али смо у начелу противни томе, да то буде привилегија једног staleжа; да се држава стара само за удовице и сирочад чиновника, а не и других својих чланова. Стога смо у начелу противни фонду за удовице и сирочад чиновника.

До душе рећи ће се: па то чиновници установљавају укидањем од својих уста, од своје плате. Пензија што се даје њима и њиховој породици — то је њихова зарада. То би они имали, кад би и код приватног друштва осигурали своје породице месечним улагањем извесне суме, кроз више година.

Кад би то била приватна установа ми неби ништа говорили; али то и јесте

главно, што је то државна установа. Држава је уредила ту установу и она је непрестано одржава својом снагом; држава јамчи свакоме чиновнику за она права, која добија сваки чиновник улогом у тај фонд; напослетку држава га помаже новчано и без те помоћи државне он се никако не би могао одржати, јер су његови расходи редовно већи но приходи. Ово преимућство, што га држава даје једном сталезу у земљи, ничим се неоправдава; нити су то најкориснији и најважнији радници у земљи, нити су опет најсиромашнији. Сваки привредник, који производи предмете неопходне за живот, кориснији је од њих, а огромна већина чиновника има већи приход, но што је средња (просечна) цифра прихода једне породице у Србији. Огромна већина чиновничких породица спада по приходу више средњој класи у Србији.

Из ових разлога види се јасно, да је са сасвим неумесно и неправично, да се

држава брине само за породице једне класе, која није у такој оскудици а о другима се не брине, којима је та брига много пужнија.

Па шта оћете ви? може неки занитати. Оћете ли да сваки српски грађанин има право улагати у фонд, па да према његовом улогу жена му и деца имају пензију по смрти, или и он сам у случају болести и немоћи? То би заиста било праведно, према начелу, по коме постоји данашњи чиновнички фонд. Али ми немислимо да је за нас овај начин удесан за осигуравање појединих породица. Ми желимо да се државна управа упрости, а овим би јој се натоварила једна огромна машина на врат. Има других много бољих средстава да се свакија породица и сирочад осигурају у друштву. Ми ћемо о томе говорити други пут, на другом месту. У овај пар ми држимо да је ова установа, оваква каква је, установа сталешка, да је то једна

неправедна и неумесна привилегија и као такву, да је ваља укинути.

Овај разлог има тим више места, што ми тежимо, да се наша држава устроји на начелу самоуправе. Досадашњи чиновници губе свој садашњи положај у систему самоуправе и долазе у ред осталих грађана. Са свим је природно, да са овом изменом чиновничког положаја треба укинути и њихове привилегије, које су их одвајале од осталог народа. Њихове уложене капитале, који се буду затекли при укидању овог фонда, држава ће постепено или одједаред исплатити, а нове улоге од тог тренутка неће примати.

То је наше мишљење о фонду чиновничком.

Школски фонд управо је највећи и најважнији од свију наших фондова. Он је установљен у тој цели, да се од његовог прихода подижу школе и плаћају учитељи. За ту целъ установљен је и нарочити школски прирез по два цванцика на сваку порес-

ку главу годишње. Да би тачније оценили важност и потребу ове установе, ми ћемо промотрити само начело тих фондова, који се установљавају за школе, болнице и друге опште потребе.

С економског гледишта разни фондови за разне установе, које су корисне и нужне народу — нису никако потребни. Нека нико не мисли, да народ неби могао издржававати толике школе, кад не би имао на пр. фонд од толико стотина хиљада дуката, који даје држави толики интерес годишње. Ко даје тај интерес? народ — онај исти, који плаћа и порезу. Све то иде из једног цџепа. Рецимо, ради простоте примера, да народ плаћа 1 милијун гроша за школе и да 500.000 долазе од интереса школског фонда, а толико исто од приреза. Народ мора сваке године зарадити (произвести) управо милијун гроша за школску потребу, и толику вредност мора извадити из свог цџепа те предати држави. За народ, за целокупну

народну економију нема никакве разлике, да л' ће он ту сву суму дати у виду интереса или у виду приреза. За поједине људе у народу, ту да богме има разлике, али за цео народ — не. Он толико плаћа — те плаћа. Нико не може разликовати онај грош, који је примљен за интерес на државни капитал од оног, који је примљен за прирез, ишти се у народној економији осећа разлика између ових грошева. Један део годишње народне производње отишао је на школске потребе — то је језгра. — Оно друго је само форма.

Друга је ствар, ако народу треба рецимо универзитет, на мора да потроши одма за једну годину 100.000 дук., а он не може за ту потребу да дâ више но 10.000 дуката годишње. Онда, да богме, мора се чекати и образовати фонд за 10 година, док се не сакупи сума од 100.000 дук., а тада ваља ту суму утрошити наједаред.

Има још један случај, кад народ треба да установљава фонд за просвету: кад

народ стоји материјално тако добро, да може извесну суму одвајати на просвету, а нема још способних људи за учитеље. У том случају треба прикупљати капитал, који ће се доцније утрошити кад буде нужно. Осим та два случаја нема никакве нужности, да постоји фонд за просвету.

Ово што важи за просветни фонд важи и за болнички фонд, и у опште за све фондове, који служе на то, да се од њиховог интереса издржавају разне корисне установе. Што је установа фондова свуда укоренљена, то је једна навика данашњег друштва — навика, која се врло лако објашњава склопом данашњег друштва и појмовима, који у њему владају. Ту сваки тежи да живи од „интереса” и обично већина, који вуку „интерес”, не мисле, да неко мора сваке године изнова зарадити и њихов првобитни „капитал” и тај њихов интерес, иначе би њихов интерес и капитал прошао за кратко време.

Но ми нећемо овде да се упуштамо у дубље разлагање економске теорије. Да се вратимо на практично гледиште.

Кад већ народ има сакуњен капитал за просвету 100, 200 и више хиљада дуката, а има довољно спремних људи за оснивање ваљаних школа, онда нема смисла да тај капитал даје под интерес људима, који га ни у пола неће употребити тако производно, као што може да га држава производно употребити.

А како ће га држава употребити производно ?

Нека подигне толико ваљаних школа, колико има средстава: нека прорачуна и распореди сав капитал тако, да за неколико година утроши сав капитал заједно са свима приходима, који буду за то време припали за просвету. За то време нека прође кроз ново-уређене школе један нараштај — то је од прилике 8 до 10 година. Ми рачунамо да из тих школа изиђу образовани агрономи, технолози,

механичари, инжењери, занатлије разне струке и т. д. Само кад би 1000 таквих радника добили од једарад од једног школског нараштаја, како би се огромно подигла наша производња! А при ваљаној употреби наших средстава то је најмања цифра, коју можемо добити. Шта је интерес 6, 12, 24 и 50% годишње? Наша би просвета дала далеко већу добит, јер би сва наша производња добила огроман полет, који се ни израчунати не да! Треба при том имати на уму, да се и сва будућа средства за просвету употребљавају на исти начин.

Овај разлог мислимо да и најпростији човек може разумети. За нас је много корисније, да утрошимо капитал школског фонда, само са добро уређеном школом, него да дајемо тај капитал сељацима, а још чешће интересијама, који га примају од државе по 6% а дају после од 24% до 100% и више.

На овај начин ми мислимо да ваља ослободити „управу фондова“ од два најглавнија фонда. Остали су сви скупа са свим незнатни. „Управа фондова“ остаје још по свом имену, али у ствари она не би имала да рукује фондовима, но — да изврши ликвидацију тих фондова. По закону о окружним штедионицама од 1871 год. окружне штедионице рукују свим капиталима свог округа: црквеним и манастирским капиталима, општинским капиталима, пупилним новцима, прирезима болничким, среским и окружним, док се не утросе на оно, на што су намењени, и депозитима, који би имали да леже подуже време код окружног суда или полиције. То су управо сви капитал, којима је до сада руковала управа фондова, осим она два фонда, за које рекосмо да их ваља укинути. Самим развитком штедионица иде се са свим природно да се уништи управа фондова.

Но ми нисмо обраћали пажњу на другу улогу што је имају фондови. Казали смо, да је управа фондова у ствари неки завод за давање кредита на непокретности. Чим ћемо да заменимо или накнадимо губитак ове установе, кад уништимо фондове, који су имали толики нагомилани капитал?

О томе ћемо говорити у следећем чланку.

IV.

Ми држимо да је страшно непрактично било, што се до сада толике наше владе старале, да давањем кредита појединцима спасу народ од зеленаша и кајшичара. Да се народ избави од задуживања, ваља му подићи производњу. Да се подигне производња први је услов: организација рада — удружење радне снаге.

Говорећи о срезу ми смо казали, да среско представништво и среска управа

покрећу удружење за производњу код нашег народа, и да му помажу набављањем стручних зналаца и разних средстава за производњу. То је заиста најпречи посао, да се наша производња подигне и наш народ извуче из сиремаштине.

Наше законодавство има овде такође огромну улогу у овом послу. У предмету о коме сад говоримо најпречи је посао законодавства, да узакони: да се новци државни не дају свакоме који има залогу — непокретно имање. Него да се новци државни дају поглавито произвођачима, и то на извесну радњу. Преимућство да имају задруге земљоделске, занатлијске и индустријалне. Ова преимућства неби била ништа ново у нашем законодавству, јер сада и у закону о устројству управе фондова и у закону о устројству штедионица постоје така преимућства, н. пр. тежацима за израну или набавку стокe и алата и др. Даље треба узаконити да имају преимућства за кредит: задруге

и лица, за које јамче општине и срезови. Дајући новац на зајам задругама и појединцима, за поменуте цели, држава треба да узакони извесна општа наређења односно разних радилишта и рада у њима; такође да узакони право државног (односно — среског или општинског) надзора над тим радилиштима.

То су радикална средства, да се наша производња подигне и то: земљорадња, занати и индустрија упоредно. Стварати индустрију у земљи где је земљорадња заостала за 500 година, а заната готово нема — то је лудорија. С тога треба укинути све оне законе о повластицама и привилегијама појединим предузимачима, којима се ђоја хтела да подигне индустрија у нашој земљи. Оне никад неће подићи народну производњу, само могу напунити џеп појединим шпекулантима.

Да се достигне главна цель државног кредита, т. ј. да се државним кредитом подигне производња, најудесније је уста-

новити толико финансијских завода у разним местима, колико је потребно за целу Србију. Ти заводи не би били за нас ништа ново, у начелу, јер код нас већ постоје окружне штедионице. У самој ствари ови нови заводи, које ми називљемо **народне банке**, биле би наше данашње окружне штедионице, само у нечему дотеране и усавршене. Најлакше би и било да се садање окружне штедионице преобразе у народне банке, а у другим местима, где окр. штедионице не постоје, да се подигну по истом плану.

Осим оних новаца, којима данас рукују окр. штедионице, у народне банке ишле би све суме од пореза, такса и глоба код општ. и среских судова — у опште сви срески и општински приходи, који долазе на извештајни круг, који обухвата једна народна банка. Ту се разуме само онај део прихода, који неће општина или срез да тропи за подуже

време. Оно, што је за извесно кратко време (до 6 месеци) нужно општини или срезу, ови задржавају себи, а оно, што треба централној управи, ниље се одмах њој. Почем се буџет за општину, срез и државу у напред одређује за годину дана, а зна се колико се троши за месец, два, три и т. д., то би народна банка увек знала, какве редовне приходе и редовне издатке има у сваком месецу. Према томе би она удешавала своју радњу, као и свака приватна банка.

Управо ове народне банке биле би **окружна финансијска управа**, која би руковала свим приходима и расходима једне области (неколико срезова); руковала би црквеним и манастирским капиталима; пушним имањем, и т. д. У исто време то би био један завод, који прикупља растурене ситне капитале из разних **нерадних руку** и премешта их тамо, где ће се они употребити за рад — за про-

изводињу — дакле једна банка за поди-
заће производње.

Ми смо ставили нарочито, да она
прима и онаке суме, које после шест
месеци мора да изда, јер се и те суме
могу за то кратко време употребити ко-
рисно за народ. Сваки који разуме ток
произвођачке радње зна, да је за про-
изводињу земљорадничку, занатлијску и
индустријалну потребан различан кредит.
За стални капитал, као што су: земља,
зграде и машине, које трају више го-
дина, фабрике и т. д. потребан је обично
кредит на више година, који се напла-
ћује постепено, н. пр као данас из управе
фондова. На против кад н. пр. у задрузи
занатлиској и индустријалној треба си-
ровог материјала, или каква друга ситнија
набавка, или треба издржавати за кратко
време радника, јер за неко време нема
продње израђеној роби и т. д., онда су
нужни зајмови за кратко време. (То су
зајмови, који се у данашњем газдинству

вуку на „менице“ на три, четири, до шест месеци). Таки су зајмови по данашњем закону за израну земљорадника, за семе, за набавку плуга, кола и т. д. Кад банка има извесно примање, које њој непрекидно перијодично долази, и кад зна тачно рачун о свом примању и давању у сваком дану (што мора знати), она може чинити народу огромну помоћ са овим кратким зајмовима (банкер би казао: може чинити велики обрт са кратким меницама).

Осим тога ове народне банке могу распространити своју радњу и на другом пољу. Ове банке могле би посредовати при уплатама из једног места у друго. Сваки би могао положити свој новац код банке, а за то би добио упућницу, коју би свака народна банка у Србији исплатила. Врло је лако удесити, да једна банка може и телеграфом наређивати исплату другој банци. Тако исто врло је лако удесити, да се и поштански ама-

нети не шаљу «делижансом» у металу, но у банкиним упутницама — бар код оних места где банке постоје. Ово би се могло удесити на разне начине; па би се можда могло удесити, да се аманет у повцу може полагати код сваке среске, па чак и општинске касе — но о томе овде нећемо да говоримо.

Разуме се да би народна банка за ово посредовање при уплатама и шиљању новаца имала извесну награду.

Врло је лако увидети, да се на истом начелу може уредити **цела наша финансијска управа**. Место «главног казначејства» у министарству финансије, главне контроле и управе фондова, ваља подићи **централну државну банку** на истом начелу, на коме су основане окружне банке. Све окружне банке стоје под општом државном гаранцијом. Оне стоје у вези међу собом и са државном банком — управо оне су огранци главне банке. И ако су одређени окрузи, из којих при-

ходи теку у извесну банку и чије рачуне она води — опет су све оне гране једног стабла. Оне су све солидарне, т. ј. јамче и плаћају једна за другу, као што држава јамчи за све њи.

Капитал, што сад припада непокретној државној каси, предао би се на руковање државној банци, и она би према потреби народа распоредила тај капитал на све окружне банке. Сви државни приходи утицали би у њу, као што сви општински и ерески приходи утичу у окружну банку*) и она и њима рукује, а тако исто и са државним расходима. Мимо тога радила би све оне послове у великом размеру, које смо споменули за окружну банку. Она би потпомагала сва већа предузећа

*) Овде да приметимо, да ми под „округом“ једне банке никако не замисљамо данашње округе. Него набраће се једно место на средокраћи између 2, 3 и 4 ереза, које је најудесније и за вишу школу, коју један ерез не би могао да подигне, и за окружну војену управу и т. д. А разуме се кад поједини ерезови буду у стању, они могу сваки за се своју касу удочити, да буде народна банка.

произвођачка или непосредно, или би кредитирала поједине окружне банке, кад је то овима нужно.

Да не би радња ма које банке застала, ако би у неком тренутку нестало код неке банке металног новца, установљавају се банктине билете, за које јамчи држава, и које примају све јавне касе као готов новац, а исплаћују све народне банке. Као што рекосмо ове се билете пуштају у обрт само кад потреба захтева и увек у ограниченом размеру, да њихова вредоост буде увек равна вредности звечећег новца.

Државна банка има монопол за издавање ових билета. Овај монопол има свој разлог, што га нема ни један други. Количина новца, што у једној земљи тече у обрту, зависи од количине производа, који су у обрту и од брзине обрта. Кад ову потребу не може да подмири метални новац, онда извесна количина новца од артија (банк-нота) може да циркулише

са равном вредношћу, баш и без довољне гаранције. За сваког банкара и приватну банку свакојакo је добит, да испусти извесну количину капитала од артије, т. ј. капитала, који у ствари не постоји, и да на тај капитал вуче интерес. Може се рећи: али он јемчи за тај капитал; његов стварни капитал може бити износи колико и још више но колико је он пустио банкнота. Свеједно. Нек он вуче интерес на онај капитал, што га заста има, а не и на онај што га нема. Целокупна народна производња и целокупни народни обрт захтева или допушта извесну количину банкнота, т. ј. новца, који нема стварне вредности, који се за њ даје. Добит на тај уображени капитал треба да вуче цео народ, јер то је његова заслуга.

То је разлог што државна банка треба да има монопол за издавање банкнота.

Устројство народних банака и централне банке у основу је исто, као и

код других кредитних завода. Управа је : управитељ, благајник и потребан број књиговођа. Где је посао мали, као код наших штедионица, ту управитељ и благајник може бити исто лице.

Према оном задатку, који народна банка има да врши, што смо мало пре изложили, зајмови се из банктине касе издају поглавито произвођачким задругама на јемство општине или среза, на исто јемство дају се зајмови за израну, семе и т. д. Таки зајмови не требају никаквог даљег одобрења, већ се одма издају из банктине касе. Зајмови, што их траже приватна лица, без споменутог јемства, но само на основу сигурне залоге или сигурног приватног јемства, треба да се најпре одобре. Почем таких зајмова неће бити много, то за испитивање, да ли су поднесена јемства довољна и њихово одобрење, може постојати одбор из грађана, који живе у месту, као код данашњих окружних штедионица.

Овај одбор бирају средске управе из оних срезова, на које се банка распростире, у договору са општином где банка стапује.

Контролу над главном банком врши главна државна управа, а над окружним банкама комисије, које изашиљу средске управе. Контрола се врши на онај начин, као што се прегледају рачуни код приватних банака, т. ј. прегледају се непосредно рачуни и каса, а не као што ради наша главна контрола, која испитује акта и тражи погрешке у сабирању или погрешке у формалним погрешкама против „законских наређења“, и то обично 2—3 године доцније, пошто је руковач неке касе или оладно, или отицао са свог места, а осигурао своје имање и т. д. Прегледање целокупне радње бива годишње; а месечно или тромесечно (као и код других банака; што чешће то боље) издаје се биланс на јавност и прегледа се каса.

Ми смо у главним цртама обележили задатак народних банака, њихов делокруг и њихово устројство. Опширније није овде место да говоримо, јер нам је овде главна целъ, да утврдимо начелно : како да се уреди добра, а јевтина финансијска управа у земљи, а у исто време: како да се најбоље и најкорисније набави кредит народу за подизање производње. Сваки, који пажљиво проучи наш предлог, увидиће: да се оваким устројством финансије постиже и једно и друго.

Ни управа фондова ни штедионице, нису ништа помогле, да се наш народ спасе од сиромаштине, а неће помоћи ни заложнице. Она прва два завода давала су интерес поглавито имућнијим људима, који су с њима или водили трговачку спекулацију, или најчешће давали сељаку новац са претераним интересом. Произвођач се није користио таким зајмом, јер је он прескуп. Заложницама се оће управо да набави средство, да се ис-

плати дуг зеленашима. За народно газдинство то није добит но штета. Произвођачи ту недобијају никакав нов капитал за развитак своје радње.

Народу се не може економски помоћи другче, но, да организација кредита иде упоредо са оснивањем задруга и организацијом производње. Ту дакле финансијска реформа мора ићи у исто време и складно за другим државним и друштвеним реформама. Према овој потреби ми смо удешавали предлог за реформу финансијску.

V.

Ми смо казали у главноме, какву финансијску управу ваља сад увести, сагласно начелу општинске и среске самоуправе. Разуме се наједаред неможе се све остварати, као што се оће. За то можда неће бити довољно спремних људи. Али опет оно, што је најнужније: да народна банка врши главне послове фи-

нанцијске управе и да даје кредит народу — то се може постићи одмах, чим се озбиљно захте. Развитак ове установе остаје за будућноот, но ми оћемо овде да у главним цртама обележимо тај развитак.

Већ из самог начела оваке једне установе види се, да ми у велико бринемо ону разлику између државних интереса и интереса народних — или што се каже интереса друштвених. Што се више буду развијале све оне установе за производњу, просвету и др., које смо напоменули, говорећи о самоуправи општине и среза, све ће више нестајати полицајских и судских послова код среза и општине. За друге за производњу — земљорадничке, занатлијске, индустријске — разгранаће се, рашириће се. ступаће једна с другом у савез зарад различитих заједничких послова и потреба и тако обуватиће поједине општине, а можда и целе срезове. Једном речи, наша „држава“ постаће оно што.

треба да је, а то је уређено друштво, коме је циљ да оствари народно благостање.

Ми не одређујемо време, за колико се година може извршити такав преображај у нашем животу. Ми само стављамо мету, куда треба да тежимо са нашим реформама, и казујемо пут, којим треба да идемо.

Заједно са оваким развитком целог друштва, са развитком задруга, мора се развијати и финансијска управа. Она ће све мање знати да врши «државно» рачуноводство; да рукује «депозитима», «пунџама» и т. д., јер ће се такви послови непрестано умањивати. На против, она ће све више добијати значај једног новчаног завода, који врши све разноврсне послове за кредит и саобраћај, који су нужни за једно економски развијено друштво.

Банка прима израђене производе разних произвођачких задруга у комисији

и плаћа за њих одма извесну количину вредности, а узимље на се дужност да тај производ прода. Банке све стоје једна с другом у свези. Оне воде статистику производље у свом крају и бележе цене сваковрсних производа на својим пијацама. На тај начин свака банка зна стање производље у својој земљи, а тако исто стање понуде и тражиље у сваком крају. Она дакле може бити најбољи комисијонер за продају сваке робе. А разуме се, врло је лако удесити да свака банка зна тачно стање пијаца и у страним земљама, те тако она може бити за нас најбољи посредник и у међународној размени.

То је само први ступањ развитка народне банке. Ту она само присваја један од „комисијонарских“ послова, као што се ти послови зову данас. Но она може ићи још даље. Имајући статистику израђених производа у целој земљи, она може бити посредник и регулатор у размени.

Али она може имати врло лако и статистику рада и капитала. Знајући дакле и потребу целе земље, а тако исто своју производну снагу у целом народу и у појединим деловима, друштво помоћу народне банке може најбоље регулисати саму производњу. Почем друштво поглавито даје кредит произвођачима, и у његовим рукама се налази највећи део капитала, то оно може по вољи својој давати и премештати своје капитале у оне гране производње, који су за друштво нужнији и најкориснији.

Још и даље остаје народној банци широко поље за развитак, но ми гаље нећемо да идемо. Држимо да је и ово доста, да се обележи правац којим треба ићи. Само се треба једном отрести мисли, да се „државно рачуноводство“ вечно врзе око „такса“, „депозита“ „пупила“, „пореза“, „плате“ итд. Треба стати једном на то гледиште, да се човек удружио за то, да достигне највећи ступањ савршенства,

који је он у стању да достигне. Да, према тој цељи треба удешавати све човечанске установе без разлике. А кад се усвоји једном то гледиште, онда је лако појмити, да и финансије државне треба удешавати према тој главној цељи.

НАШ ЕКОНОМСКИ НАПРЕДАК.

• — •

У другом броју „Радника“ *) ми смо саопштили у одељку „Наше домаће ствари“ један кратак извештај из смедеревског и београдског округа. У томе извештају употребили смо обичну реченицу : „народ је тамо дотерао до пресејачке торбе“, која се реченица код нас у опште употребљава да значи крајњу сиротињу. Ми смо казали: да је најближа (али не коректна) узрок овој сиротињи, што је прошла година била рђава с раном због непрекидне кише. Казали смо : да свуда већ није довољна помоћ општинска и државна, већ се народ задужује зеленашима, а ако и ова година буде као што је мањска, (као што изгледа опет због кише) онда тек настаје оно крајње стање, које се

*) Лист, који је излазио 1871 г., прим. изд.

управо зове „гладна година.“ У данашњем броју ми саопштавамо накнадни извештај из Смедерева од 8-ог Јуна. Извештај исти послао нам је човек, који је по својој образованости кадар да оцени потпуно све чињенице, које показују економно стање народа, и који по своме поштењу и савесности заслужује потпуно поверење. Ево тога извештаја од речи до речи :

„Од почетка ове године па до сада има већ близу 600 интабулационих нумера, а то је број, каквога до сада није било ни за целу годину.

Као поуздано кажем да се већина задужује због ране. Има распис управе фондова да за израну даје новце преко реда — што је доказ да је оскудица. Осим тога, ја познајем прилично цео округ и баш данас сам се разговарао са многим сељацима, па сви кажу да је невоља велика за рану. Кукуруз је амо по 100 до 105 гр. за готово, а на веру за 120 гр. и то са интересом 12 % год. По неко-

лико сељака се сложе па издаду облигацију, у којој јемче један за другога. Управа фондова је најмање њима 200 дала зајам због израле. Кукуруз долази из Крушевца и Јагодине. Сељаци амо не надниче, јер има доста Бугара надничара. Надница је пролетос била 8—9 гр. а лане 12—16 гр. Од смедеревских свињарских трговаца ретко је ко ове године извадио и главне паре, а о добити није ни мислити. На пијаци је новчана оскудица још грдна. По иванцик а и по 6 гр. на дукат месечно (то је 120 од сто годишње). Сума сумарум: у овом је округу оскудица у рани велика, а народ у опште нема новаца, и ако има њих неколико, који имају сувише.»

Овако је стање народа у смедеревском округу после једне кишне године. Треба још знати да по званичној статистици од 1863 г., смедеревски је округ био најбогатији у целој Србији. Ови подаци о имовном стању народа у разним краје-

вима не могу бити сасвим поуздани, јер при попису за разрезивање порезе многи крију и навалице умањавају своја имања. Но опет ко је само једном прошао кроз округ смедеревски пре ове невоље, могао је закључити по плодовитости и урађености земље, по отреситости народа, строју кућа и зграда, по селима и другим знацима, који падају у очи на први поглед, да је то један од најнапреднијих округа у нашој отаџбини. У томе округу једна једита неродна година, тако је исцедила новчану снагу народну те је интерес новцу скочио на 120 од сто. Но овако велики интерес не постоји само у смедеревском округу, већ је то довољно општа појава у многим окрузима. Да је то започело одавна и управо неизвесно кад, сведочи «Државонис Србије» стр. 36 где се вели: „многи (пак) од богатих па и већина сиромашака задуживаше се с намером за кратко време код приватних људи са 12 од сто а често са дво-

губим и трогубим интересом код зеленаша....“ Г. Ђ. Павловић у своме предлогу „о тежачком кредиту“ (на кога покрај све његове важности наша штампа није обратила никакву пажњу), наводи једно саветско решење од 1853 г. у коме се, тако исто признаје факт, да зеленаши даде народ прекомерним интересом, али се признаје немоћ владина, да томе злу помогне, и у коме се дају прости савети „да се народ чува од давања прекомерног интереса.“ Као да народ не зна да је за њега корисније примити кредит из „државне касе“ без интереса и без залоге или из „управе фондова“ са 6 од сто и отицтом 2 од сто, но узимати по цванцик на дукату. Гола фраза: да се народ задужује код зеленаша из „лакомислености“, не вреди ништа пред економском науком. Овај зеленашки интерес и непрекидно задуживање народа мора имати дубока економска узрока, који ваља пронаћи. У сваком случају оскудица у новцу и интерес

120 од сто тако је важан знак за економско стање једног народа, да кад неби било никаквих других разлога и доказа, ми би на основу тога једног могли да кажемо: овај је народ дошао до просјачке торбе. Али није то једина појава, која нам показује наше економско стање у веома мрачној слици. Сличних чињеница има веома много, и на основу свију њих ми смо у другом броју «Радника» изрекли одсудно: «код нас сељак има обично само толико да се лебом зарани, а кад једна година омане настане глад.» Ова је поставка веома смела и веома важна, али је истинита и ми ћемо се постарати да је докажемо, што пређе због малог простора у листу нисмо могли да урадимо.

Унапред морамо да кажемо да ми још сада немамо поуздане статистике ни за једну годину у којој би нам било показано право економско стање народа. Ми незнамо, што је најважније, колико наш

народ производи разноврсне хране*) за себе и стоку, колико му од те ране претиче за издржавање, колико за стоку, а колико мора да изда: држави, општини и повериоцима, па према томе да се оцени колико он може имати у свом кошу за гладну годину; ми не знамо колики се простор земље посеје којом сортом ране; не знамо производност нашег рада, јер не знамо начин како наш народ у ком крају води своју „пољску економију.“ Ми не знамо да ли се количина обрађевина код нас увеличава сразмерно броју душа или не, ми незнамо колико имамо занација и какви се занати код нас подижу а какви пропадају; ми не знамо колико има људи без имања у селима и варошима, и људи, који по општинским списковима нису кадри да плаћају порезу и не знамо како се број ових људи увеличава; ми

*) У овогодишњим „Српским новинама“ печата се попис обрађевина у Србији („Државне Србије“).

не знамо колико имамо правих „сопственика“; који имају земље, а колико привидних; ми немамо рачуна о продавању непокретних имања и прикупљању непокретне својине у руке појединих богаташа и т. д. Наша државна статистика казује нам редовно само о покрету људства; о ценама разних производа у разним крајевима; о љумручном увозу, извозу и провозу, даје нам неки преглед трговине на нашим панађурима. Осим ових редовних извештаја наша државна статистика издала је у 4 свеске, што су до сада печатане, „попис непокретног имања у Србији од 1863 год,“ „преглед пупилних маса од 1842 па до 1863 г.“ и „попис кућевне стоке од 1866 г.“ Ови су подаци доста оскудни, али опет и по њима може се видети довољно јасно, да је наше тврђење истинито. На основу ових оскудних званичних података, ми ћемо дакле показати какав је наш економски напредак, као год што један при-

родњак из неколико костпју животињских црта скелет животиње.

Вредност непокретног имања је у Србији 1863 г. :

код варошана на	97.692	душе	4,044.312	дук.
код сељака на	1,010.976	"	15,471.437	"
Све а на	1,1 8.668	"	19,515.749	"

Или :

у варошима на	100	душа	—	4.130	дук.
у селима	"	100	"	—	1.500
у целој Србији на	100	душа	—	1.760	дук.

Свака душа у Србији има дакле нешто више од $17\frac{1}{2}$ дук. непокретног имања и то у варошима скоро два и по пута више по у селима*) Као што смо казали ова је процена непокретног имања у Србији чињена ради порезе, те у таквим приликама процена испада вазда јевтинија но што у ствари вреди. Ово не бива само код нас већ свуда у свету где се имање за порезу процењује. Државна статистика казује нам да је у Баденској 1855 год. вредност непокретне имаовине процењена

*) „Државне Србије“ II. свеска стр. 73.

за разрезивање порезе на 180 милиона, а за осигуравање од пожара иста имаовина процењена је на 340 мил., т. ј. скоро два пут толико^{**}). Према овоме ми не можемо узети горње цифре државне статистике као праву вредност непокретне својине, али опет можемо их узети за упоређење с другим земљама, где је имаовина тако исто процењивана ради разрезивања порезе. Из овог упоређења излази: да је Србија 9 пута сиромашнија но Белгија, а скоро три пута сиромашнија но Маџарска, и на послетку да је сиромашнија но Далмација, где је земља већином сам крш и гола стена, јер у Далмацији на сваку душу долази 19 дук. непокретности. Ово само упоређење показује нам, да је процена за разрезивање порезе према другим земљама доста добра. Наша земља по својој култури не би могла више вредити но кршевита Далмација. У «Др-

^{**}) тамо.

жавопису Србије» наводи се још неко упоређивање наших грађевина са грађевинама у Грчкој и Влашкој. Ово упоређивање чињено је на основу те претпоставке да све грађевине у Србији вреде 20 од сто а остало непокретности 80 % од целе вредности, или да све грађевине вреде 20 милиона а остале непокретности 80 мил. Према томе излази да у Грчкој свака душа има 9 пута толико грађевина но у Србији, а у Влашкој 2 $\frac{1}{2}$ пута. Ове су две земље најсиромашније у Јевропи, а : апочеле су «цивилизацију» у исто време кад и ми, па смо ми опет далеко сиромашнији од њих.

Ми често говоримо како се нигде не плаћа тако мала пореза као код нас, при том никад не упоређујемо нашу пореску снагу са пореском снагом других земаља, где ђоја плаћају више но код нас. У Енглеској, вели наш „Државопис Србије“, и не рачуне се приходи мањи од 500 талира „почем се они сматрају да су тек

нужни да се сиромашнији житељи с њима скучено издржавати могу, те за то су од сваког пореза ослобођени са свим. По енглеским дакле законима тешко да би у Србији и 1000 пореских глава било.” Код нас није опредељено колики се приход сматра као нуждан за издржавање породице и од кога се не сме наплаћивати пореза. Међу тим утврђено је да никакав богаташ не плаћа више од 60 талира порезе.

Но да оставимо упоређење са страним земљама. Ми и тако знамо да смо у Јевропи најсиромашнији народ. За нас је важно да знамо како напредује наше имовно стање према броју душа, а тако исто, како се богатство дели између варошана и сељака и како се дели између појединих породица. О овоме даје нам „Државопис“ неке, истинна оскудне податке, али опет из њих можемо бар да назремо наш економски напредак.

Код нас није процењивана вредност имања до 1863 г., по томе било би немогуће непосредно дознати да ли се наше богатство увећало сразмерно броју душа или не, и како се оно дели између варошана и сељана. Државна статистика наша је околишни, али удесан и довољно тачан пут; она је узела имања пунолетних маса, која су била на руковању код наших судова, од 1843 до 1863 год. Може се узети да међу породицама малолетних наследника постоји такав исти односај у имању као и међу породицама, којима је старешина породице жив. Или: на 100 породица малолетних долази од прилике толико имања, колико на 100 породица пунолетних.

Кад се ово допусти, онда је веома лако израчунати да ли је 1843 г. долазило на 100 породица (или на 1 породицу) више или мање по 1863 г., по пунолетним имањима, која су у готовини, облигацијама, покретностима и непокрет-

ностима, која су код судова тачно забележена. Тако је радила државна статистика, и по њеном рачуну излази да је у Србији долазило имања на 100 породица, која су долазила под судско старање:

Од 1846 — 1847 г. у готовини	653 дук.
„ „ облигацијама	5.702 „
„ „ покретностима	736 „
„ „ непокретност.	4.167 „
Свега	11.258 дук.

Од 1862 — 1863 било је у готовом	558 дук.
„ „ „ облигацијама	4.761 „
„ „ „ покретностима	84 „
„ „ „ непокретност.	3.787 „
Свега	9.909 дук.

Код ових цифара није узето у обзир, и то што по закону од 1862 г., имања мања од 1000 гр. не долазе у судско руковање рад чега цифра од 9.909 дук, по рачуну држ. статистике увећана је са 12%

Ове цифре нису тачне кад се узму апсолутно, јер по њима излази да је 1863 г. долазило на једну породицу

и покретног и непокретног имања 99 дук., а само непокретног имања 3787, док по попису од 1863 год. излазило је да је на сваку породицу долазило $87\frac{1}{2}$ дук. само **непокретног** имања*), али ваља имати на уму да се код пупилних имања непокретности већином претварају у новац и предају суду на руковање, и кад би се узело да је сва цифра, која се налази у облигацијама, добивена продајом непокретног имања, онда би добили скоро $85\frac{1}{2}$ дук. непокретног имања на сваку породицу, која се цифра веома мало разликује од ове цифре, што је нађена при попису.

На послетку имамо још и то да приметимо : ако је учињена нека погрешка, што је узето да на 100 пупилних породица припада толико имања, колико и на 100 непупилних, онда је та погрешка једнака за 1863 као и за 1843 г. С тога

*) Имамо да приметимо да држ. статистика није оназила ову разлику.

ове погрешке не утичу, кад се рачуна процент растења или опадања имања од 1843 до 1863 г. Закључак је дакле свакојако тачан: да је у целој Србији 1863 г. на сваку породицу долазило мање имања но што је било 1843 г.

Ово се још више потврђује, кад се прегледају пописи стоке од 1859 и 1866 год.^{*)}, који су пописи, по сведоџби држ. статистике, са једнаком тачношћу извршени.

По томе попису долазило је на 1000 душа:

	1859 г.		1866 г.		
коња	129	—	101	разл.	28
говеди	739	—	609	„	130
свиња	1637	—	1061	„	576
оваца	2202	—	2203	„	—1

У течају 7 година код нас само су се овце подједнако увећавале са развит-

*) Види „Државне Србије“ III, IV.

ком људства. Коњи, говеда и свиње знатно су се умањили, и то : сва три рода стоке умањили се не само односно броја житеља, већ се баш количина њихова умањила. 1859 г. било је коња 139.900 ком. а 1866 било је коња 122.958 ком.; разлика је у 16.915 ком. и то су $\frac{3}{4}$ ајгири и кобиле, т. ј. стока одређена за приплод. „Из чега се даје закључити, вели држ. статистика, да ће и овогодишњи (1870 г.) попис мање коња у опште показати, чим се део за приплод нужни утамањује. Коња је у опште после 7 год за 30 од сто мање пађено, али ајгири за себе изгубили су за исто време 40 од сто. Раса домаћих коња измеће се сваке године све више и више, које је најбољи доказ, да завод државне ергеле од никаквог дејствителног уплива на побољшање соја коња није“....*)

*) „Држ. Србије“ свеска IV. стр. 3, на истом месту стоји: „1833 г. било је тако добрих коња у Србији, да се не само наша коњица с њима снабдевати могла него је и 200 ком. и самоме Султану на дар послати се могло, а сад наша војска коње редовно из Аустрије набавља по средњој цени од 3 дук за главу.“

Таки пети размер опадања показао се између пописане године 1846 и 1859 у сваком округу, вели државна статистица.

И ако се количина коња умањила, вредност им се није повећала. По цени коњи су 1866 стајали тако исто као 1859 ако не још нешто ниже.

Код говеда тако исто смањила се количина у течају 7 година. 1859 г. било је 802.692 комада говеда сваке врсте, а 1866 само 791.425 ком., мањак 161.267 ком., и то: бикови су скоро преполовљени од 35.882 на 17.332; волова је умањено са близу 9.000; крава јалових од 115.000 на 70.000; само крава музара било је више на 7.000, јунади више 3.000 а теладџи више 2.000. «Волови се нарочито умањавају у оним окрузима, где су неопходно нужни, у шабачком и пожаревачком, ради уобичајеног пространог житног производства у тим крајевима.» («Држ. Србије»).

«Крава музара за свакидашњу израну има нешто више, али свакојако спрам људства и њих мање. Али број јалових и за трговину тражених крава смањен је с једном трећином. Из овога као да се закључити даје, да наши домаћини довољно рале у сену немају, па с тога не могу, нарочито зими, дуго стоку на јаслима да држе.» („Државник Србије“).

Ово стоји у свези са сечењем шума, огољавањем брда код нас, где су некад били опширни пашњаци за стоку. Ово затирање шума имало је утицаја те се и број свиња код нас умножио, ма да су се многе ливаде код нас претвориле у њиве засејане кукурузом. Говеда је у Србији нестало за 7 година са 13 %.

Свиња је такође нестало у огромној количини; 1859 г. било је 1,774.348 ком. свиња, а 1866 само 1,291.164 ком., мањак износи на 483.184 ком. „Многи окрузи, пређе са свињама богати, као смедеревски и београдски немају сад ни половину свог

пређашњег броја.... Циглог једног округа нема у коме су се свиње у последње доба намножиле.” Као што смо казали, од све домаће стокe само се број оваца у Србији увећао. 1859 г. било је 2,385.448 ком., а и 1866 било је 2, 667.310 ком.

Напоследку имамо да додамо, да се и број коза умањно у Србији за то време од 490.515 на 451.249, што долази 82 козе на 1000 душа мање по пре. Тако је исто умањен и број кошница од 166.737 на 106.452.

Ми смо указали на једну чињеницу од огромне важности: количина свију родова стокe умањава се у Србији постојано. Па не само то, већ се ни каквоћа ма које стокe не поправља, а код неких, као код коња, видимо да је све крјља-вија. Ову појаву ваља објаснити. На први мах могло би се узети, да се код нас стока умањава усљед тога, што се већи простор земље засејава. Али ово објашњење противно је пре свега **очигледним**

чињеницама, а осим тога противно је основним начелима пољске привреде.

Од 1859 г. до 1866, кад су узети ови бројеви стоке, не види се нигде по нашим ђумручким књигама, да се за то време количина извезене ране знаменито увећала. Напротив ми видимо оваке појаве, извесно је :

	РАНЕ	СТОКЕ
186 ² / ₃	за 3,706.333 гр.ч.	— 70,008.776 гр.ч.
186 ³ / ₄	« 2,566.058 «	— 38,140.771 «
186 ⁴ / ₅	« 546.307 «	— 47,561.307 «

Ови су бројеви до душе узети за кратко време, (за више година није печатан наш трговачки биланс), али и по њима се види поуздано, да се код нас количина ране за то време није тако увеличала, да се морала количина стоке умањити. Уз то увозни протоколи ђумручки показују, да се количина алата за земљорадњу, нарочито гвоздених и челичних, није увећала за то време, а као што је познато, сви се ови алати код нас доносе са стране.

Такође познато је, да се за то време није увело сејање какве год нове корисне биљке, која би заузела место пашњака. Једном речи, ми немамо ни једног доказа по коме би могли мислити да се код нас за 7 година увећала земљорадња толико, да се морало сточарство ограничити.

С друге стране први појмови из науке о пољској привреди уче нас да то није могуће. Србија је земља где сточарство доноси већу асну но земљорадња. У Србији се земља ради најгрубљим алатима, па и ти се алати већином доносе са стране; у Србији су наднице скупе за земљорадњу, јер код нас надничар ради само лети и за то време од 5—6 месеци мора да заради све што му треба за целу годину, јер код нас један радник — надничар — нема у варошима постојано посла, као што га има један фабрички радник; у Србији се негују: лан, конопља, репа и друге индустријске биљке, које доносе већу асну, јер немамо индустрије; Србија

нема довољно добрих и јевтиних путова и срестава за пренос да извози своје земљоделске производе на граничне пијаце. У опште земљорадња захтева веће развиће технике и веће изражавање по сточарство, и што је најпрече: већи број радничких руку — око тога не може бити спора. У Србији још има општинских забрана и пашњака где и сиромаштво може своју стоку бар по године изхранити (ако је има). Свакојачко дакле у Србији постоје још такви пољско-привредни услови, да је за народ од веће хасне сточарство по земљорадња оваква каква је данас. И заиста, Србија још и данас има од свију јевропских држава највише стоке, ма да њена стока по каквоћи и цени заузима последње место. Земљорадња се у течају 7 година није ниу колико усавршила. Нема дакле никаква узрока да сељак остави с драге воље производњу, која му више хасне доноси, па да је замени другом, која му мање хасни. Народ дакле

није умањно стоку од добре воље, већ зато што је морао. Какве су то прилике, што народ нагоне да продаје стоку, то нам показује сам «званичан исправак», који смо печатали у 4-том броју «Раде-ника.» Тамо се вели, да народ у смедеревском кругу није имао потребе да се презадужује, између осталог из тих узрока што је продавао стоку, која је била на доброј цени*) и што је могао да надничити. Као што се види то је исти узрок, који је учинио те се стока умањавала још од 1846 до 1866 г. Ту се не продаје само ситнија стока, већ и она, која је одређена за приплод и за рад, као : ајгири, бикови, коњи, волови и т. д. — као што

*) Цена стоке, као и свака цена еспана, зависи од утакмице „понуде и тражње“ — тако учи економисте. У овом случају понуда стоке и тражња новца зарад хлеба с једне стране веома је велика ; али с друге је стране опет доста велики анетит за „ринд-маншом“ и код нашег и код аустријског света, јер је месо једно од првих потреба за човека. То сигурно уливише, те цена стоке и у таквим случајевима може још остати своена.

су нам цифре показале. Чим не роди једна година, народ је принуђен да продаје свој капитал и тиме да умањује сам своја оруђа за производњу. То је главни узрок што су наше шуме исечене.

Због овога је код нас много кукано и викано на лакомисленост народа, али нико није показао прави узрок зашто је народ принуђен био да то ради. Узрок је веома прост: чим нема довољно прихода да се потребе подмире, онда се крњи готовина: сече се шума, продаје се стока, а за тим и земља и сва баштина. Тако се и данас продају и секу шуме у смеревском, београдском, ваљевском и шабачком округу. Сатирањем шуме народ је умањавао жировнице и пашњаке, т. ј. осуђивао је себе да умањава стоку, која је од тога живела. Умањавање шума један је од главних узрока, што се код нас свиње све мање пате. Свиње су биле код нас један од главних извора богатства, а од како исекоше шуме, оне све

више постају извор банкротлука и осиромашавања, те већ морамо да тражимо начина, како ћемо да заменимо патење и гајење свиња каквом кориснијом радњом. Уз то још цео крај, лишен шума, постаје неплоднији, јер више трпи од суше и других климатичних утицаја. Једном речи: умањавајући капитал народ умањава и свој приход, а то чини те сваке друге неродне године мора још у већој мери умањити капитал. Ово је сасвим позната свакидашња истина, али се опет из њу постојано заборавља. Да је наше газдинство одиста тако, сведочи наш трговачки биланс: 1864 г. била је у Србији поплава у Морављу — српској житници. Одма те године био је код нас увоз за 186 $\frac{3}{4}$ год. на 88,645 043 гр., извоз 77,143.988, а 186 $\frac{4}{5}$ увоз 95,929.090 а извоз 89,507.850. Ми нисмо имали да исплатимо нашим производима производе, које смо унети морали, већ смо то страним индустријалцима докусурили новцем

или се задужили код њих и плаћали им интерес на рачун идуће родне године. Не рачунамо још плату оним хиљадама радника из Турске, што сваке године извлаче од нас грдну количину новаца. Ето зашто код нас после сваке перодне године настаје оскудица новчана, задуживање народа и зеленашка берба. Природна је ствар, да после сваке такве кризе један део нашег народа не диже више главе — он постаје бескућник (пролетар). И данас има целих општина у Србији, које још нису исплатиле дугове од 1864 г., управи фондова. Може се мислити шта је било с онима, којима није био довољан зајам државни, већ су се задуживали код приватних повериоца.

Ми смо на основу непокретних званичних података нацртали наш економски «напредак» Ми ћемо сада да покажемо на основу економских закона, да то мора да је истина, јер сâм начин привреде и економско друштвено уређење у Србији чини,

те су оне појаве — повремене повчане оскудице и постојано осиромашавање народа — неизбежне.

Напред смо показали, како се имаће покретно и непокретно код нас спрам броја дуна умањава; а сад ћемо показати економске законе због којих у Србији то мора да буде. Но пре него што почнемо излагати ове законе, ми обраћамо пажњу читалаца на ту чињеницу, да се број стоке код нас умањава заједно са умањавањем шуме и умањавањем пашњака. Стока, шуме, пашњаци то су, као што је познато, више сељачко имање но варошко. Из овога излази, да се имаће сељака код нас још већма умањава но имаће варошана. Да је то истина, даје «Државна статистика» још неке веома занимљиве податке, осим оних што смо их споменули. То је упоређење имања у Београду и Србији.

По попису непокретног имања 1863. год. у Београду је непокретног имања долазило на сваку душу 87 дук. (кад се

одузму кнежевска имања), а у целој Србији 17½ дук. Али ово је још занимљивије: рачунећи према величини пунилних имања 1846 и 1863 г. у Београду било је на 100 породица:

1846 и 1847 — 23.643 дук.

1862 и 1863 — 52.246 „

На сваку породицу долазило је дакле 220 дук. више но пре 20 год.; док на против у целој Србији долази на сваку породицу 25 0/10 мање имања, по рачуну државне статистике. «Из овога се види, вели државна статистика, да су се у последње време житељи вароши Београда знатно обогатили и то на штету сељака, који су знатно осиромашили. Београђани имају без сваке сумње више повољних околности које им помажу да се обогате. Београд је на ушћу Саве у Дунав, важно трговачко место како за увозну тако и за провозну нашу трговину и сматра се као кладово целе Србије; у њему је усре-

доточена најврснија умна и техничка снага, која лако и много стећи може, ту се налази највише и најјевтинијих главнина*) нужни за унапређење многих трговачких и занатлиских предузећа, а што је најважније, у њему се потроши, већа половина годишњег буџета расхода.»

Са овим им смо исцрпели све чињенице што нам их даје државна статистика. Да покажемо закључке:

Општи фонд из кога цео народ црпи своје богатство то је: рад целог народа. То је старо економско начело. Сума оних производа, што их је народ израдио у течају једне године, или што их је добио у размену за своје производе од другог народа, то је годишњи приход народа. Један део овог прихода народ потроши, оно што претекне преко потрошка иде

*) Трекина свију новаца на управе фондова налази се код београђана. Цела Србија дакле кредитира Београд са 6 од сто интереса.

на увеличавање народне главнине, народног капитала. Да један народ не крњи своју главнину већ да је увећава, нужно је, дакле, да народ више производи но што потроши. Ако то не ради, он мора непрекидно јести од своје главнине — мора осиромашавати. Како је у Србији? Производи ли српски народ — сваки члан српског народа — више но што је пређе производио? Или: троши ли барем мање но што је трошио?

Ми незнамо управо колико је српски народ производио пређе, а колико сада, зато ћемо у неколико да изменимо питања. У Србији се искључиво производе сировине питање је сад: да ли један радник, који се занима производњом сировине, може сада да произведе више, но што је могао пре 20 година? и ако може да ли сада спрема броја душа има више произвођача сировина, но што их је било пре 20 година? И на једно и на друго ми можемо сигурно да одговоримо: не. Сам начин

производње није се ни у колико уса-вршио за то време, да би могао садањи произвођач произвести више но што је пређе могао. Број трговаца и чиновника код нас се увећава зацело брже но што се увећава број насељења, у опште дакле, број радњака произвођача мора бити све мањи спрам броја целог народа. Ми морамо из тога закључити, да производимо сразмерно мање, но што смо пређе произвођили. Код потрошње ми видимо са свим противне појаве. Просте таблице ђумручке уверавају нас, да ми трошимо све више страних производа. Сам начин живљења у варошима па чак и у селима показује нам, да ми имамо данас далеко више потреба, но што смо имали пређе, па зато морамо више да трошимо. Чиме можемо да исплатимо стране производе, које у нашу земљу увозимо? Ничим другим но нашим производима, дакле нашим радом или нашим личним услугама, као што код нас радници из Бугарске и Аус-

трије својим услугама плаћају наше производе или новац што га носе у своју земљу. Кад немамо довољно производа, онда морамо да кријимо главнину, да сатиремо шуме, да продајемо стоку, да цедимо нашу земљу. То ми и радимо, као што нам потврђује државна статистика.

Али оставимо ово на страну. Да допустимо да се апсолутна величина имања у Србији увећала (да је спала с месеца или да нам је когод поклонно), опет остаје та чињеница, да се вароши код нас поглавито богате зарадом сељака, а не својом производњом. Код нас се у томе понавља оно исто, што се давно свршило у Јевропи, и што производи онакве грозне последице, какве их видесмо у последње време у Француској. Код нас на место патријархалног газдинства, у коме свака кућа производи све што јој треба, почиње да се развија новчано, капиталистично газдинство, где се све

више производи еспац за продају и где се све више купују еспани за намиривање домаћих потреба. Ово газдинство нераздвојно је скопчано са целокупним друштвеним и државним развитком свакога народа. Ми нећемо говорити како и усљед чега оно постаје, већ ћемо само указати на оне појаве код нас, које сведоче, да се оно и код нас развија.

У друштву, где се започела капиталистичка производња, она класа људи, која има снагу за куповање — новац — решава како ће се распоредити производња народа. Та је класа код нас била чиновништво. Оно је примало у својој плати један део производње целог народа у готовом новцу. Оно је живело у вароши. Пренашањем једнога дела новца из села у вароши, чиновници су били први узрок, што су се капитали почели прикупљати у вароши. (На западу су ту улогу играли еспахије и свентејници). Уз то ова класа по своме положају и обра-

зовању није могла да намири своје потребе са патријархалном производњом наших сељака и занатлија. Куће, намештај у кући, одело, рана, једном речи све најпрече потребе, све је то тако грубо и јадно код наших произвођача, да не може управо ни да намири праве и преке потребе човекове. Природно је са свим, што су код нас почеле да се нагло увећавају «потребе» спрам наше производње, и што се код нас почела нагло развијати трговина место индустрије, увозење страних прерађевина и извозење наших силовина. Ми нисмо имали ни техничког знања, ни вештих радника, ни нагомиланог капитала (зграда, алата, машина,) да би могли подићи нашу индустрију и конкурисати старој. Трговачка класа морала се развити тако нагло у нашим варошима. Она је свршавала овај велики посао: извлачење наших производа и довлачење страних. Нагомилавање капитала прешло је брзо из руке чиновника у руке

трговаца. Није давно било, кад су чиновници били код нас најбогатија класа људи, али данас су их трговци далеко надмашили. Чиновници постају све више прости посредници, да преносе новац од произвођача — сељака — у руке трговца. Ето каквог смисла имају оне рече државног статистичара, да је главни узрок што се Београд богати тај: што се у њему потроши већа половина годишњег буџета.

Са развитком државних потреба увеличавају се намети, што их мора давати сваки грађанин у готовом новцу. Зато и сељак мора све више да производи ес-папе: жито, вуну, стоку и т. д. и да их претвара у новац. Тога ради, често целе породице морају више да употребе времена и рада на производњу ових предмета, но на израду свога одећа, алата, и т. д. А ове предмете морају да купују од странаца. Позната је ствар, да код нас сељачке породице све више купују

одело и друге домаће потребе у вароши, што се некад радило код куће. Производиња конопља и лана, ткање пољава и ћилимова и т. д. — све се то умањава. Њих замењује памук, асура, покровец и т. д. У опште у селу као год у вароши сваки човек све више намирница купује за новац — нешто из нужде, а нешто што се сам живот и укус тако развио. Општа је последица свега овога : да је у економском сношају целог нашег народа новац све потребнији. Као што рекосмо, новац се прикупља у варошима, (у чему чиновништво игра веома важну улогу) и отуда долази власт вароши над селом, обогаћавање вароши и осиромашавање села, као што је било на западу.

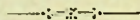
На западу су ишчезли занати или ишчезавају постојано са развитком економским. Али тамо је било : вештих радника, техничког знања и нагомиланог капитала. Савршеније потребе изазвале су огромну индустрију. Огромни капитални

нагомилали су се у варошима; капитал је потчињено рад; вароши су потчиниле села, али се количина капитала и количина техничког знања апсолутно увећала. Код нас тога није било. Код нас је било заната мало, па и то је ишчезло под ударцима стране индустрије. Техничко знање и индустрија код нас се вису ни у колико увећали. Све наше увећане потребе ми подмирујемо куповањем страних производа за наше сировине. Ми трошимо све више. Може ли то да буде а да ми останемо једнако богати? Разуме се да не може. Онда шта значи наше увеличано богатство у варошима, као што је и пр. Београд? Шта значе озидане куће, школе, цркве, кајдрмисане улице — једном речи сав наш економски напредак? Очеvidно то је имање пренешено са села; то су: исечене шуме, продана стока, исцеђена земља, претворене у куће, школе и т. д.

Богатство вароши не може се ни од куда узети, ван из производње народа. Ако производња народа није увеличана, онда оно мора бити последица неједнаке поделе производње. Тај је случај код нас. Умањавањем сеоског капитала, производња сеоска, то ће рећи: цела производња у Србији (јер индустрије немамо), умањава се. У размени са странцима за њихове производе и њихов рад све мање можемо давати у размену наше производе (наш рад не треба им, јер они имају и више радника и способнијих радника од нас) а све више давати новац или задуживати се код њих. Ето зашто је код нас постојана оскудица у новцу и постојано задуживање сељака! **Ето зашто се код нас образује пролетаријат без капиталиста!** Ето зашто код нас сељак има у обичним околностима само толико, колико да се израни, као што смо казали у 2-ом броју „Раденика“.

Има људи, који све невоље народа, које су они открили — или које мисле да су открили — сваљују на врат влади. То су људи, који хоће да докажу народу, како влада може учинити све и сва, да усрећи народ или да га унесрећи, по својој вољи — а тиме уједно хоће да кажу, како би они усрећили народ, кад би се случајно дочепали владе. Читаоци су могли видети из нашег програма и наше радње, да ми нисмо „опозиционари“ од те сорте. Ми смо показали узроке зашто је овакав наш економски развитак — и баш по нашем мишљењу, влада није кадра да томе стане на пут покрај све своје воље, ако би је било. Узрок је томе веома прост: да се створи економски напредак, иште се умни и физички рад стотинама хиљада глава и руку — т. ј. иште се укупна радња целог народа. По томе влада није имала разлога, што да у својој „званичној исправци“ одбија од себе кривицу за сиротињу на-

рода, кад је нико зато није ни кривно. Што се нас тиче, ми остајемо доследни својој цељи, коју смо поставили у програму нашег листа. Ми смо показали наше економско стање колико смо могли «на брзу руку». Ускоро говорићемо још опширније о истој ствари. Уз то ми ћемо показати начин, како по нашем мишљењу може сам народ (над чијом се грбином свршава овај процес о коме се ми пре-препемо), да искаже своје право стање, и да сам размисли, како ће да се помогне.

ОД КУДА ДОЛАЗИ НАША СИРОМАШТИНА ?

I.

Опште немање завладамо је свуд у Србији. Трговци и људи образовани зову то немање по књишки: криза. Сељаци и у опште људи прости незнају му књижевног језика, али га осећају тако исто па још и више но трговци и други имућнији људи.

Од куда је дошло то опште немање? Како да се помогнемо? То су два питања, која данас занимају сваког човека у Србији, који уме да мисли. У нашим владајућим, круговима дуго се одрицала та чињеница — немање — али на послетку она је постала тако силна, да је само

одрицање постало немогућно и опасно. У последње време сам министар финансије предлаже трговачко-занатлијском одбору питање: који су узроци кризе? а у исто време предлаже на разматрање неке мере, које би као могле помоћи злу. Ми спомињемо ову чињеницу као доказ, да нису само плачљиве «Јеремије», који виде све црно у нашој земљи, већ је то ствар, која је постала очевидна свима.

Одговори у нашем трговачко-занатлијском одбору могу се у главном свести на два: једни веле, да је нашој новчаној оскудици узрок чисто трговачки: несмисљене спекулације банке и појединих трговаца, куповина турских добара и новчана криза у Бечу и Пешти — што је све извукло новац из трговачког обрта и довело наше трговце у страшну неприлику према кредиторима. Други веле — ти су, по броју говорника судећи, већина — да је узрок много дубљи: што је наша земљорадња неразвијена а занати пропали;

што ми непрестано увозимо стране фабрикате, црпемо нашу земљу и гушимо домаће занате; што се из наше земље све више новац износи но што се уноси; једном речи: што наша производња не може да намири т. ј. да исплати нашу потрошњу. Што се тиче првог разлога, он је толико лажан, колико и ништаван. Давно је познато свакоме у Србији, да је новчана оскудица свеопшта у Србији, а не само на београдској трговачко-новчаној пијаци, и да она у Србији постоји далеко пре банке кризе и бечкога «краха». Али и кад би то била истина, да је криза само у Београду у трговачком свету, и то услед неразмисљених спекулација, ми би казали са свим спокојно: па нек пропадне сви неразмисљени спекуланти, нек пропадне банка, нек пропадне сви трговци, који су се упустили да раде «на веру»; нека се затворе 50 дућана, нека се сав еснап прода на добош, нек оду све тричарије

бечке, пештанске, и т. д. у бесцење — **Србија** неће бити ни мало сиромашнија. Приходи и извори биће сви сачувани, народно богатство остаје исто и народна производња могла би се одмах после таквог београдског „краха“ још јаче развити по пређе. Ако београдска пијаца, где се троши више од пола буџета и где лежи више од трећине дуга управе фондова на зајму, није у стању да се сама помогне, онда нек пропадне сва. Само ње ради није потребно да се држава брине, а нарочито ми смо одсудно противни, да се даје државна помоћ на одржање и увеличавање спекулације.

По нашем схватању други је разлог важнији. Управо на први мах изгледа да су ти људи заиста проникли у прави узрок нашег немања. Али то изгледа само на први поглед. Кад се промотри на њихове главне предлоге, како да се помогнемо, мора човек да посумња, да ли ти људи одиста разуму оне наше невоље,

што их сами наводе. Вели се : да устано-
вимо берзу, да оснујемо народну банку,
да издамо новац од хартије, да ударимо
ђумручку заштиту. На што је све то?
Хоће ли се тиме подићи и усавршити наша
земљорадња? Хоће ли се поправити наши
занати и подићи наша индустрија у самој
земљи? Хоће ли се тада затворити пут
страним фабрикатима и задржати новац
у земљи? По обичној људској памети не
може се никако појмити да ће „берза“,
„народна банка“, „новац од хартије“, „за-
штита ђумручка“ и друге сличне ствари
произвести шеницу и јечам, гвожђе и
челик, платно и чоху и т. д. До душе,
они веле да се подигну земљоделске и
индустријалне школе — али то тек као
неко спомоћно средство. А што је нај-
главније они не предлажу никаква на-
чина како да се пренесе главнина и уве-
лича радна снага у нашој земљорадњи
и занатима, без чега се увеличање про-
изводње не може замислити.

И Берза и банка и новац од хартије и ђумрук — све се то односи на размену — куповину и продају. Али како се **ствара оно** што ће да се купује и продаје? На берзи се продају готови производи. Банка даје кредит и посредује у размени, али већ мора нешто постојати, на што се даје кредит и шта се промене, а то је производ. То исто важи и за новац од хартије којим се производ купује. Ђумручка заштита претпоставља да има нешто што се заштићује, — а где су ти занати и та индустрија код нас, којима само треба ђумручка заштита? или: **на који начин** ће их створити ђумручка заштита?

Ни једна од свију тих мера не захвата оно што је главно — **производњу**. А производња је основ, извор, размене и кредита, а не обратно.

За производњу треба двоје: рад и главнина.

Рад — то је не само радничка снага већ и вештина и знање.

Главнина — то су алати, машине и материјал за прерађевину, зграде удешене за разне врсте производа, путови и средства за пренос и саобраћај, а пре свега средства за издржавање радника.

Кад хоће да се увелича имућство једнога народа, онда се мора најпре и најпре гледати како ће да му се **производња ојача.**

А ако се хоће производња да ојача, онда се пре свега мора гледати из основа: **да се радња санга умножи и усаврши и да се главнина умножи и усаврши.**

Ван овога двога, што је нераздвојно скопчано, нема другог начина да се уништи немање у једном народу.

Да видимо, како стојимо ми у Србији у том погледу?

II.

Економска наука разликује две главне врсте рада: рад, који је одређен, да се производња одржи и усаврши, и рад, који

није за то одређен. Први је **користан**, а други **штетан** рад.

У прву врсту долазе пре свега они радови, којима се производе предмети што спадају у главнину, које смо предмете мало час побројали. Очеvidно људи морају непрекидно производити: храну, одело, обиталиште, оруђа, материјале, зграде и т. д., без чега је немогуће живети и радити. Али за производњу нужно је пренашање једног производа с једног места на друго, а тако исто и за потрошњу, без које производња не би постојала. За то су нужни радови преносача, трговаца и у опште посредника.

Даље за одржање реда и сигурности у раду и уживању, без чега радња не би била успешна, нужно је да у друштву постоје суд и законодавство, полиција (као чувар личности и имања), војска и т. д. Е лепо. Ми заиста признајемо, да је све то нужно до извесне мере. Ми признајемо, да су ти радови заиста ко-

рисни у економском смислу, али само у толико, у колико су они заиста **неопходни** да се држи ред и сигурност. Више — не.

За усавршавање производње нужно је, да се међу људима увеличава знање и поштење (морал); за ту цель нужно је, да у друштву постоје учитељи (у најширем смислу те речи) и научни мислиоци. Сви ти људи баве се корисним радом у економском смислу, али у толико само, у колико они заиста увеличавају количину знања и поштења међу људима, а тиме посредно увеличавају производну снагу и уштеђују непотребне трошкове.

Но из ова четири одељка корисног рада, види се јасно, да су радови, који производе предмете, што спадају у главнину, **увек** корисни; на против радови из друга три одељка, куда спадају: трговци, чиновници, учитељи и научењаци, могу бити од економске користи, а могу бити и од штете. То просто зависи од броја једних и других. Ако, спрам броја

душа и оног ступња развитка на коме се неки народ налази, има мало оних првих радника, а на против много: посредника, трговаца и чиновника — онда ових предмета неће бити довољно; имућство народа биће мало. И што се више кварн ова сразмера, што више расте број непроизводних сталеча, све већма опада народно преимућство.

Кад се друштво развија у том правцу, врло се брзо дође до оне тачке где настаје дефицит. Произвођачка већина није у стању да издржава непроизвођачку мањину, и да сама живи у онаком изобиљу, као што је живела пређе. Уз то долази обично још и то, што се утицајем оне мањине мењају укус, навике и патријархални карактер већине; јављају се потребе, које пређе нису постојале и трошкови се увећавају. То је периода, где већина почиње место производа да троши своју главнину, да уништава свој приходни извор. Тиме, разуме се, она у

будуће себе осуђује, да још мање производи а још више да уништава своју главнину, само ако не смањи своје трошкове.

Да се Србија налази одавно на овој тачци, показује наша државна статистика. Али ми овде нећемо да наводимо цифре, јер, као што се види из овог проматрања, то је закон, и другчије не може да буде.

У исто време кад се врши ова подела на произвођаче и непроизвођаче, дели се и сам производ у истом правцу, т. ј. непрестано расте онај део производа, који одлази од произвођача на страну, и не служи на увеличавање и развитак производње.

То је питање о главнини, које ћемо опширније проматрати.

III.

Колико вреди укупна годишња производња у Србији?

То је тешко и одредити. Ми немамо никаквих података о вредности земљоделске производње, ни о вредности при-

хода од стоке, ни од домаћих заната и индустрије. Али нама није ни потребна бог зна колика тачност. Ако и погрешимо у 10 и 20 милијона грона, т. ј. по 10—20 гр. на једну душу или 100 гр. на породицу, то није велика погрешка за наше цељи.

У Србији има око 1,100.000 дана орања обрађене земље (по попису од 1867 г.) за сејање сваковрсних корисних биљака. Ми можемо узети једно на друго, да један дан ораће земље доноси 6 дук. (Ако узмемо, да је дан орања 800 кв. хвати, као што је у државној статистици, то у један хектар иду $3\frac{1}{2}$ дана орања од прилике и онда долази на један хектар 21 дук. То је цифра сувише велика и за француску земљорадњу). Укупни принос од земљорадње износи 6,600.000 дук. За вредност производа од сточарства можемо узети од прилике још толику цифру; дакле укупну вредност од земљорадње и сточарства можемо узети на 13 мил. дук.

Вредност наше домаће индустрије и заната, као и наши приходи од шуме и винограда, тешко да износе $\frac{1}{3}$ вредности земљорадње или сточарства. Управо што се тиче шуме врло је сумњиво, да ли у нас шума доноси икакав приход осим жира и шишарке; у дрвету за гориво и грађу ми управо сатиремо главнину. Ми мислимо, да нећемо много погрешити, ако узмемо вредност наше укупне производње око 15 мил. дук. То чини по $12\frac{1}{2}$ дук. на душу или $62\frac{1}{2}$ на породицу, узимајући округли број душа у Србији на 1,200 000, а 5 душа на породицу.

Ова цифра није никако мала. У Аустрији, по статистици Хауснера од 1865 г., износи вредност укупног прихода од земљорадње, сточарства, шуме, у опште од све сељачке продукције на 5.300 милијуна франака на 24 милијуна земљоделског становништва или $16\frac{3}{4}$ дук. на душу. Ако узмемо у рачун: да је Аустрија два пут гушће насељена од Србије;

да је производња у њој у опште далеко развијенија но у нас, и да су цене сировинама у опште за 20%, и више процента веће, онда се земљоделски приход у једној и другој земљи управо изједначује. Међу тим наша варошка «индустрија» једва да износи коју стотину хиљада дуката. У милијунима ми је можемо слободно изоставити. Иначе по општим одзивима људи из свију крајева Србије, који познају наш народ, просечан доход из свију извора једне произвођачке (сељачке) породице од 5 душа једва да прелази цифру од 60 дук.; сви се више врзу око цифре 50 дуката.

Ми ћемо узети цифру 60 дук. на породицу или 900.000.000 г. чар., као укупну вредност производње у Србији.

Шездесет дуката на једну породицу! То је управ толико, да се може живети у Србији. Какав сувишак може при том да одвоји произвођачка већина за издржавање мањине, која је «потребна»

према данашњем државном и друштвеном склопу, али која не производи никакве материјалне предмете? и какав део од те производње може да одвоји та произвођачка већина и као главнину да уложи у своју радњу, да би увећала своју производну снагу?

Одговор на та два питања може наћи сваки, који познаје живот огромне већине народа у нас и његово произвођење. Нек се нико не вара сразмерно великим извозом сировине из наше земље у последње време. У нас је долазио извоз у последњим годинама до 150 и до 180 мил. гр. Али у тој суми више од половине — од 103 па до 120 мил. — износи стока и то поглавито **крупна** стока, а то је главнина, а не приход. О томе сведочи и та околност, што се у нас стока нагло умањава. То се исто може рећи и за извоз дрвене грађе. Па и сам извоз жита, а парочито шенице, не показује прави сувишак или ојачање производње. Судећи

по количини земље, која је засејана шеницом (око 300.000 дана орања озимице и јарице), у нас једва би достигла шеница за домаћу потребу, да се наш народ храни шеничним хлебом. Али наш народ храни се лошијом храном, а шеницу производи већином за продају.

Кад се погледа списак предмета, који се увозе у Србију, види се такође са свим јасно, да је ту са свим незнатна она количина, која би служила за увеличање производње; већином су то предмети одређени за непосредан потрошак, т. ј. највише за одржање ове производње оваке каква је.

Кад се све ово узме у рачун, излази јасно, да је наша производња тако слаба, да би требала највећа економија, те да се може неки део од ње одвојити за увеличање главнине. Међу тим, не само да се то не чини, но се у нас непрестано извози главнина из земље, и ишчезава за производњу, јер се место ње не враћа

ништа, што би производњу увеличало. Онај јадни и ништавни сувишак, који би се могао употребити за увеличање производности наше земље, троши се непроизводно.

Непроизводно трошење у једном народу јесте: а) сав трошак оних људи, који нису нужни за само произвођење — дакле сви сувишни званичници, војници, посредници, слуге и т. д.; б) сав луксуз свију људи, произвођача и непроизвођача без разлике.

Ми не знамо, како се дели наше становништво по занимању, али мислимо, да нећемо претерати, ако кажемо да у Србији има 10.000 људи (представници 10.000 породица), који нису никако нужни за производњу, који се баве дакле нерадом или штетним радом. То су људи, који живе од «интереса», «плате», «добити», или који служе њима за личну угодност. Ових 10.000 породица представљају годишње трошак од 600.000 дук. или 36

мил. гроша. Ако узмемо да се у Србији потроши само 14 мил. гр. на луксузне ствари, (сваки се може уверити из штампаних ђумручких протокола, да се може узети и преко 20 мил. гр.), и онда укупни непроизводни трошак износи у Србији на 50 мил. гроша годишње.

Да узмемо ствар најпре с теориског једишта.

Узмимо да се ма којим начином учини, да се овај капитал (главнина) од 50 мил. гр. не троши непроизводно, већ да се улаже у производњу. То значи, место да се издржавају људи, који ништа не производе и место да се троши на луксузне ствари, да се тај капитал остави у рукама произвођача; да се с њим поправљају куће, рана, одело и у опште све домаће угодности произвођача; да се земља удобрава; да се осигура од поплаве и суше; да се реке регулишу; да се путеви пограде; да се алати усаврше; да се машине уведу; да се школе по-

дигну; да се набаве учитељи за опште и специјално образовање и т. д. Нека се тако ради за 10 или 20 год. — Како би онда Србија изгледала?

Нама није познато, како расте производна снага народа према уложеној главнини; али свакоме је очевидно, да људи с бољим издржавањем, с бољим алатима и у опште средствима за производњу и с бољим образовањем, могу да произведу много више, но људи, у којих је све то лошије. Али није само то. Људи, у којих је благостање веће, здравији су, дакле мање времена им пропадне у болести, и у раду боље раде; даље, међу њима је мање непоштења, мање спорова и мање парница и дангубе, мање престапа и мање «повреда друштвеног поретка.» Очевидно производња српског народа мора износити далеко више но 900 мил. гр. Претпостављајући да се непрестано онај сувишак производа улаже опет у производњу, количина го-

дишњег производа мора расти непрестано у геометричној сразмери, у течају једнога колена она се може утростручити и учетворостручити. Место 50—60 дук. на једну породицу, може изнети 200—250 дук.

Ово, што ми казујемо, није производ никакве фантазије, већ последица тачног економског закона. Кад се више троши, но што се производи, народна главнина мора да се крњи, а с тим и производња да се умањава; обратно: кад се један део производа сваке године додаје на увеличавање главнине, производња мора да расте при истој количини радне снаге, — а ми још нисмо узели у рачун умножавање народа, т. ј. увеличавање радне снаге, која мора већма да расте, чим се благостање народа увећава.

Ово теоријско разматрање каже нам шта ваља да радимо у пракци, те да се један део нашег непроизводног трошења употреби производно.

У самој ствари, наш друштвени и државни развитак створио је различите непроизводне сталеже или класе: **једну** — која живи од плате, и та у облику плате прима један део земљоделских производа, јер друге производње у нас као и да нема; **другу** — која посредује између наших произвођача сировина и страних произвођача фабрика; та прима своју награду у виду «добити», али у ствари и она прима и троши један део земљоделских производа. Што се ти земљоделски производи **разменом** претварају у чоху, платно, куће, «меблове» и т. д., то у ствари ништа не мења. Нашим државним и друштвеним развитком све се већма увеличава овај део производа, који прелази у облик «плате» и «добити», а сразмерно умањава се онај део, који остаје у рукама самих произвођача. Јавља се напоследку и **трећи** облик — **интерес** — који такође задржава један део земљоделског производа. У колико се про-

изводиња умањава, у толико већма расте овај део, који прелази у облику интереса у руке непроизвођача. Незадовољан с једним делом производа, интерес почиње да гута и саму главнину земљорадничку, нарочито непокретну главнину, — земљу.

Сад је практично питање у нас: каквим државним и друштвеним преображајем може да се учини, да се у нас смањи непроизвођачка класа на праву меру? како да се дâ осталима производно занимање? А то је исто: како да се непроизводно трошење смањи, а увелича производна главнина?

То је дакле језгро питања: како да се помогнемо?

IV.

Ако се запитамо: шта је први и најглавнији узрок, што се код нас друштво дели тако несразмерно на произвођаче и непроизвођаче? Одговор је са свим јасан

из нашег пређашњег разлагања: наше бирократско устројство државно.

Наше чиновништво гута сву интелегентну снагу земље, која је за производњу неопходна и која је једина кадра да усаврши нашу производњу. Непаметном организацијом државном та се интелегентна снага осуђује често на најбесмисленији посао. Она управо постаје са свим некористан трошач у друштву, па на послетку престаје и бити „интелигентна“ снага.

Сви покушаји наше бирократије, да „одозго“ утиче на развитак народне привреде показали су се крајње ништавни, и већ је крајње време за њу, да призна своју неспособност у том послу и да се одрече од њега. Крајње је време, да се преда народу брига о његовом материјалном благостању.

А то значи: крајње је време, да се уништењем бирократске системе у државној управи, уништи непроизводно тро-

шење и слободи образована снага из канцеларија.

Питање о самоуправи — то је питање о хлебу.

Не треба нико да се вара данас о томе питању. Нису то „претеране теорије“, што су их измислиле „усијане главе“, које траже да се преда самом народу чување личности и имања, суђење, брига о својим економским потребама, о школама, болницама, путовима и т. д. То је изазвала неопходна потреба произвођачке, радничке масе, да се ослободи непроеизводних трошача, а да се увелича број произвођача.

У сваком патријархалном народу, где је производња неразвијена, самоуправа је управо природна и неизбежна. То се огледа у организацији прве српске државе: Ту су биране судије, т. ј. кнезови магистратски и њима су војводе морале доћи на суд, кад год их који тужи. Врховна управа била је опет у рукама избраног

совјета и изабраног вожда. То је прва организација, коју су прости људи одма појмили, као најприроднију и најудеснију, за њихове околности. У ствари данашња напредна наука не тражи ништа више у својим начелима, но што је бивало остваривано код разних народа, кад год су ради људи имали могућности да се организују по својој памети, према својим потребама.

И нама данас више ништа не треба него то.

Све наше државне реформе могу се поделити на две главне гомиле: једне, које се тичу непосредно самог државног устројства; друге, које се могу „замислити“ при ма каквом државном устројству, али само **замислити**, а не извршити, а кад би се извршиле не би имале такве последице, које су неопходне за народно благостање.

У прву врсту долазе оне мере, које су нужне, да се оствари самоуправа. У

овом погледу ми **начелно** не идемо даље, по што је већ српски народ изрекао у првој српској држави, т. ј. ми желимо исти поглед на општину, на суд, на управу округа као и на врховну управу. Разуми се, не у онако грубом облику, већ према данашњим нашим развијенијим појмовима и средствима.

Према овоме главне реформе могу се свести на неколико тачака :

Ваља предати општинама чување личности и имања, а државну «полицију» увести са свим. Тако исто предати општинама бригу о свима њеним економским и просветним потребама.

Старање о економским потребама путевима, мостовима, школама, лекарству — у опште о заједничким потребама једног округа, ваља поверити изабраним одборима од општинских грађана и стручних људи, као што су : лекари, учитељи, инжењери и т. д.

Суђење ваља предати изабраним судијама; а судски постидак удесити тако, да се суди само усмено, не само на првостепеном суду већ и на апелацији. И једно и друго може се удесити на више начина.

Разуме се, окр. скупштине су, према такој управној системи, неопходне и као законодавство округа и као контрола својих извршних органа.

Врховну државну управу предато „Совету“ изабраном од народа по окрузима, одговорном за своја дела пред народом, — совету, који је просто извршилац сакона, дакле пуномоћник народа, коме се даје пуномоћство на одређено време.

Народној скупштини предати потпуно законодавство у стварима, које се тичу целе земље, а тако исто непосредну највишу контролу над радњом свију државних органа.

Ми овде нећемо да излажемо начела за нашу државну организацију. У своје

време, ми ћемо и то учинити, заједно са свима појединостима о организацији наше општине, среза, округа, врховне управе, судова финансије, скупштине и др. Овде ћемо само да нагласимо неке главне тачке, које треба да се из основа промену, ако се хоће одиста да сачува наш народ од материјалнога и моралног банкротства.

Ваља одузети могућност нашој „интелигенцији“, да проводи свој век у канцеларији и — кавани. Ваља је принудити да живи донеста од свога знања и потешња. Народ који је у њој видео само „власт“ и нерадну «господу», треба у њој да нађе другове и учитеље а у исто време помагаче у раду. Уништењем бирократског система, уништава се непотребан „персонал“; сваки који је „свршио школу“ био би принуђен да учи и даље и то да учи радњу. Непотребни „фабриканти фасцикла“ постали би организатори и руковачи народне производње,

јер би тако само били кадри да зараде свој хлеб.

А народ, ослобођен од увреда и притешњавања „господе,“ задобио би веру у људе **образовање**, слушао би њихове савете, као што никад није слушао њихове заповести.

Али ово је само једна врста потребних рефорама. Друга је врста тако исто важна као и ова прва.

Уништењем бирократије укида се само један део непроизводног трошења. Да се уништи и други део, ваља пре свега уништити притисак **интереса**.

Законодавним и финансијским мерама ваља са свим ослободити производну **непокретну својину** од дуга; а тако исто спречити једном за свагда задуживање народа и прелажење земље из руку произвођача у руке непроизвођача.

Ово ће многим изгледати на први помах немогуће. У своје време ми ћемо по-

казати да има више начина, којима се то може постићи.

Законодавним мерама извршити комасирање (прикуњање) сељачке земље, која је страшно разбацана; без чега је немогуће подићи нашу земљорадњу из нашег првобитног стања.

Организацијом **народних** банака свуда по окрузима, са централном државном банком, које би све стојале у свези, створити у Србији са свим нову финансијску систему. Овим начином прикупити народни капитал у више центара, одакле би се подмиривале не само текуће „државне“ — односно: окружне, среске и општинске — потребе, већ би се управо покретала индустрија и трговина **народним** капиталом.

О овој организацији ми ћемо говорити опширније оделито.

То су управо главне, радикалне реформе, које би се имале извршити, а које стоје у највећој супротности са данашњим

нашим стањем. О другим важним и неопходним реформама, као што су: организација просвете; организација војске; одношај државе спрема цркве; као и специјални радови: подизање путова, регулисање река и т. д. — о свему томе није нужно ни да говоримо, то би све дошло као природна последица оних првих рефорама.

Ослободив народ од нерадних трошача, увеличали би број радних руку. Престао би ниљарлук, а развила би се радиност и права трговина.

Произвођач, који сад са својим целим радом једва толико заради, да може да живи, добио би већу вољу за рад, кад би видео већу корист од свога рада. Осим тога, сваки појединце осећао би већма свој човечански понос, кад би се осетио као грађанин у својој земљи, коме је предато у руке да се брине о себи, о општини, округу, држави — у правом смислу те речи, а не само по имену, као

до сада; а ништа тако не дејствује, да се народ извуче из спромантине, као развитак човечанских осећања у њему и појмова о свом достојанству. Нагли развитак мисли, што је неопходни резултат слободе и самоуправе, то би још већма потпомагао. На окр. скупштинама, народ би се световао о својој кући, својој њиви, стоци, у опште о поправци свога стања. И то не би били само празни звуци или празне речи на хартији; већ, како народ има у сваком округу законодавну снагу и финансијску власт, т. ј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао **новчану** снагу. Подизање земљорадње и радиности ишло би у самој ствари народном помоћи у **огромном** размеру. Док на против сада «држава» једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте, и то товарићи нове терете на народ.

Ето у главноме шта ваља урадити на
 „да се помогнемо.“

Ове су реформе **огромне**, без сваког
 спора, али оне су неопходне. Оне заиста
 захватају нашу производњу и стварају
 благостање. Све остале реформе, које
 нам се износе, као нека благодет, са свим
 су ништаве. Оне или не завађају матери-
 јално стање народа, коме њоја хоће да
 помогну; или су баш сасвим штетне, у
 колико помажу да се одржи код нас
 дух спекулације и притисак „интереса“
 над произвођачима. Да се ослободимо
 сиромаштине, ваља потражити њен прави
 узрок. Ми држимо да смо га показали
 са свим јасно:

Питање о хлебу — то је питање о
 самоуправи.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ

—

Крвава борба у Паризу изазвала је код нас чудновате појаве. Свуда вичу писмено и усмено на неко страшило «комунизам» а не знају ни сами шта је то. Чућете често у кавани, на улици или шеталишту: „шта, зар ја стекао, а он — лењштина, који ништа нема и ништа не ради, да дође па да дели са мном? Ја сам радио и крваво заслужио а они су разбојници, скитнице, паликуће» и т. д. сви придеви, квји су из новина позајмљени, као да је у Београду друштвена револуција а не у Паризу. Ми смо већ казали, да нема никакве науке под именом

«социјализам», „комунизам“ и т. д. која би проповедала пљачку и отимање — нити је икада било. Међу тим има у друштву неправде, пљачке, тираније, робовања, мржње, освете, борбе, клања, паљевине и т. д. У разним списима говорило се о свима манамa и несрећама друштвеним и предлагана су разна средства како да се те мане уклоне. Може бити да у њима има нечега «претераног», што се не може постићи и т. д. али треба разумети једном за свагда, да су ти списи (и та наука) поникли услед оних зала што их споменуемо, а нису они створили та зла ни у друштву, нити су их измислили у својој фантазији.

Откуда ничу сва та зла у друштву. Ми смо већ казали више пута да је главни и суштаствени узрок томе, и што је само друштво поцепано у својим животним интересима. Једнима је пало у део богатство, изображење, власт и — нерад, а другима сиротиња, незнање, потчињеност и непре-

кидни прекомерни посао. Ми нећемо казивати како је поникла ова подела у друштву. Морали би да пишемо историју радничког питања, а то је веома дуго. Ми ћемо учинити само једну претпоставку која ће се без сумње допасти свакоме економисти по занату, на име: да је подела у друштву поникла на најмирнији и најзаконитији начин: „у почетку стварања капитала (мисле економисте) свет је био подељен на вредне пчеле и лешје трутове. Пчеле су радиле, стекле и оставиле своје богатство у наследство своме потомству; трутови су продавали зјала, уживали без разлога, умрли у сиротињи и оставили у наследство своме потомству: да вечито ради с туђим капиталом и да вечито плаћају проценте, дивиденде, ренте, порезе и т. д. Трутови су дакле учинили грех у незапамћено време и овај је прелазно с оца на сина као „првородни грех“ из Библије, док се нису грешници размножили и створили сувремени мно-

гробнији пролетаријат.“ Збиља! Да би избегли сувишне разговоре ми примамо данашњу поделу у друштву, као нешто што постоји и што је дошло природним током људскога живота. Кад је већ капитал створен и нагомилан, он је кадар, да се сам развија и увећава а да његов госа, капиталиста, ништа не ради. Капитал је скупи мртвих ствари, па се опет сам својом сопственом снагом увеличава! Ово до душе изгледа мало чудновато и потсећа веома на стару причу како је казан Настрадаин-оце родно бакараче, — али у ствари је тако.

С каквим ће се процентом капитал увеличавати то зависи од различитих услова, од величине капитала, од стања привреде оне земље у коме јој се капитал налази, од личних својстава капиталиста и т. д. Тек то је факт, да капитал има својство, да сам увеличава а да његов госа никако, што по веле, и прстом не макне, да изнесемо само неке

примере. Имам ја, рецимо, капитал 1000 дуката у злату **ГОТОВИХ**, а знам да је у једном округу глад — није понела година, треба се изранити, треба платити порезу и т. д. тада ја или боље — мој капитал оде тамо. Он се растури сав по народу. Коме 10 дуката, коме 50, коме 100, а свакоме „цванцик на дукат“ — то су 1000 цванцика или $60\frac{2}{3}$ дук. месечно. Облигација ми се издаје увек у законитој форми, са сигурним јемством или залогом, мени дакле остаје да само избројим паре. Први 1000 дук. ја сам може бити **зарадио** (ако ми нису остали у наследство), или сам копао (само од копања није нико стекао хиљаде) или ковао, или служио у дућану муштерије, или трчао и мучно се те куповао и продавао, док ниси стекао „капитал.“ Пошто сам већ, што по реч, „уватио мају“, могу да ништа не радим већ да живим од прихода. Разуме се да онај који прима од мене капитал у злату, мора га променути у рало, волове, семе

за посев, брашно за рану, и т. д. и овом капиталу мора придодати свој рад, те зарадити више но што сам му дао, да да мени врати и опет да му остане да живи, да не мора опет од мене зајмити. Неко дакле мора запети леђима да увећа мој капитал, али тај „неко“ нисам ја.

Ово је првобитан управо патријархалан начин, како се „слободни“ капитал сам својом снагом увеличава. Тај начин постојао је код најстаријих народа пре неколико хиљада година; постоји данас код нас Срба, а тако исто код Француза, Немаца, Енглеза и других народа, који су у економском развиту неколико векова пред нама. То је сувише груб начин, зато се вазда од памтивека викало на људе, који на тај начин праве капитал, они су : „грабљивци“, „кождери“, „зеленаши“ и т. д. Али у данашњем образованом свету капитал има неизбројно начина да се увећава сам својом снагом

Често на такав начин, да онај, коме се капитал најбоље увећава, добија име: „добротвор“, „патријота“, и т. д. На пример, давање новаца под интерес у данашње време, или што се данас зове „кредитирање“ (давање кредита), тако је „цивилизовано“ да један окретан банкар може давати новац на кредит са 6, 8, 10, 12 процента па опет имати годишње толико процента на свој капитал да би се с тим процентом задовољио и најгори зеленаш. Каквим тајанственим, законитим путевима то бива, ми ћемо казати други пут, за сада само тврдимо, да и овај капитал мора прећи најпре у руке каквог индустријалног предузимача непосредно или срством трговца, и ту се морају употребити у крајњем растојању нечије руке, леђа, мозак, и т. д. да зараде и процент банкарски и добит трговачку и добит оног предузећа, куда је отпутовао капитал. Или, ја имам акција каквог жељезничког или паробродског

друштва, неког рудника или фабрике у вредности 1, 2, 3 и више хиљада. У таквим радњама мора учествовати десетина, стотина или више хиљада радника од простог конача и послужитеља, до изображеног инжењера или механичара и т. д., који су провели по 10—15 година, док су научили свој занат; мора бити способних управљача целе радње: књиговођа, директора, и т. д. Сви они морају радити, да се предузеће подигне и да приноси асну. Ја не морам знати ништа, апсолутно ништа, шта се ради у тим радњама у којима сам ја акционар. Ја могу седети у Берлину, Бечу или Паризи или ма гди на другом месту, а моја ће ми акција доносити „процент“ на капитал и осим тога део од чисте добити целокупне радње, „дивиденду“, ма да ја немам ни појма о целој радњи, која постоји у Београду. И овде, разуме се, мора се најпре капитал променути у рачу, одело и друге намирнице оних радника, који су потребни

да се железница, рудник или друго што подигне и одржава; даље мора се променути у вагоне, шине, зграде и т. д. и ту мора бити „неко“, ко ће запети, ако не за једну а оно за више година, грбином да заради онолико колико смо ми капиталисте уложили са сувишком, од кога се мора издржавати цела радња и још нама мора претећи добит — тај „неко“ не морам бити ја. Може бити да сам случајно ја сам банкар, или власник фабрике, и директор каквог предузета и да ја занета, осим примања и трошења добити, имам посла, да управљам целом радњом и да трошим умну снагу. Оваки случајеви, који су доста чести у данашњем газдинству, у ствари ништа не мењају. Госа врши дужност управљача и његова је зарада толика иста колику би плату имао на том месту страни управљач или колику би исти госа могао добити у

каквом туђем подухећу.*) Сву осталу асну доноси сам капитал и доносио би кад госа не би био на том месту. Казан одиста рађа бакраче у данашњем газдинству и то често много веће но што је сам казан.

Ми смо хтели да покажемо у овим примерима, да сувремени јевропски капиталиста не мора бити вредан па да буде богат, ниш да је радник лењштина, па да остане сирома. Довољно је само, да је један капиталиста а други радник, па да овај одношај остане неизмењен. ма онај за целог живота нерадио ништа а овај сваког дана по 12 сати и више.

У Јевропи влада капитал над радом, или управо прошли нагомилани рад влада над садањим радом

За време снахија, радник је давао извештан део свога рада њему. Овај је

*) Овако уче економи најчистије, капиталистичке багре, од којих ми сада ни за длаку не остунамо. Ко хоће да зна опширније о истом предмету нека проучи у „Економици“ г. Чедомиља Мијатовића о „најамници.“

то право задобио на сабљи, завојевањем. У данашњем газдинству радник извештаи део свога рада даје капиталисти. Овај је то право задобио разним путевима, између осталих и својим некадашњим радом. Ми остављамо на страну правно питање: је ли тај одношај правичан или не? — само ћемо да промотримо последице овакога стања ствари у данашњем јевропском газдинству.

У исто време, кад се почела рушити „феудална“ система у Јевропи, т. ј. власт привилегисаног племства над народом, започео се брзи развитак јевропског богатства. У производњи, трговини и саобраћају учинена је огромна револуција, која се по својој важности изједначаје са познатом Француском револуцијом, која је уништила спахије. Управо ове две револуције ишле су једна с другом упоредо; изазвале су једна другу и потпомагале.

Откриће Америке и морског пута за Индију изазвало је исељавање из целе

Јевропе у те земље (колонизацију). Тамо су отворене нове пијаче за јевропске производе и откривени нови производи за јевропске пијаче. Трговина је постала међународна светска трговина. Производиња и потрошња постају тако исто међународне. Н. пр. вуна, која се добија у Србији, израђује се у Енглеској а подере се може бити чак у Индији или Китају. А коже из Америке прерађују се у Јевропи а подеру често у Србији. Преврат је учињен у свима средствима за саобраћај, мену и производњу. Све је то ишло у великом размеру, огромним кораком: пловидба по рекама и морима, жељезнице, телеграфи, фабрична производња, увођење и усавршавање машинерије у свима гранама индустрије, надгаци су се у своме развиту.

Ми ћемо се нарочито зауставити на самој производњи, јер је она основа целог савременог економског стања.

Занатлијски еснафи, који су постојали за време спахија, нису могли да подмире потребе велике светске пијаце. Велике радијонице и у њима подела рада, почеле су ницати на место појединих наших занатлија. Мануфактура почела је да истискује занате. Поједини радник н. пр. колар није правно цела кола — већ је један правно само кооце, други осовине, трећи је окивао и т. д., од радника се захтевало све мање разностручне способности и мишљења а све више телесног напрезања и механичног рада. На послетку фабрична индустрија заменила је мануфактуру. Машинска производња била је боља и јефтинија по мануфактурна (ручна), а машина начинила је радника као просто оруђе — придатак машини.

Сам начин сувремене производње преобратио је дакле радника у просту машину, зашто га је већ почела спремати мануфактура. Мале газде, или тако звани средњи сталез, почеше у варошима да из-

чезавају. За велика индустријална предузећа требао је велики капитал, који мали газда није имао. Он је морао да погине у борби за опстанак. Нема ништа страшније у људској историји од ове скривене борбе, где се хиљадама фамилија остављају без зараде и море полаганом гладном смрћу. Кад су у Енглеској први пут уведене машине у индустрију за предење и ткање памука и вуне, на најгрознији начин пропале су стотинама хиљада фамилија. Па тако⁷ је и са свима другим занатима, који су били уништени фабрикама. Овај се процес може у маломе посматрати и код нас, код неких заната, који су замењени страним фабрикатима, као што су табаци, ткачи, мутавице и др. Има по неким варошима по унутрашњости читаве „чаршије“ где су некада цветали ови занати а сад су опустеле. Занатлије често под старост принуђени су да надниче с целом фамилијом за парче леба. Такав се исти процес

свршавао у западној Јевропи са страшноом брзином.

Ко је једном пропао под ударцима капитала, тај се више није подигао. Слуга у малом газдинству може постати сам свој газда, али фабричан радник не постаје никад фабрикант. Као придатак машини, његов је рад веома прост, његова плата сведена је на најмању меру. Он добија толико колико тек да може живети — толика му је пијачна цена. Са развитком индустрије почеле су се страшно да увећавају вароши, где су били скупљени капитали. Тамо је трчао раднички свет из мањих варошица и са села. Што је машина више уништавала мање занатлије, и продирала у земљорадњу, тим је већи број радничких руку остајао безпослен на пијаци и понижавао цену радницима, који су већ били у радијоницама. Ово је била „резервна војска“ индустрије, као што ју је назвао К. Маркс. У ову резервну војску долазиле су слуге, прос-

јаци и скитнице и увеличавали су њен број. Кад се индустрија нагло развијала, она је имала вазда резервни фонд од радничких руку. Овај фонд могао се веома удесно употребити, јер је машина упростила рад. Кад год је опет долазило усавршавање машина или заватање нових грана производње, гомила радника претицала је и остајала без посла.

Ово непрекидно таласање, прилив и одлив у резервној војсци индустрије, траје једнако, а с њим једнако грозничаво, несигурно стање како радничке класе у фабрикама тако и занација, трговчића и земљоделаца. Капиталист је био без срца и без сажаљења. Он је само гледао — **профит**. Он је уводно у производњу усавршавање, да са мање рада произведе већу количину еспана и да на тај начин умањи вредност еспапа. Оће ли од тога ко остати без леба или не, то се њега није тицало.*)

*) У Енглеској, где је статистика најтачнија, види се по броју радника, како се у свакој грани производње

Он је имао законито право, да ради са својим капиталом шта хоће. Поједини радници устали су против увођења машина, нападали су на фабрике и ломили машине. То им није помогло. Нове машине замењивале су старе а одношај радника и капиталиста остао је исти. Радници још нису увиђали, да им овом злом стању није крив мртви капитал, већ сам одношај између радника и капиталиста.

Машина је дала оружје капиталисти, да себи потчини радника, да му плаћа само толико колико да живи, а сву осталу његову зараду да присваја себи и да непрестано увећава свој капитал, т. ј.

умањава број радника са увођењем машина. За пример нека служе ове цифре од :

	1851 г.	1861 г.
Земљор. радника	2,011.44	— 1,924.110
У свиленим фабрикама	111.940	— 101.678
Шеширџија	15.957	— 13.814
Шеширџија за слам. шешире	20.393	— 18.176
Чешљара	2.38	— 1.478
Иглара	26.940	26.130

да усавршава своје оружје. Радник је у самој ствари дошао још у горе стање но што је био под спахијама. Тамо је радник плаћао често не више од 10 на сто од своје зараде (десетак), а овде је морао оставити по 50 и по 80 од стотине капиталисти.

У најбогатијој земљи у Јевропи, где се причају чуда од богатства — у Енглеској — радник често има мање за свој живот но прости злочинци по тамницама. По званичној истрази 1863 г. показало се то са свим јасно. Један злочинац у тамници добија укупно ране недељно 183 унц.; радник у селу 139 унц.; а слагач у штампарији 125 унц. Тако исто званична истрага владина показала

По количини производа све су се ове радње знатно раавиле за 10 година. Код других грана производње као фарбара катуна, стругара и др., где се производња гдно увеличала, број радника порастао је једва за коју стотину. У свима радњама где нису могле, да се с успехом употребе машине, број се радника знатно умножио („Das kapital“ von K. Marx стр. 616).

је, да огромна већина радника не добија ни по количине раче, колико јој је нај-
нужније да само не гладује, осим тога
што је и то мало раче по каквоћи
да не може гора бити. Тако исто по
званичној истрази нађено је, да огромна
већина радника нема најјевтиније раче
— ваздуха, колико јој је потребно за
здравље, јер је сиротиња принуђена да
живи по 10, 12 и по 16 у једној соби.
Тако живи радник и по варошима и по
селима. Статистике других земаља нису
тако познате као Енглеске, јер су владе
нарочито скривале право стање, али и
оно што се зна, довољно јасно показује
да и тамо није много боље по у Енглес-
кој, ако није још горе.

Нека економисте доказују, да се стање
радничке класе поправља непрекидно, кад
се сравни са пређашњим временом. Нема
сумње, да данашњи јевропски радник ве-
ћином боље живи но Ескимос на Северу
или црвенокожи Индијанац у сев. Америци.

Било је времена, кад у Јевропи ни краљеви а камо ли радници нису живели боље, но што данас живе поменути дивљаци; где је сиротиња општа, ту разуме се мора бити и патња општа. Свуда код сиромашних и необразованих н.пр. код нас, неки «газда» живи као год и слуга а обојца не живе боље но обичан јевропски радник. Али овде обојца нису растављени таком преградом, као на западу, и наш слуга веома лако постаје свој газда, што тамо не бива. Општи напредак учинио је дакле и за радника неке поправке, као што је за старе робове у Грчкој и Русији, кад су били на врху цивилизације. Т. ј. образована, владајућа класа, узимље од радника зараду, па му после део те његове зараде дели у виду милостиње, била та милостиња непосредна, или у виду јавних школа, болница, шеталишта и т. д. Но ми нећемо о томе говорити, у колико образовање људи у опште утиче, те се у дрштву не

пати толико, колико би могло бити према власти, што је има једна класа над другом. Довољан је тај факт, да у данашње време при највећем ступњу богатства и раскоши има милионима људи, који немају довољно јела, ваздуха и других најпречих потреба. Има људи, који умиру од глади.

Тако исто, док на једној страни видимо у појединим личностима научност и образованост, која нас поражава, видимо на другој страни масу необразовану, сујеверну, као и код најнеразвијенијих народа. И то све видимо да је последица рада — производње рђаво организоване. У развиту индустријске, револуције види се постојано, како се раднички дан непрестано увећава а радничка плата не само да се не повишава упоредо са вредношћу издржавања, већ се још често смањује. Раднички дан увећавао се до 16 и преко 16 сати у 24 сата. Па осим тога, независно од других дана, само

усавршавање машине учинило је, да радник данас за 8 или 10 сати дневно потроши више снаге но пређе за 12 и 16 сати. Са усавршавањем производње, количина рада, што га радник даје капиталисти, све је дакле већа. То се свршава на мигу самим усавршавањем технике. Али осим тога, да би капиталиста добио још јефтиније раднике, он је почео употребљавати у фабрици и жене и децу. Сваке године женски и дечији рад употребљава се све већма у маси у разним фабрикама, и данас таквих радника има милионима.

Својина основана на личној заради, уништена је. Радник нема својине. Све што он заради својина је капиталисте. Капиталиста једини је власник имања, сопственик. Чудновато је, да они људи, који највише вичу у сбрану „својине“ и „породице“, не увиђају да сама данашња капиталистичка производња уништава и својину и породицу — радничкову. За-

једно с пропадањем радничке својине, пропада и радничка породица. Цела породица радничка отерана је у фабрике. Васпитање деце у породици постало је немогуће у радничкој класи. Заједничко живљење у фабрици од ране младости, прерано смешање полова и сиротиња, створили су страшно зло — проституцију, која заражава цео свет — од најнижих кругова до највиших својим отровом телесним (разним болестима) и моралним.

Радник својим радом ствара туђу својину. Он усавршава оруђа за производњу и тиме даје капиталисти средства да радника још већма притисне. Радник зарађује себи: беду, сиротињу, глад и срамоту своје породице. То је све последица саме поделе у друштву на раднике и капиталисте. Ово стање развија се све већма с неизмерном брзином.

Све већи капитали сједињавају се у поједине руке*) а упоредо с тиме расте

*) Од 1851 до 1861 г. број имања у Енглеској, која су се давала под аренду испод 100 акра, умањило се од

број крајње сиротиње, која живи од милостиње. 1855 год. било је ове сиротиње у Енглеској по званичном извештају 851.639 а 1865 г. 971.933. Кад је била памучна криза 1863 г. и 1864 г., било их је 1,079.382*). Заједно с овом класом увеличава се још једна ропска класа у друштву, а то су: слуге, слушкиње, лакеји и др. По своме занимању и положају у друштву они нису ништа друго, већ «кућни робови» из старог Рима. Ова класа бројала је у Енглеској до 1861 г. преко 1,200.000 душа! Тако исто стање постоји у свима земљама у Јевропи, где је индустрија развијена.

Тако корача у напред европска индустрија: она подиже мостове, путове, гради машине, зида палате и ствара чуда

31.583 на 26.567. Од 1815 до 1825 г. није било ни једног наслеђа од 2 мил. дуката покретног имања, а од 1825 до 1855 г. било их је осам. Од 1856 до 1859 дакле за 4 и по год. било је 4 таквих наслеђа. Од 1842 до 1852 г. увеличао се доходак, који подлежи порези за 6 процената; од 1853 до 1861 год. увећао се исти доходак сразмерно за 20 процената. К. Магх стр. 637.

**) К. Магх стр. 641.

од уметности и богатства, а у исто време оставља милионе људи, да живе у највећој сиротињи. Све ово богатство, производ међународног, човечанског рада, постаје својина једне класе људи. Наука, тако исто међународни производ, прелази тако исто у њену власт као год и капитал. Оним сувишком од зараде, што га не прима радник у својој радничкој плати, или што га не потроши мали „газда“, произвођач за своју личност, плаћа се и банкар и научењак и доктор и појета, и солдат и чиновник — сва горња класа у друштву. Или као што се она данас зове општим именом у Јевропи: буржоазија.

„Буржоазија играла је у историји веома велику, револуционарну улогу. Свуда, где је она задобила власт, она је разрушила све феудалне, патријархалне, невинне одношаје. Она је без милости раскинула грубе везе, које су везивале човека из нижег сталсја са човеком, који је стајао више њега и није оставила између

никаквих других одношаја осим голог интереса, несетљивог ладног рачуна.“*). Буржоазија учинила је преврат не само у производњи, већ и у моралним појмовима, који су владали међу људима. „Сваки за свој интерес“ — та је теорија продрла у све најнежније човекове одношаје. Да не говоримо даље — познато је свакоме, да се у буржоазији огромна већина бракова свршава из интереса. „Помоћ ближњему“, „патријотско пожртвовање“, „појетско одушевљење“, и т. д., што је све постојало у спахиској, религиозној Јеврони за време „средњих векова“ — све је то уништила буржоазија и заменила „рачуном.“ „Она је преобратила лекара, јуристу, попа, појету, научењака, у своје најамнике.“ Али највеће револуционарно дело буржоазије то је, што је она створила **револуционарни пролетаријат.**

Пролетаријат је класа радника без имања. Њега ваља добро разликовати

*) Манифест Комунистичке партије од 1848 г

од оног талога, што се одваја у јевропском друштву и куда долазе: просјаци, злочинци и јавно женскиње. Овај трулеж у друштву продаје се за паре свакој реакцији. Он не спада у револуционарни пролетаријат. Права радничка класа, она покретна активна војска индустријска са правом радничком резервом — то је класа људи, која почиње да мисли о свом нечовечном положају у друштву.

Ове мисли морале су доћи раднику у главу, чим су се радници стекли из свију крајева света у једну фабрику под команду једног капиталисте. Живи саобраћај и мена мисли у данашњем друштву, распрострањеност писмености а нарочито патња и све већа несигурност због економских револуција, морали су напоследку покренути у раднику мисао: од куда то долази? Како да се помогне? Чим је радник био кадар, да стави ова питања, он је постао револуционаран. У свима крајевима света, где постоје радници и капи-

талисте, радник је почео да се бори да му се смањи време рада и увећа надница. Увидео је да он ради капиталисти без награде само зато, што је овај власник оруђа за производњу. Поједине борбе назвале су савезе радника у друшине за заједнички отпор. Пре или после они су се морали ударити и са самом државом, заштитницом поретка што постоји.

И А П О М Е Н А

Чланци, који су ушли у ову свеску, прештампани су на следећих листова :

- 1). „Срез“ из „Јавности“, од год. 1873.
- 2). „Финанција“ из „Јавности“, од год. 1873.
- 3). „Наш економски напредак“ из „Радника“, од год. 1871.
- 4). „Од куда долази наша сиромаштина“ из „Јавности“ од год. 1873.
- 5). „Радничко питање“ из „Радник“, од год. 1871.

ОДБОР.

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ТРЕЋА

ИЗДАЊЕ И РЕДАКЦИЈА

Одбори за издавање цел. дела Св. Марковића.

Б Е О Г Р А Д

Штампарија Народне Радикалне странке.

1889.

НАШЕ УДРУЖИВАЊЕ.

Има више страна са којих би требало говорити о нашем удруживању. Нама треба да знамо :

Какве су наше дружине и каквом су потребом изазване ?

Како су оне удешене и колико одговарају потреби, ради које су установљене ?

Какав значај имају наше дружине за нашу народну привреду у опште ?

Сва ова питања тичу се управо више самог начела, основе, на коме су дружине подигнуте. Кад би одговорили на сва та три питања, онда би видели, шта можемо очекивати од нашег удруживања, у ка-

квом правцу треба да се развијају ове дружине, које постоје и да се подижу нове, које би биле потребне.

Али нама није то довољно. Осим ове опште потребе ми морамо имати у виду друге неке практичне цели. Свакоме, који је имао ближи додир са нашим дружинама, познато је, какве тегобе постоје да се нека дружина организује, да ради. Веома је лако написати целе књиге „о удруживању,“ али је веома тешко сакупити живе људе, уредити њихове одношаје, одредити начин радње, једном речи: све тако удесити, да дружина ради онај посао, због кога се сакупила, а да сви чланови дружине буду задовољни својим послом и својом наградом. То се особито примећавало код наших занатлиских дружина, где радници одиста заједнички раде као једна дружина.

По унутрашњости веома често било је воље и говора да се подигне ова или она дружина, банка, штедница и т. д.

али много пута није могло ништа да се оствари само с тога : што није било људи, који би могли да напишу проста правила (статут) за радњу, а камо ли што друго.

Према цели, коју је „Раденик“ поставио, ми ћемо у овим чланцима показати и општи значај и правац нашег удруживања и практичку организацију радње појединих дружина. А држаћемо се у нашем излагању онаквог реда, који нам буде најудеснији. Ну, пре него што пређемо на само расматрање наших дружина, морамо да покажемо на неке карактерне појаве у нашим удруживању.

На први поглед примећујемо у нашем удруживању два различита правца.

На једној страни видимо, да се удружују људи са капиталом и радом, а главна им је цель, да **заједнички раде** — **производе**.

То су **радничке, произвођачке** дружине. Такве су све наше **занатлиске** задруге.

На другој страни видимо, да се удружују само капитал за већа индустријална, кредитна или трговачка предузећа.

Међу овим дружинама има опет разлике. Једне су основане на акцијама а друге су подигнуте месечним улозима.

По цели и радњи акционарске дружине могу се поделити на: 1. **Индустријске** као: I-ва београдска заједница, абањска дружина, пиварска дружина и жељезничко друштво у Пожаревцу; 2., **Кредитне** дружине: I-ва српска банка, кредитни завод и смедеревска банка.

На послетку две дружине, које су подигнуте месечним улозима: „Нада“ и „Потрошња“ са свим се разликују и по своме склопу и по цели, коју теже да достигну. „Нада“ управо стоји ближе акционарским трговачким дружинама, а „Потрошња“ има у неколико изузетан положај.

Ну ово је све спољна подела. Из ње се не може још видети, каква је разлика између једних и других. За нас је много

важнија подела унутрашња: потреба, која је једне, а која друге дружине изазвала и циљ, коју једне и друге мисле да достигну. Ми ћемо то показати у идучем чланку. Сад смо хтели само да обратимо пажњу читалаца на ту појаву, која одма пада у очи.

I.

Произвођачке дружине. Као што смо казали, ово су дружине где су чланови удружили свој капитал и рад, да заједнички раде и производе.

Све произвођачке дружине у исто време су и занатлиске дружине, али њих ваља добро разликовати од оних дружина, које су само по имену занатлиске као н. пр. „Абаџиска дружина.“ Ово је дружина само по капиталу, јер њени чланови имају извесан број акција, а нико од њих није обавезан да ради занат абаџиски у друштвеној радионици. Према

томе члан абаџишке друштине могао би бити и сваки други грађанин, који није абаџија, само ако уложи свој капитал у акције те друштине. Ово наводимо само ради примера.

Карактерна црта код произвођачких друштвина је дакле та: да сви чланови **заједнички раде**. Њима је капитал само оруђе за производњу, а главни је учесник у производњи њихов сопствени рад.

Оваквих друштвина има неколико у Београду, у унутрашњости Србије није позната ни једна, а код Срба у Аустро-Угарској знамо да је постојала **кабаничарска задруга** у Панчеву, и да се спремају „кројачка друштина“ у Новом-Саду и „коларска друштина“ у Панчеву.

Потреба, која изазива удружење занатлија, веома је јасна и очигледна, чим се само мало загледа у садањи положај наших занатлија и њихову скорашњу прошлост.

Са развитком и намнежавањем људства иде упоредо скупоћа руне, огрева и обиталишта, и у опште скупоћа свију сировина. То је закон; и то је један узрок, који притискује малог занатлију, који сам или са неколико „момака“ ради свој занат.

С друге стране иде упоредо **власт капитала над радом**. Материјал, који занација прерађује, било то гвожђе или дрво или кожа или друго што, у рукама је **капиталиста**. Овај купује ове материјале од произвођача, он зна пијаци, где се ти материјали најјевтиније продају, и зна путове, којим најјевтиније долазе и, што је најглавније, он има капитала, да купи те материјале у већој количини а, разуме се, по јевтинијој цени. Мали занатлија то није кадар, већ је принуђен да купује материјал за израду од капиталисте и овоме да даје проценте и добит трговачку која је вазда већа.

него зарада занатлиска. Ово је други узрок, који притискује занатлију.

Трећи је узрок, који притискује занатлију, конкуренција страних фабрика (у којим занатима постоји фабрична производња). Свуда где је уведена производња у великом размеру, ту је много радника у једној радионици за истим послом, ту је посао у самој радионици подељен, те сваки радник врши само један, најпростији посао и тиме сваки радник производи много више, ну што би појединце произвео; ту се штеди у згради (или кирији дућанској), у огреву и осветљењу дућанском; ту се штеди у материјалу, јер се ту свако парче може да употреби, које би код малог занатлије пропало неупотребљено; ту се могу да примене усавршенији алати, да се употреби снага воде или паре место човекове снаге и т. д. На послетку у великој производњи материјал за израду купује се непосредно од произвођача

(или бар потребује мањѐ посредника) и само на томе уштеди се толико, са колико би се многи трговац обогатио. Сви услови (а може бити и других, којих се не сећамо) чине, те је фабрична производња много јевтинија него занатлишка.

Познато је, да је фабрична производња утукла многе наше занате, до душе не само својом јевтиноћом, већ, што је тако исто важно, **својом каквоћом**. Да споменемо само наше ткаче, лончаре, табакѐ, калајџије и мутавџије. Да су они знали, шта их очекује, па да су се удружили још пре двајестину година, али не само да раде „као што су им стари радили“, већ да су шиљали своју омладину у страни свет, да изучи те занате у савршенијем виду, да уведу савршеније алате и машине, па да су то све применили код своје куће — они би подигли **мануфактурну, велику производњу**, која је и на западу предходила великој фабричној индустрији. Они би васпитали

колени способних радника и данас би се фабрична индустрија сама развијала из првобитних занатлијских задруга. Они то нису знали и њих је збрисала страна индустрија. Данас ми хоћемо да дижемо „индустрију“, а немамо радника, што је још теже набавити него и капитал.

Овај страшни конкурент, страна фабрична производња, притискивала је страшно и све друге занате, с којима је била на једном пољу. До душе има таквих заната, који сами по себи нису тако подложни ударцу фабрика. На пр. фабрикант у својој радионици не може баш да изради ципелу за извесну ногу или капут за извесна леђа, или врата за извесну кућу. Ту решавају особити размери, укус и друге околности, које треба најпре знати, па тек по њима израдити производ. С тога такви занати као : обућарски, кројачки, столарски, браварски и други слични, нису могли да буду поништени страним фабрикатима. Али они су опет мо-

рали триети велике незгоде од свију оних узрока, што смо их наређали. Уз то је још долазила конкуренција између њих самих. Сваки је од њих морао да ради што јевтиније, да му не би други преотео посао.

Тако је сирома мали занатлија био с једне стране у зависности од капиталисте, од кога је куповао материјал, а с друге стране од муштерије, којој је продавао свој израђени еспап. Што су ови заночњали, то је завршивала скупоћа свију ерестава за живљење и мали занација био је осуђен да живи „од данас до сутра,“ да се непрестано мучи и страхује од своје неизвесне будућности. Још ако је занатлија „оптерећен“ породицом (што богаташ зове „благословом“), ако му се ко у породици разболи и, што је најгоре, ако се он сам разболе, онда је задуживање и пронадање неизбежно.

Ето какви су узроци покренули наше занатлије да се удружују. То је исказано

скоро у свима статутима занатлијских дружина на првом месту. „Ми потписани удружујемо свој рад и капитал, да заједничким радом осигурамо себе и своје породице.“ Занатлије су разумели своје потребе.

Ну до сад видимо веома мало њих, који су схватили потребу и корист удружења. Остали већином мисле да су „слободнији“ кад „сами за себе“ раде, него да су обвезни да раде у дружини. Они ће доцније увидети своју погрешку. Велика производња отераће их пре или после са занатлиског поља и они, који не буду имали „капитала“ да постану трговци и шпекуланти (што обично раде наше занатлије, кад пронадну у занату), постаће надничари. Али и оне занатлије, који су се скупили у дружине, неће много прокопсати, ако остану само „мале занатлије“ скупљене у једну велику радионицу. До душе, они могу сатирати конкуренцијом поједине мале занатлије, јер имају

јевтинију кирију (мање дућана), јевтинији огрев, осветлење, код њих је посао боље подељен, могу купити већу количину еспапа и т. д. Све то даје им већу могућност да се одрже, но кад би радили појединце. Али против велике фабричне производње неће се ни они одржати. Њима је нужно, дакле, да се тако организују, како би непрекидно развијали и увећавали своју дружину и како би сами у својим радионицама увели фабрични начин производње (у оним радњама, где је могуће њу применити).

Оволико о потреби и целима занатлијских дружина. Сад ћемо говорити о њиховој организацији и условима, који **треба још да се створе**, да би могли наше дружине напредовати.

Склон је код свију готово један исти: у свакој дружини сви се чланови удружују са **једнаким улогом**, т. ј. одредели се одсеком сума, коју сваки члан треба да унесе при ступању у дружину, било

у алату било у повцу. Ако би ко у више. дружина по договору решава, лики интерес да даје на овај вишак капитала. Било је примера у нашим дружинама, да су оне примале и такве нове, који нису унели одређени улоге. те случајеве није било прописаног пра- ла, али се понајвише упражњавало, да тај члан плаћао дружини интерес на с мањак, што га је имао да унесе, а рачунима од добити, што би долазило таквог члана, један део употребљавао да попуњава недостатак у његовом улогу. Пред својим поверитељима дружина говара само друштвеним имањем. Из приватних имања појединих чланова не се не може наплатити за дуг дружини.

По капиталу дакле, све су занатливе дружине уређене као прости ортаклуци. Шта више у простим ортаклуцима чланови су по капиталу још ближе везани јер су одговорни својим приватним имањем за своју радњу. Код нас члан

једне дружине још нису тако блиски један другоме и нису заузети за ствар своје дружине, као што би требало да су. Разуме се, кад би чланови одговорали и својим приватним имањем за радњу дружине, онда би они боље пазили и радили, да дружинска радња напредује; тада поједини чланови не би због личних препрека иступали из дружине. Јер би се сви старали, да до тога не дође. Управо, кад би сви чланови били у неку руку материјално везани једни с другим и ван дружинске радње, они би се старали да боље један другог познају, управо, да се опријатеље између себе, а цела радња била би им више на срцу. Дружина би имала много јачи темељ за свој опстанак, што је тако исто важно за напредак дружине, — дружина би имала много већи кредит, но што би га имала без тога. Што се до сада није увела ова заједничка одговорност чланова за радњу дружине, узрок је: што при ступању у

дружину сви чланови ступају с неком зебњом и неповерењем да ће дружина напредовати. Сваки се боји, да буде сувише везан за дружину. Овако поједини члан ризикује само својим улогом. Зато се код наших дружина дешава, да чланови због најмањих пренрека — понајвише свађа — остављају дружину. Кад би међу члановима постојала ова тешња веза и одговорност, они не би могли тако лако отпуштати поједине чланове из дружине, а у исто време морали би више да назе, да се уклоне из дружине сви узроци, који би изазвали поједине да остављају дружину. Ни један члан не треба да мисли, да он чини милостињу другоме, што јамчи својим приватним имањем и да је имућнији од другога. Сваки треба да зна, да што је слога и узајамна веза међу члановима већа и дружина ће бити сталнија и цела радња напреднија, а то је корист сваког појединог члана.

По овај одношај у капиталу, што постоји код наших дружина, није тако штетан по радњу друштвену, као што је од штете неуређеност рада и награде у радњи.

Код свију наших дружина у статутима није одређено :

Прво, како се мери рад појединог члана, већ се просто вели, да ће сви радити заједнички и да ће сваки радити све послове, на које буде одређен. Овде се претпостављало, да ће сваки радити савесно онолико, колико год може. Награда је била одређивана једнака за све : сваки је примао одсеком неку суму за месечно издржавање, а добит, која би се показала при склапању рачуна, делила се подједнако. Све наше занатлијске дружине уређене су на овом начелу, и код свих њих у почетку, док је трајало одушевљење, нило је не може бити боље. Сви су радили са највећом вољом и нико никоме није могао пребацити, да се намерно извлачи из посла. Код не-

ких дружина доцније се видело, да су неки чланови способнији, па су радили више по други, или им је посао био боље израђен по код других — све је то изазвало код њих незадовољство: «што да један издире за другога.» Чланови су заборавили, да су они баш за то дошли у дружину да раде **сви за једнога а један за све.** У сваком скупу људи мора бити различитих способности. Разуме се, зарада појединих може бити већа или мања, али је корист, коју сваки поједини има од самог удружења толико већа, по што је корист од личне преваге појединца, да сваки појединац треба да жртвује своју превагу над другим зарад опстанка дружине. Наше занатлије већином не увиђају ту потребу. Уз то је дошло још једно зло: **код свију дружина** појавила се једна иста, стара а позната мапа човекова: жеља да се извуче из посла и да други ради за њега. До душе, та мапа није се појавила код свију чланова

veћ код појединих, али то је морало изазвати од других пребацивања и свађе, у којима се губи време некорисно и што је најгоре — раздружују и ценају сви чланови између себе, а тиме се поткопава и поништава главни, морални темељ дружине: братска љубав и узајамност међу члановима. Уређење рада у дружини и према томе издавање награде за рад управо је најважније питање у целом дружинском устројству. Ако дружина плаћа сваком члану одсеком, а међу тим чланови толико не зарађују, разуме се, да ће чланови појести готовину и упропатити дружину. За то се у дружинама почело уводити плаћање по заради, што се зове: „на парче.“ Т. ј. сваком члану плаћа се од комада, као што се плаћа обичном раднику (или нешто више), а само чиста добит дели се подједнако између чланова. Овакво уређење даје више сигурности дружини, да не ће плаћати за нерадњу ни једном члану. Али и ово је

уређење наишло препреке с друге стране. Неки чланови дружине, који су лошији радници а имају фамилије, противе се томе плаћању на зараду, јер не могу да изађу на крај, да се издржавају са својом породицом, Док су они радили оделито као мајстори, они су имали по неколико момака уза се. Разуме се, да им је месечни приход био већи, но кад су остављени да живе сами од своје личне зараде или управо од своје наднице јер и њихов се део зараде задржава у општи приход. У дружинској радионици до душе има прихода осим ове наднице, али тај приход иде на увеличавање дружинског капитала. Али ова незгода може се обичи тиме, да се плата за рад толико повиси на сваком послу, како би сваки вредан радник могао заслужити пристојно издржавање. У крајњем случају могла би дружина изузетно дозволити својим члановима, који су породицом оптерећени, да осим редовне плате за рад узимљу уна-

пред, на рачун општег прихода, колико им буде нужно да покрију своје домаће расходе.

Но већином ово не ће бити нужно. Довољно је, да се само одреди довољно висока плата за рад, како би човек с породицом могао пристојно живети од своје зараде. Друга је незгода, (која постоји у оба случаја т. ј. и кад се плаћа на парче и кад се плаћа одсеком) та: што неки чланови кад зараде колико им треба за живљење, онда престају да раде. Ово је за дружину велика штета, јер дружина има и других заједничких трошкова осим издржавања појединих породица; и ако чланови не зараде недељно или месечно толико, да се могу покрити сви расходи за то време, онда дружина долази у опасност да пропадне. Ово се одиста дешавало у неким дружинама. Оне су одређивале, у које време мора сваки да је у радионици и докле и колико комада мора сваки да изради. Ко

одређен број није израдио, плаћао је дружини за сваки неурађен комад извесну суму, коју је дружина одредила. Ове казне, као и сваке казне, већином промашују своју целъ. Члан, који није урадио, колико је требао да уради, већ тог месеца има мање за своје издржавање, па ако му се још од зараде одбије глоба, онда он мора да се ували у дуг да тај месец проживи. Разуме се, да ће такав члан сматрати чланове, који су га на то осудили, као непријатеље, бар што по кажу имаће «пик» да се и он другоме свети чим било, а отуда се одма порађају свађе и штете за дружину. Ове би казне биле може бити блажије, да се члану одбија од капитала и да се овај одбијени део рачуна у «резервни фонд», од кога опет има асне цела дружина. Али опет казна остаје казна, дружини је — дакле свима члановима — у интересу, да се то не догађа.

На част наших дружина, бар оних које ми познајемо, имамо да кажемо, да личне свађе, исовке и у опште неуредности у радионицама постају све ређе и на сву прилику скорим временом ишчезнуће са свим. Заједнички рад и боље познанство учиниће да ишчезну и остале препреке, које сада још понекад заустављају правилну радњу у радионицама. Но да се вратимо на организацију. За боље уређење наших дружина нужно је, према свему што смо до сад казали :

1) Да сви чланови буду заједнички, својим приватним и друштвеним имањем, одговорни бар за оне суме или еспане, које на менице крећу. Ово ће им прибавити већи кредит и везаће их, да боље паже на свој рад.

2) Да се рад одређује на парче и да се за плату рада одређује таква сума, како би чланови са породицама могли да живе.

3) Да се одреди најмањи број, колико сваки члан мора да изради — према потребама дружине.

4) Да се казне колико је већма могуће избогавају.

Сад ћемо прећи на једну веома важну страну у организацији дружина а то је, одношај радника — мајстора — који су чланови дружине, спрема најамника као што су калфе и шегрти.

Напред смо показали како наше занатлиске задруге имају велики морални недостатак, а то је: што међу члановима нису развијена братства и узајамности. Чланови су већином онако исто себични у својим интересима, онако подозриви и неповерљиви један спрема другога, као што су навикли у својим радницима, док су сваки за себе радили. Ово је главни узрок, који изазива раздор у нашим дружинама и не може се отклонити, док се свест код нашег радничког света не развије; док саме занатлије не увиде,

да су њих себичност и супарништво убијали, док су радили сваки за себе и да ће им то дружине распрштати.

Ова иста мана, себичност, пренешена из приватних радioniца, опажа се у одношајима између мајстора и „млађих“ у дружинама. Пре кратког времена у једној овдашњој дружини све су калфе одједаред оставили посао, јер им је била сувише мала надница. У истој дружини радило се на парче и за свако парче плаћало се тако мало, да је најбољи радник једва могао да заслужи 10 гроша дневно! У другим дружинама, до душе, ово се није догађало, али се редовно догађа нешто, што није ни мало боље. То је онај вечити раднички „блау-монтаг“ т. ј. навика, да калфа оно што преко недеље заради, у недељу проишје, па у понедељак а често чак и у уторак „тера мамурлук.“

Често кад је највећи посао у радионицама, калфе имају свој „блау-монтаг.“

Ова навика распрострла се свуда, што је то тако „примљено“ да калфа не мисли о себи и о својој будућности, т. ј. што је невестан, па не уме да мисли о себи. До душе, било је воље бар код једне наше дружинке да измени ову шкодљиву навикку код својих млађих. Иста дружинка изабрала је прави пут, па је хтела да сама изобрази своје шегрте, да их спреми за ваљане раднике, да их као калфе интересује за свој посао, а доцније кад буду спремни да сами постану задругари исте радње. За ту целу иста дружина хтела је да отвори школу за своје шегрте, али по нашем уставу то се не може учинити без „одобрења властк“, а наш министар просвете још до сад није нашао за добро да дозволи, да се оствари поменута школа за шегрте.

Ми радо спомнићемо овај изузетак код ове дружинке, који заслужује сваку хвалу, али у опште морамо да кажемо: да су одношаји између мајстора и мла-

ђих код наших дружина на веома погрешном начелу. У опште види се тежња код наших дружина, да што већма ограниче број својих чланова, а да увећају број радника, који раде на надницу. Другим речима : све наше дружине теже на то, да се преобрате у шпекулантске компаније, где су чланови удружени по капиталу. У таквим дружинама чланови не морају да раде и већином не раде лично ништа, већ им раде надничари. Такав идеал од прилике имају наше дружине пред очима. Очеvidно они заборављају нешто, што су још до јуче знали, а то је : чланови наших занатлијских задруга већином су били најсиромашнији у своме занату, сиротиња их је управо патерала те су се здружили ; здруженом снагом они могу да конкуришу свима појединим капиталистима и занатлијама, јер имају много већи капитал, ну што га имају целе дружине истог заната, али који раде туђом — најамничком сна-

гом. Наше занатлије кад су ступиле у задруге, знали су да је њихова главна снага у томе, што су они удружили свој рад, што сами раде, и за себе раде. Ово они треба вазда и да имају на уму. Чим се радничке задруге претворе у капиталистичне задруге, оне ће бити у онаком истом положају, као што су поједине капиталисте. Оне се могу у извесним приликама обогатити, али могу и пасти под ударцима конкуренције, особито, ако се саме капиталисте удруже. То је једно. С друге стране могу се против њих подићи праве радничке задруге и те ће против њих сигурно одржати конкуренцију, као што данас оне саме могу да одрже конкуренцију појединим капиталистима.

Из свега, што рекосмо о одношајима чланова и најамника, излази овакав закључак : постојанство и напредак свију дружина изискује, да сви чланови осећају потпуно узајамност својих интереса

и да се дружине шире и разграњавају поглавито постојаним увеличавањем броја својих чланова, а не умножавањем најамника. Спрам најамника треба да су дружине правичне, да у њима задобију будуће пријатеље и за другаре, а не будуће супарнике.

Ових начела треба да се држе наше дружине, нарочито при разграњавању и увеличавању своје радње у месту и оснивању филијала на страни. На овај начин сваки ће имати мању али сигурну аспу, конкуренција је борба, а у свакој борби познато је: «да батина има два краја.»

У економској радњи то је правило, да од 10 један постаје богат, а остали 9 иду у толико ниже у колико онај један иде више.

На ово обраћамо особиту пажњу наших занатлија, јер се код њих у последње време учестало са «откуптањем» чланова из дружине. Ово је за наше дружине,

које су још младе и са малим капиталом, веома шкољиво, јер им поткопава кредит код страног света, који им је кредит веома потребан.

После начела о уређењу рада и награде у дружини, важно је начело на коме је уређена управа дружине. У нашим дружинама до сада управу је вршио одбор из неколико лица (према потреби) а без директора. Одбор је биран већином гласова и радио је само оно, на што је скупштином дружинском био овлашћен, под непосредном контролом дружинском. У дружини, где су сви чланови под једним кровом, ова је управа и контрола са свим могућа, удесна и на пракци се ова дружинска самоуправа потпуно оправдала. Одборници немају никакву особиту плату за свој рад, већ раде као и сви остали чланови. Само они чланови, који због дружинских послова ван радионице не би могли да раде у радионици, добијају одсечну плату.

Одборници се могу променити у свако доба. Узгред још примећујемо, да се сви спорови међу члановима „суде“ на дружинским скуповима, који тај посао врше бесплатно. То је жива слика потоњег целокупног друштвеног уређења.

Ми смо показали основна начела, на којима су основане наше занатлиске дружине; показали смо мане, које у њима постоје, што смо их за ово кратко време нашим искуством дознали. Они пријатељи радничког света, који би хтели да се приме учешћа у организацији рада код нас, могу по овим начелима удесити правила за сваку занатлиску задругу у своме месту према својим потребама.

У овоме излагању нарочито смо испустили једну веома важну страну, а то је: питање о кредиту, који је за занатлије веома нуждан. Ми смо то оставили да кажемо приликом, кад будемо говорили о нашим кредитним удружењима.

Тако исто не говорисмо ништа о значају занатлиских задруга по нашу привреду у опште. То остављамо напослетку кад свршимо преглед о нашем удружени вању. Сада прелазимо на друге дружине и на реду је :

II

Потрошачка дружина. По самом имену види се, да ова дружина има са свим другу цел, но што имају произвођачке занатлиске дружине, о којима смо раније говорили. Потрошачкој дружини цел је да набавља свакидање потребе човекове, као : рану, огрев, а често одело обућу и друге кућевне потребе у већој количини, како би свакога појединце ставле јевтиније. То је цел свију дружина ове врсте, са гледишта чланова, који састављају дружину. Познато је свакоме без даљег објашњавања, да кад се еспап купује у већој количини, стаје јевтиније, но кад се купује на мало. Али да се до-

стигне ова цел, није баш потребно организовати засебну радњу и отварати своје дућане, већ је довољно само да се удруже више њих који желе извесне еспапе да купују заједно. Занста, на западу има потрошачких дружина, основани на том начелу. Више чланова саставе дружину па начине уговор са овим или оним трговцем, да дружини даје еспап по спуштеној цени. Разуме се да сваки овакав набављач пристаје на то, кад само зна, да има извесан број сигурних муштерија. Овакве дружине састављају на западу нарочито сиромашне радничке класе, које и кад би хтеле не би имале средстава да створе свој дућан.

Ове дружине су веома удесне да постигну своју главну цел, те да и најсиромашнијем члану набаве еспап по јевтиној цени, што код њих члан није обавезан да даје готово никакав улог. Али ове дружине у исто време служе, да се поједини продавци несразмерно богате, да по-

туку конкуренцијом своје противнице, а после кад остану без конкурента да опет продају еспапе са онаким процентом, који је њима повољан. Главна је целъ ових дружина дакле промашена. Дружина би желела, да цену најпречних кућевних потреба одређују потрошачи, а овамо она би подигла једног богаташа, потукла би његове конкуренте и на тај начин дошла би још у већу зависност од богаташа, по што је пређе била.

Из ових разлога свуда, где је могуће, потрошачке дружине оснивају своје сопствене дућане. На тај начин сва асна, коју би вукао приватан капиталиста, остаје самој дружини — на ма како мала била ова асна. Потрошачке дружине, које отварају своје радње, имају двојаку целъ: прво, да набављају добар и јевтин еспап својим члановима са тачном мером и то је управо целъ, коју имају сами чланови и ради које су се скупили у дружину; друго, да уједини потрошаче, да купујући

из једног свог дућана по могућству умање број посредника између произвођача и трошача. Прва је целъ лична, а друга се тиче целог економског строја народног. Кад би се сви трошачи на тај начин сјединили, онда би посредници (садањи трговци) били сведени на најмањи број, а њихова добит на најмању меру, коју може имати прост набављач, који зависи од самих потрошача. У овом погледу потрошачке дружине са својом радњом далеко надмашују онаке дружине, које праве уговоре са туђом радњом.

Кад се овако схвати значај потрошачке дружине, онда је очевидно, да је она нужна не само онде, где има много сиротиње, и гомили која не може да добије добар еспап; већ да је та установа нужна свуда, где год се хоће да стане на пут ситничарском трговању и растурању радничке снаге. Ми у томе идемо много даље по обичне потрошачке дружине. Ми би желели, да саме наше оп-

штине, нарочито по селима, општинским средствима отварају дућане и да у њима продају члановима општине есенце по истим условима као и потрошачке дружине. На тај би се начин отварало само онолико дућана и употребљавало би се само онолико руку за ситничарску продају, колико је однета нужно. На тај начин, народ би уштедио гдени материјал у зградама, алатима и другом капиталу, који узалуд пропада, а тако исто уштедио би се огроман број радничких руку.

Има неких моралиста, који одмах вичу да је себично и непоштено упропашћавати данашње бакале, одузимати целим породицама средства за живот и т. д. Ови су се разлози занста подизали против потрошачке дружине у «Трговачком Гласнику.» Овде је баш на месту да претресемо овај њифтински морал.

Да почнемо упоређивањем. Рецимо, да се у Србији постигла потреба, да се реформишу све струке нашег чиновни-

штва, да се број чиновника смањи и на тај начин да се умање издаци на чиновничтво. Нема сумње, да би на оваку реформу пристали и бакали београдски, јер би то сигурно понело, да се порез умањи. Али сада настају тешкоће. Чиновници, који остану непотребни за службу, рецимо, пензионираће се „по годинама службе“ или на који други начин. Но пензије су обично мање од плате а породице се често увећавају, цене за живот постају скупље, услед тога неки баш не могу од пензије да живе, јер се пензија не увећава. Чиновник није ништа научно да ради ван своје службе — његова је породица у крајњој сиротињи. Хоће ли који бакалин или у опште неки грађанин поделити с њим своје приходе?

Може бити да би ко жртвовао нешто из милосрђа, али нико то не би радио из начела, да му је то дужност. Па тако ми видимо да се дешава постојано у друштву. Наши бакали доносе одавна лопце;

тестије и друго земљано посуђе са за пада. Они су својом трговинном угушили лончарски занат у Србији. Они су гледали само на своју добит, а нису мислили ни на породице оних лончара, који остајаху све више без посла и хлеба и моралоше да траже друге радње; нити су мислили, да они тиме гуне индустрију у Србији. Ово наводимо само ради примера. Сличних примера могли би показати сијасет. У друштву, у коме ми живимо, сваки гледа да ухвати онај посао који му доноси више асне, не обзирући се ни мало, хоће ли то коме отети хлеб или не. Само кад се деси обратнo, те се нама хлеб одузимање, ми подижемо вику, да је то себичност, непатриотичност и т. д. То је лифтински морал. Он се позивље на човечност само онда, кад се тиче печијих цепова. Али прави морал захтева; да друштво вазда води рачун о **сваком** свом члану, да се један брине за све, а сви за једнога — да поштен човек може на-

ћи посла у друштву и да сваки може зарадити толико, колико му је нужно за живот. Кад би се усвојно овакав морал у друштву, као што га ми проповедамо, онда ни један члан не би имао узрока да се плани од усавршавања производње или обрта. Јер сваки би знао, да ће га друштво помоћи у невољи ма у којој радњи. На против, док је друштво основано на конкуренцији — на узајамном отимању зараде — природно је са свим, да мора бити људи без хлеба, или бар оних, који стрепе за свој хлеб. Према овоме сва пребацивања, што се чине дружини за потрошњу, као да је она установљена из себичности, само да оштети бакале београдске — немају никаква смисла. Она је основана на оном **истом моралном темељу**, на коме су основане све радње у данашњем економском поретку. Ако она оставља кога без хлеба, онда је по нашем схватању дужност свију грађана, (а не само оснивача потрошње) да се ста-

рају, како ће се њима помоћи. А разуме се, да је за сада најпречи и најпоузданији лек, да се одма сами капитали бакалски што више пренесу у индустријална предузећа, као што занета бакали и раде оснивајући фабрику за палидрвца.

Са свим је друга ствар, да ли сама потрошачка дружина одиста приноси вајду члановима и друштву у чијој је средини подигнута. То зависи од устројства саме дружине и од способности управе.

Устојство дружине за потрошњу показано је у њеним штатутима, који су изнесени на јавност. Из штатута се види, да се овом дружином ишло поглавито на то, да се што више асне они, који троше, а не они, који улажу капитал. Капиталу није одређен никакав сталан интерес, већ му се даје половина од чисте добити и то, пошто се од целокупне добити одбије четвртина за резервни фонд. Да би сваки и најмањи капитал могао ући у заједничку радњу, одређени су најма-

њи улози од 5 гроша месечно. Многи ми-
сле да су ови улози за Београд сувише
мали „јер ми немамо пролетаријата.“ Из
општинских спискова могли би се уве-
рити, да близу 2000 пореских глава нису
у стању да измире грађански порез од
6 талира годишње. Ето шта значи: „ми
немамо сиротиње!“ При свем том, што
су улози за потрошачку дружину веома
мали и што у Београду има веома много
сиротиње, учесници су потрошње већи-
ном људи имућнији, а поглавито чинов-
ници. Узрок је томе главни тај, што си-
ромашнија класа не може да се из књига
и новина увери о користи ове или оне
установе из најједноставнијег узрока: она ве-
ћином ништа не чита. Она, дакле, треба
да се увери опитом — а то иде споро.
Осим тога многи чланови у потрошачкој
дружини нису на чисто или боље нису
једног мишлења о цели потрошње. Неки
у њој желе да теку капитал, па с тога
се баш противе, да сиромашна класа уђе

у састав дружине — „јер од ње нема асне.“ Заиста сиротиња има мање потреба и хоће јевтинији еспап. Нама је познато, да су многи чланови дружине пребацивали приватно одбору, што је отворен филијал на Дорћолу, у крају, где већином живи сиротиња. Али из штатута се јасно види, да је главна цел̃ потрошње, не да се теку капитала, већ да користи потрошачу, а други ред долази: „да даје прилике члановима да штеде“ — примајући у радњу месечне улоге. Осим тога, нарочито ради сиромашније класе, стављена је једна тачка: да се свакоме без разлике, био он члан или нечлан, продаје из дућана по утврђеној цени и јамчи за ваљаност еспапа и тачност у мери.

Но има један важан разлог, који одбија сиромашнију класу од потрошње, е то је: што се пазари за готов новац. Сиромашнија класа већином је у вечитом дугу код бакала, јер она нема увек го-

тових новаца. Нама су познати случајеви нарочито из продавнице на Дорћолу, да су неки одлазили крадом од својих кредитора, ондашњих бакала, да пазаре у потрошњи. Они су знали да ће им кредит скоро требати, па су се бојали да се не замере.

У опште свуда, где се потрошачке дружине установљавају с том жељу, да све класе могу у њима учествовати, веома је важно о кредиту, који се може дозволити појединим члановима. Обично се одређује неки део од улога, тако да сваки члан има кредит сразмеран улогу, а опет да нико не може извући свој улог са свим. Али ово питање нераздвојно је свезано са питањем о враћању улога.

Чевидно, ако неки члан има право узети на кредит еспап из дружине и на тај начин умањити свој улог, зашто да други неби имао право вадити готов новац, кад му је то нужно? Заиста дешава се веома често сваком човеку си-

ромашног, па и средњег стања, да му за време треба нека сума новаца, коју је у другим приликама уштедно.

Такви су се случајеви већ и дешавали у овдашњој потрошњи, где се по штатутима улози невраћају за три године — осим у ванредним околностима и то решењем саме скупштине. Ово је у овдашњој потрошњи дошло у штатут сигурно одстра, да се ма у каквим приликама не би извлачили капитали и без стварне опасности, и да се капитал дружински што већма нагомила, како би дружина могла своју радњу распространити и ван свога места. По обично у потрошачким дружинама установљено је, да се улози могу или до неког дана или са свим извући, само треба дружини то јавити напред за извесно време — што зависи од величине улога. На овај начин потрошња замењује у правом смислу штеднишцу. Сваки улаже кад има а диже новац кад му је потребно. Разуме се и асну, која му припада за

то време; а овде се често може добити већа асна по уштедионици. (У штедионицама се плаћа обично капиталима, који долазе на оставу по 6 ‰, 4 ‰ и мање).

Код дружина, које би биле основане на овим начелима, опасност је само у томе, да дружина не остане изненада без нужног капитала, ако би много чланова у једно исто време извукли своје улоге. Ово је невероватно, али у том случају такве дружине могу се осигурати јачим „резервним фондом“, а могу одредити извесан „основни капитал“, који чланови оснивачи не би смели дизати без одобрења скупштине. А на овај постојани, основни капитал, могао би се одредити сталан процент.

Са овим изменама штатут београдске потрошачке дружине могао би по начелима служити као образац свима потрошачким дружинама, које би се установиле код нас.

Устројство управе свакој дружини такође је једно од најважнијих питања. Узалуд су добра начела, ако није све удешено да се та начела и остваре. Ми овде не говоримо о личним способностима саме управе. Разуме се по себи да и код најбољег устројства, ако извршиоци не ваљају, може радња пропасти; на против и код лошијег устројства, ако су извршиоци ваљани може опет радња да напредује. Али за способност личности не може јамчити никакво устројство; ми говоримо о самом устројству.

У овдашњој потрошњи управљач је одбор од три лица. Код нас је веома тешко наћи човека образована, који би кадар био да схвати целу и организацију једне дружине, да обухвати својом памећу цео њен склоп, а у исто време да разуме све појединости радње до најмање ситнице, н. пр. у потрошачкој дружини да разуме цене и својства еспана, светске пијаце, услове и начине како

се најјевтиније и најлакше еспани набављају; да уме одржати ред у књиговодству, ред у продавници и т. д. — једном речи, који би био у исто време „специјалиста“ у тој радњи. Да не говорим о једном својству, које је толико исто важно, колико и сва остала, а то је — поштење. У устројству београдске потрошње по самој награди, која се даје одбору за његов управљачки рад, види се, да се разумевало, да ће одборници управљачки посао вршити покрај других својих послова. Ишло се на то, да управа буде што јевтинија. Али у ствари то се показало као веома непрактично. Јер ова уштеда далеко је мања, но што је штета која долази отуда, што управа не разуме свој посао колико би требало, што се губи на куповини, што се растура и т. д., што све боље разуме најобичнији бакалин, који се подуже бавио тим послом, но најучевнији теоретичар. Овај недостатак у устројству потрошње може

се поправити само тиме, ако се одвоје ови послови : организација и контрола укупне радње и прави трговачки посао — куповина и продаја. Први посао може и треба да врши одбор из чланова и то сасвим бесплатно, а други посао треба оставити практичном човеку — трговцу. На овај начин бар ми овде у Србији можемо добити у управи сва она својства, што се на западу обично могу наћи у једном човеку.

Тако устројена управа могла би да служи и као образац свима потрошачким дружинама.

III

Акционарске компаније. Дружине на акције код нас су највише распрострањене, о њима се највише писало и говорило по новинама, штатута разних акционарских дружина има повише печатаних у оделитим књижицама — према томе мислимо да су ове дружине код нас најпознатије. Због тога нећемо опшир-

није говорити о склону њиховом, само ћемо да кажемо њихова основна начела и њихово значење за народно газдинство.

Акционарска дружина је удружење капитала. Са развитком народног газдинства осећа се, т. ј. осећају људи, који владају капиталом, да већи капитал доноси већу асну, само кад се уложи у извесне радње, не само својом количином, но баш сразмерно је процент већи на велики капитал но на мали. Особито велика индустријална и кредитна предузећа: фабрике и велике радионице за производњу, дружине за подизање железнице и параброда, трговачке компаније, банке, кредитни заводи, штедионице и т. д., сва та предузећа доносе далеко већу асну кад се ради већим капиталом. За то ова предузећа већином раде акционарске дружине.

У акционарској дружини влада капитал над радом. Управо она је најпозданије средство да присвоје мале капитале

(или да их уништи) и да малу производњу, где је капитал скопчан с радом, замене великом.

Нема сумње, да је велика производња кориснија но мала и према томе, да капитал уложен у акционарско предузеће може да донесе већу асну, но кад за себе ради; али акционарске дружине у зап. Европи, организујући капитал утврдили су провалу између радника — најамничара и капиталисте. Мале радионице, које су некада постојале, не могу никад да одрже победу над великим фабрикама, да не говоримо о оним предузећима, где је мала радионица немогућа на пр. при подизању жељезница. Акционарске дружине преобраћају радника у најамника. Акционар — госа акције — власник капитала, обично и не зна ону радњу, коју дружина врши преко својих најмљених органа.

У народу, коме је газдинство још у новоју, мало ко може да замисли, какве

ће последице код нас произвести акционарске дружине. Без сумње лични новчани интерес у необразованом друштву најсилнији је покретач за радњу. Лични интерес изазваће наше капиталисте да путем акционарских дружина подигну индустрију код нас. Нема сумње такође, да је за нас корисније да се овде код нас производи сукно, платно, шећер, коже, сапун, свеће, машине, алати и т. д. но на страни. Не само с тога, што ће тада вући асну наши а не страни капиталисте, већ и с тога, што је то преки пут, да ми добијемо веште раднике у различним радњама, да добијемо изражене техничаре, да добијемо фабрике и машине — управо да усавршимо нашу преобитну производњу, да створимо капитал, који данас немамо. Али у исто време, акционарске дружине створиће код нас **новчану аристократију** — створиће људе, који су својим акцијама добили извесна права на један, и то веома велики део

народне произвођије а да сами ништа не раде. Прошли нагомилани или уштеђени рад задобија господство над садањим радом онако исто, као што су некад у племству по крви, негдашње „заслуге“ господовале над садањим заслугама. Правом раднику на свагда се затварају врата да постане свој госа. Класа пролетаријата а с тим и социјална револуција доћи ће неизбежно.

Ове су последице акционарских дружина већ испитане на западу. Оне управо постају влада над народом. У многим „слободним“ северно-американским државама компаније железничке, управо су власт у земљи. А баш у последње време видели смо, колику је борбу морала претрпети Румунија да се отресе Штрусберга. Ово наводимо ради примера, а могли би оваке примере наређати без броја.

Занимљиво је, што они људи, који највише лармају о томе да се „развијемо

у народном духу“ и „на народном те-мељу“ највише проповедају и потпомажу ову западњачку установу. Ми нећемо више ништа говорити против ове установе, само опомињемо свакога, да има на уму оне последице, које су акционарске дру-жине произвеле на западу.

Казали смо, шта у опште мислимо о нашим акционарским дружинама. Од свију акционарских дружина код нас су највише распрострањене дружине за кредит. До са-да их имамо у Србији три утврђене : 2 у Београду, 1 у Смедереву и две у пројекту: у Пожаревцу и Шапцу. Код оностраних Срба има оваких дружина много више.

Значајно је, што су код нас све кре-дитне дружине установе за капиталисте, док на против код оностраних Срба има : „штедница“ — новчаних завода за ула-гање и штедњу мањих капитала — и „вађевина“, т. ј. дружина за узајамни кредит; — и једне и друге установе бар по својој тежњи иду на то, да набаве

кредита и сиромашнијој класи људи. Ово је знак, да је тамо средња а нарочито занатлиева класа људи много свеснија но код нас, и после, да се код њих поклања са стране образованих људи више пажње на ову класу, но код нас.

Кредитне установе поглавито су изазване потребом наших капиталиста. Трговина постојано потребује кредита. То је једна побуда, која склања трговце да уложи своје капитале и подигну такве заводе, одакле би могли повући већи кредит, кад им затреба. Али има и друга побуда, која ствара кредитне дружине (бар која је код нас имала утицаја.) Најпромућурнији међу трговцима увидеше, да са развитком трговине, банкарска радња у великом размеру може да донесе њима већу асну, но обична трговина. Ти су људи код нас поглавито створили кредитне заводе.

Кад би изложили строј и радњу банкарских дружина, читаоци би могли ви-

дети веома занимљиве ствари. Видели би, на који начин по неки акционар може да вуче дивиденду често на 4 пута већу суму, по што је у ствари уложио; видели би, како банке могу да дају зајмове и да вуку интерес на новце, **које нису издале из своје касе** и т. д.; једном речи, видели би онај тајанствени процес у данашњем новчаном свету, како „дукат рађа дукате“. Но ми нећемо да улазимо у унутарње тајне банкарских послова, јер нам то није циљ. Да кажемо само значај кредитних дружина у опште. — Оне ће бити снажно средство, да се развије и убрза наш трговачки обрт, т. ј. да се увозе код нас страни фабрикати а извозе сировине и да се што брже и потпуније произведу оне последице, које смо показали у чланку „Наш економски напредак“ ¹⁾. Доцније, кад код нас буде индустрије, т. ј. кад буде знања и рад-

1) У другој свесци „Цел. дела.“

ника да раде индустријске послове, кредитни заводи тако ће исто утицати да се ова предузећа развијају, набављајући им пужне капитале. Али свакојачко наше кредитне установе, оваке какве су се створиле код нас, кроз који десетак година имаће за резултат : неколико људи који ће бројати, ако не милионе а оно бар стотине хиљада — и обогатиће неколико страних богатаца. За српски народ разуме се, то неће бити никаква особита благодет.

Ми знамо врло добро, да наше речи неће спречити код нас развитак удруживања и његове снаге, која хоће да потчини себи рад и производњу. Хоћемо само да кажемо прави значај наших кредитних усанаова. Обично се тим дружинама приписивала велика патриотична цељ, а људима, који их осниваше, велика грађанска свест и врлина. Не волемо громке фразе, већ желимо, да се свака ствар зове својим именом. Ове су

дружине установљене ради чисто трговачких потреба, личног новчаног интереса. Оне показују, да се спекулативне способности код наших грађана развијају и да су наши трговци сада боље рачунџије, но што су пређе били. Али казати једном грађанину да је патријота само зато, што ради за своју асну — нема смисла.

Ми овии никако нећемо да кажемо, да наши грађани у опште нису свесни и патриотични. Ми само велимо : да се ни свест, ни патриотизам не огледају у кредитним заводима, већ се ту види само добро прорачуњен лични интерес.

Штедионице се оснивају на истом темељу као и банке. Оснивачи. — акционари испуштају опредељени број акција од опредељене вредности као и код банака, и то је њихов основни капитал. Оне се разликују од банака само тиме, што примају најмање уштеде појединих

лица у своју радњу, издају их по захтевању у одређено време натраг и на њих исплаћују интерес. У осталом врше све послове које и банке. Нема сумње да оваке установе користе средњем стаљежу, који може и има шта да штеди, јер оваке установе побуђују људе да штеде не толико ради оног интереса, што га штедионица исплаћује (интерес је обично веома мали), већ поглавито с тога, што људи почињу да мисле о штедњи и својој будућности и остављају на страну готовину, место да је потроше. Сваки део добити од штедионице као год и од банака — односи капиталиста. Штедионица прима од сиротиње обично капитале за 3—4 највише 5 на сто интереса, а даје по 5—6 и 8 на сто на зајам истој сиротињи, кад јој буде потреба. Мали капитали само служе, да велики могу произвести велике новчане послове, а главна асна остаје великом капиталу.

Вађевине су праве штедионице за сиромашнију класу. Оне се не оснивају акцијама, већ месечним улозима чланова. Главна је цел њихова да дају кредит малим члановима. То је у начелу управо дружина, где су се чланови сјединили самога ради, да узајамном помоћи могу један другог да кредитирају у нужди.

Ове су установе (Vorschuss — verein) нарочито распрострањене у Немачкој у средњем сталежу — међу занатлијама и малим трговцима.

Ми не говоримо опширно о овим заједницама код свију њихових добрих страна само зато, што имамо у виду другу установу, која има уједно све врлине банке, штедионице и вађевине а нема ни једну њихову ману. То су наше **окружене штедионице**, за које смо у прошлом броју*) објавили, да су спремљене као предлог за купштину од нашег министра финансије.

*) „Радника“ за 1871 год.

Окружне штедионице могу имати капитал далеко већи, но што га може имати једна банка у окружној вароши само ако се окружне штедионице као што ваља уреде. Оне примају улоге на оставу од 10 гроша до 200 дук. (ми не видимо разлог, зашто да се одређује највиша сума); оне могу давати појединим грађанима кредитно узајамно јемство као и у вађевини. Из то овде се концентрише велики капитал, који доноси асну целом округу и појединима.

Ове окружне штедионице с временом постаће најјаче и најбоље средство да се земљорадња усаврши и да се индустрија подигне. Треба једном разумети, да није посао државе само да помаже „сиромашном“ земљоделцу, „сиромашном“ занатлији и т. д., т. ј. да вечито прстпоставља сиротињу па да је помаже — да дели милостињу. Треба једном разумети, да је држава исто што и друштво, да је њена целъ да створи радиност, да из-

врши производњу — да искорени сиротињу и да створи богаство. Држава има за то срестава. Окружне штедионице најбољи су јој органи. Окружне штедионице могу позајмити потребан капитал земљоделским и индустријалним дружинама, које би по своме склопу давале јемства, да ће бити корисне и својим члановима и целом народу. Општим средствима и под **општом контролом** ми можемо дакле подићи велико газдинство у пољској привреди са свима усавршеним оруђима, што их даје сувремени напредак, ми можемо основати народну индустрију и то све помоћу правих **радничких задруга**. Ако то не учинимо нашу земљорадњу и нашу индустрију подићи ће капиталисте са акцијама, а народ ће постати надничар.

У 1. бр. „Раденика“ један наш пријатељ из Зајечара предлагаше, да код нас индустрију дижу општине својим средствима и својим кредитом. Онде је само

предложен један начин, како да наша индустрија не падне у руке повучаној аристократији, већ да остане у рукама народним. Окружне штедионице изишле нам не само начело но и готов орган, како да се то изврши, да се створе народна средишта по целој Србији, која би кретала целу српску производњу и која би дала нашој производњи прави народни правац.

Ми не знамо још потпуно, какав је делокруг одређен окружним штедионицама у министарском предлогу; каква је њена организација и је ли управо она способна да врши оно, што јој ми стављамо као задатак. Ми сада велимо само, шта могу да учине окружне штедионице, само ако се начело усвоји да оне врше поменуते послове. Но за први мах нека је радња много ограниченија, нема сумње да ће се она раширити, чим се само увиде све користи, што их оне могу донети народу. О њиховој организацији ми не-

ћемо говорити, док не прочитамо целокупан предлог г. министра, који је ту уставу покренуо. Само не можемо а да не речемо, да је ово најбоља економска мера од свију, које су изашле од наше финансијске управе, од како постоји финансија.

IV

Прегледали смо све наше дружине код занатлиских удружења а код дружине потрошачке задржали смо се подуже, јер смо хтели да покажемо опширније њихову организацију; акционарске пак дружине, како индустријалне тако и кредитне, прегледали смо само са начелне стране, и показали смо последице, које могу понићи од дружина.

Имамо да одговоримо још на једно важно питање, које смо поставили још у почетку овога нашег прегледа, на име: какав значај имају наше дружине за нашу народну привреду?

Казали смо већ, да су занатлиске дружине почеле да ничу усљед конкуренције страних фабрика и усљед страха од капиталиста. То је тежња за самоодржањем, а у исто време то је тежња да се одржи средњи, занатлиски сталеж у друштву, да се задржи мануфактурна производња, а с тим да се спречи увођење индустријских производа. У правом смислу занатлиске су дружине вазда конзервативне. Оне хоће да задрже стари начин производње против новог савршенијег. То није могуће. Најбољи је доказ томе пропадање средње-вековних оснафа и савремених занатлиских дружина у Европи. Они не могу никад да издрже борбу са великом, машинском индустријом. И наше занатлиске дружине, ако не буду свесне и ако се не заузму да постојано усавршавају своја оруђа за производњу, ако не буду постојано увеличавале своју радну снагу и свој капитал — оне ће пасти под ударцима велике индустрије.

По овоме ми сматрамо удруживање наших занатлија у Србији само као преважно стање, као пут да дођемо до индустриске производње. Ово је најбољи начин, да се занатлије васпитају за заједничку производњу; ту им је најбоља школа да се сами спреме за управљаче и организаторе великих радioniца.

За сада наше занатлиске задруге само су слабе клице овога, што треба иза њих да буду занатлије. Већином само не познају свој садањи положај, нити предвиђају своју будућност. То се види и код ових дружина, које сада постоје, као што смо казали, кад смо говорили о „занатлиским дружинама.“ А још се очигледније то показује, кад само помислимо, како је незнатан онај део занатлија, који се здружио. По унутрашњости Србије овај покрет удруживања, као и да не постоји.

Главни је узрок овог мртвила и спороности у нашем удруживању необразованост наших занатлија. Ово мало дру-

жина, што их имамо, саставили су већином најобразованији и најразборитији људи у свом занату, који су прошли доста света, па су видели, шта може да учини снага дружине. Али је таквих људи мало. Многи, који би по својој потреби желели да ступе у дружину, нису још толико свесни да увиде све користи, што их оту да очекују. Њих ваља обавештавати дуго и дуго. Штампом то није могуће, јер људи, који могу да се користе штампом, то су управо људи, који већ нешто знају, које дакле треба најмање обавештавати; а они, који баш ништа не знају, којима је дакле обавештавање најпотребније, не могу да се користе штампом ни мало — јер ништа не читају. Овакве људе, а таквих је грдна већина, треба обавештавати усмено, па јавним зборовима, селима и јавним предавањима. У овоме требало би да ове занатлиске дружине, које већ постоје учине почетак. Требало би да оне настану, да се код њих одомаће јавни збо-

рови, где би долазиле занатлије од свију струка, ради заједничког обавештавања. Јер заиста, код занатлијских дружина, које постоје, онажа се страшна оскудица унутарње, моралне везе. Голи. новчани интерес не може никад људе за дуго да свеже, ако их не везује нешто више у животу. Људи, који су се само ради тога скупили, како ће што више да стекну, васпитаће се за грамзивце; они ће пре или после почети да један другом не верују, да се гможе и један другог „закачују“ — па мало по мало и да се растурају. Дружине морају ићи не само на то, да се њихи чланови обогате, већ да их **изобразе**, како би у друштву и грађанству заузели онакав положај, какав треба да заузму људи, који својим рукама зарађују свој хлеб. Тек тада у дружинама биће моралне везе, која ће их везивати у једно чврсто нераздвојно цело.

Но осим утицаја самих дружина и појединих занатлија, да се распростре ми-

сао удруживања код наших занатлија, нужна је најозбиљнија пажња нашег законодавства. Осим закона о јавним зборовима, који је и по мимо занатлија преко потребан целом народу, нужни су нарочито за занатлије ови закони :

1. **Закон о дружинама у опште.** До сада ми нисмо имали никаквих закона о дружинама, које нису биле акционарске. Све друге дружине морале су за потврду свјих правила тражити одобрење министра, а то је веома дангубан и штетан посао. Треба једном за свагда одредити законом услове, које треба дружина да испуни, па да може ступити у живот чим испуни те законске обвезе, без даљег питања и одобравања.

Оваке законе треба издати, како за оне дружине, које се склапају за заједничку производњу, тако и за оне које би се склапале за узајамно обавештавање (н.пр. читаонице, дружине за јавна предавања и т. д.), за узајамно помагање

нужди или осигуравање фамилија после смрти и т. д.

2. Закон, којим би се укинули еснафи и све оне формалности, које један радник мора да прође, док не постане „мајстор.“ Очеvidно један радник може дати сведочење да је добар и способан — **својим радом**. Лош мајстор неће имати муштерија, ма имао 100 еснафских писама. Ванатлиска дружина, која зна сваког занатлијана у главу, неће примити у друштво неспособног. На тај начин публика је осигурана дупло — знањем и коришћу друштвене — да је неће нико штетити ни неспособношћу ни непознатошћу.

3. Да се изда закон, по коме би свака занатлиска дружина могла отворити **стручне школе** за своје раднике, само кад саопшти програм министру просвете, а министар да има право само контролисати те школе да од програма не одступају.

4. Да се изда закон, како би се **страно занатлије** што брже и лакше

примали у српско грађанство. Ово никако не треба мешати са примањем странаца у опште. Јер занатлије нам доносе радничку вештину и од њих знати ће се у Србији далеко брже распространити, но од занатлијских школа. Ово је питање веома важно и заслужује особиту пажњу законодавства.

5. Да се **окоужне штедионице** тако уреде, како би се занатлијске дружине могле код њих користити кредитом, који је овим дружинама веома нуждан.

Са овим условима наше занатлијске дружине изгубиле би свој конзервативни карактер. Оне не би биле ограничене само на то да ограђују од сиротиње неколико породица. На против, оне би добиле основа за веома широк непрекидни развитак, из њих би се развиле **кооперативне дружине**, радничке задруге, које би једине биле кадре да подигну нашу индустрију на здравом народном темељу. И доцније, кад би се балканско полу-

острво очистило од владавине једне двљачке ордије; кад би сви извори пребогатог балканског полуострва: рудници, шуме, реке и др. били у рукама народа, који на њему живе — ми би имали и веште руке и стручне, научне зналце и израђену организацију, те се не би бојали, да ће нам странци заузети сву индустрију и све изворе богатства, као што данас страхујемо у данашњој „слободној“ Србији.

Ето такав значај имају код нас занатлиске дружине, које су тек у повоју.

О потрошачкој дружини и оним кредитним дружинама, које су по својој тежњи и својим начелима сродне са занатлиским дружинама — ми смо казали све, што смо имали у овом прегледу да кажемо.

Са свим други значај имају код нас акционарске дружине. То је тежња нашег капитала да пређе из чисто трговачких предузећа у друге радње, где би

доносио већи процент, а с тим уједно да постане господар над радњом и производњом у Србији. До сада сви његови покушаји показују, да је још нејак. При оснивању I-ве Српске банке он, капитал, је хтео да увуче и стране капитале, па је то и учинио. При подизању „индустриске дружине“ хтели су неки, да целу трећину акција узму стране капиталисте. Оваке појаве показују, да наши приватни капитали још нису снажни да заузму сами онај положај у Србији, који би хтели. Зато они радо праве савез са страним капиталистима и тиме отварају нове изоре за исцрипљивање српске земље. Осим тога све овакве појаве показују, да су интереси свију капиталиста солидарни и по томе да наше капиталисте нити имају, нити могу имати намеру да подигну „народну“ индустрију, о којој врло радо говоре. Али и кад би наши капитали имали снаге да сами заузму српску производњу, ми смо казали већ

једном, од какве би то вајде било огромној већини српског народа.

Нећемо без нужде да пратимо раздор између појединих класа у нашем народу, па с тога се уздржавамо да речемо нашу последњу реч о „акционарским дружинама“ код нас. Ми се надамо, да ће и без тога онај први, народни правац одржати победу. У сваком случају, ми задржавамо право да другом приликом кажемо одређеније прави значај акционарских дружина.

Друштвена и политичка борба у Европи.

Код нас има људи, који по својој образованости стоје ниже берберског шегрта, па су по „вољи судбине“ постали публицисте — учитељи народни. Они у својој крвавој борби, која се води у Европи од толико година, виде само неколико сличних лармација „Рошефораца“, који хоће да пљачкају цео свет. Разуме се да „разумне“ владе сматрају за своју „свету“ дужност да таким људима запуше уста и да **тимо** утврде „мир“, „поредак“ и „слободу.“ Ама ни по јада, што људи ове врсте мисле тако о унутрашњој борби у Европи, али ево невоље што преставници српског либерализма с

најозбиљнијим, учевним лицем излазе да уче српски народ како овај или онај владар или његов министар хоће да усреће своје поданике, како опозиција у том народу служи само у корист владару, да му објасни недостатке његове владе; после се почиње обично цела катаваџија од тропара и кондака намењена владарима и министрима за њихову премудру либералност. А у чему се садржи та либералност? У томе што по негде влада дозвољава либералима да „почешу језик“ на рачун „народне користи“, „општег блага“, „народне и човечанске слободе“ и других узвишених предмета.

Кад се баци поглед на европске догађаје, што се дешавају једнако пред нашим очима, види се јасно да је незадовољнички покрет међу народима све шири и дубљи. У почетку беше готово једина Француска „револуционарна“ а од то доба колико револуција и устанака потресаше Европу! Данас готово нема угла

у Европи, где се не чује мукло комешање и спрема за борбу, а негде се већ и води открити бој У почетку беше управљена борба против угњетавања неограничене власти владаоца, против спахија и тираније попова. Данас устају милиони свуда против начела, на којима постоји сувремено друштво, која су освећена мученичком борбом неколико људских колена и која се сматрају као вечита. Саглашавао се ко са овом или оном партијом или не — факт је да партије и борба међу њима постоје; да је провала међу њима све већа и жешћа. Из тога слеђује очигледно да морају лежати силни сакривени узроци, који чине те је ова борба неизбежна. Ја сам наумио да у овом чланку покажем те узроке. Ја велим да је српски народ из два узрока вредно да зна узроке овој борби. Прво с тога, што су ти народи преживели ово патријархално стање у коме већином живи српски народ; што ми идемо за њима

истим путем и што, ако продужимо тај пут, и ми неизбежно морамо доћи у тако стање, у коме се налазе народи на западу; између нама мора настати провала између појединих слојева народа као и код њих; и код нас мора поћи војна наживот и смрт између тих слојева са свим ужасним последицама, што их производе такве војне. Како да не идемо тим путем? Очигледно треба најпре да изучимо како су дошли ти народи у данашње стање па да се добро чувамо да не радимо то што су они радили. То ће нам у исто време осветлити пут, којим **треба** да идемо ако желимо себи напретка.

С друге стране, кад се упознамо са унутарњим стањем разних држава и народа, ми ћемо моћи као што ваља да оценимо њихову снагу и њихов положај у међународним одношајима, што је од превелике важности за нас у садање време. Само на тај начин ми ћемо моћи да оценимо свој садањи положај и своју снагу према

спољним непријатељима а нећемо у политици мутити као мува без главе.

*

* * *

Представи себи читаоче једну сељачку српску фамилију и њен живот данас па ћеш лако моћи да разумеш ово што ћу даље да говорим. Кад је народно газдинство још у првобитном стању онда скоро свака породица сама производи све предмете, што су јој за потребу. Једна сељачка породица сама производи све што јој треба за храну и за одело, она сама или помоћу својих суседа прави себи дом или боље чатрљу, која је веома рђаво чува од непогоде; она сама прави алате, веома грубе, за обделавање поља и т. д. Веома она мало потребује туђе услуге, као н. пр. ковача, који прави плуг и сикиру или гричара, који прави посуђе, и још неколико занација а често сама и то ради. Кад народ живи још у оваком стању, онда се вели да међу његовим члановима **није развијена подела рада.**

Човек, који сам мора да буде све и сва, да сам буде и орач и дунђерин и колар и ковач, дабогме да не може бити ништа као што треба. С тога кад подела рада није развијена у народу, троши се врло много снаге а производи се врло мало па и то рђаво. **Сиротиња је неизбежно свезана са првобитним газдинством.**

Замисли читаоче да иста сељачка породица, која тако много ради а тако мало производи. живи на туђој-спахиској земљи. Сељак мораде још једну чест свог производа да даде ономе, чија је земља; осим тога он мораде још неко време да ради на спахиској земљи, коју је спахија сејао лично за себе; морао је да га служи у двору и т. д. Замисли даље да исти сељак мора да плаћа још спахији да му се жито самеље, јер млинови беху спахиски; да он мораде да плаћа пут на коме је возио своје производе, јер пут беше „царски“ или спахиски; он мораде да плаћа ђумруке и калдрмине у ва-

роши, кад је хтео да прода своје производе; он немаде права да сече дрва у шуми, нити да лови у њој; он немаде права да лови у рекама, јер и то све беше спахиско или господарско. И какве ти још порезе не лежаху у то време над простим, радничким народом, а какве још повластице немађаху спахије? Онај исти који је узимао од сељака све могуће порезе, он му је био и полицај и судија. Он је могао по вољи глобити и гулити народ, народ није могао имати правичности против спахије, јер овај је био господар а народ је био слуга.

Грађанство, т. ј. служитељи вароши' било је још малобројно. У њему су царовали еснафи. Сваки еснаф старао се да што мање чланова могу радити исти посао, строго су пазили да туђ еснаф не ради ништа, што неби спадало у његов посао. По негде се још законом одређивало колико који мајстер може држати момака, па шта више и колику им нај-

већу плату сме давати, да неби нико могао раденику повисити цену, што би било на штету целом еснафу. На тај начин онај, који се ма каквим случајним околностима доченао повластице да ради какав посао, затварао је врата другима и сви други, т. ј. маса сиротиње морали су да робују мајсторима од еснафа онако исто, као што су њена браћа робовала спахијама. Грађанство у материјалном стању и образовању стојало је нешто боље но земљоделска класа, али спреам других сталежа: племића и попова, оно није имало никаквих права као и сељаци. И њих су могли да гуле по вољи власти светске и духовне, које су биле у рукама племства.

Влада је била у рукама једне класе — племства. Бар тако се може рећи, јер краљеви и ако су били неограничени у власти, по самом свом пореклу сматрали су племство као своју главну потпору, па су за то и помагали племству свугде да се одржи његова власт над потчињеним

народом. Они су се по каткад отимали око власти, али односно народа и краљ и племићи били су једног мишлења: народ је створен за то да служи. Врховна звања духовничка била су такође у рукама племића, а често су допадала и принчевима из царске куће. Црква је у то време имала још веће приходе и већу власт но данас, разуме се да племићи нису могли допуштати да таква сила допане простачких руку.

У оваком стању друштвеном сваки може сам замислити, да су државне обвезаности лежале целом тежином на радничком народу. Племство није имало никакве друге обвезаности осим да брани краља у војнама.

Тако су живели народи у Европи до пре 100 година. Данас је то стање у многоме измењено, али са свим преобразовано није nigде. Али ако пажљиво пропратимо унутрашњу друштвену борбу у Европи од свршетка прошлог столећа лако

немо моћи да погодимо куда тежи данашње друштво, т. ј. шта се још мора преобразовати те да ишчезне или бар да се умањи жестока, грађанска војна, која од тог доба не преста у европских народа.

Полагано увелича се образованост у људи; они почеше да желе да живе уљудније. „Увеличавају се потребе народне“ веле економисте. Разуме се потребе се с почетка увеличавају код људи, који не раде ништа већ живе на туђ рачун — попови, племићи и краљеви. Они захтевају боље одело, бољу кућу, намештај, украсе и т. д. а они имају од куд да плате, јер они узимају од целог народа, ма народ у то време црквао од глади. Ово захтевање изавиљје те се у народу мора да развија све више и више подела рада: развијају се дакле разни занати и трговина.

Подела рада и развитак трговине иду једно с другим. Што има више људи у друштву, који производе нешто, што не служи за њову непосредну потребу, тим

јаче мора бити развијена трговина, т. ј. мењање производа међу људима. Од XIII столећа па овимо, т. ј. од времена кретањских ратова, народи почињу да долазе чешће у саобраћај један с другим; они дознавају за нове производе, за које пре нису знали и међу њима се почиње живља **међународна трговина**. Међународна трговина особито даје сретства многим људима, да стеку велико богатство. Јављају се целе вароши препуњене благом, као што беху н. пр. Млетци, што се тако славе у нашим народним песмама. Први богаташ — капиталиста то је трговац. Да не би дуго објашњавали од куда то бива, ми просто указујемо на данашње појаве у српском народу. И код нас из огромног земљоделског класа развија се имућни клас најпре у виду трговаца, особито трговаца који тргују са странцима — или извозе наше сировине, или увозе фабрични еснап, или и једно и друго. Тако је то бивало свугде у Европи. Трговина се осо-

бито развија од како се откри нови свет — Америка и како се откри морски пут у источну Индију. Јевропски еспани добише опширну пијацу — цео свет — за своју продију, а тако исто сировине из целог света почеше да долазе у Јевропу да се прерађују. Трговцу није више цељ само да произведе неке предмете, који му служе непосредно на подмирење потребе, као што ради н. пр. наш сељак. Његова је цељ неограничена — богатство. Он продаје оно што је купио скупље но што је купио ; купује нове предмете и продаје их опет скупље и т. д. једном речи „*ирави капитал*.“ Овако стање морало је учинити преврат у свом народном газдинству европских народа

Јевропско - светском трговцу требало је за продају много еспана наједаред. Њега није могао да задовољи мали занација, који ради парче по парче и продаје непосредно својим купцима. Он оснива радионицу, набвља алате и сиро-

вину и скупиља раднике — најамнике који раде за плату, а произведен предмет припада власнику радионице, алата и сировине — капиталисти. На тај начин добија се брже бољег еснапа. Подела рада у друштву прелази у другу, нову форму. Више радника скупљају се у једну радионицу, под надзором једног капиталисте. Еснап, који је пређе израђивао само један радник сад се дели на више делова и сваки радник, врши само један посао. На прилику један колар у селу прави сам својом руком све делове кола. Кад занат почиње да прелази у капиталистичну форму, онда један радник израђује осовине, други спице, трећи главчине и т. д., разуме се да нико од њих не израђује продукт за продају. Продукт за продају то су цела кола, и тај припада госи, који се стара да продаје, набавља материјал и т. д. Радник добија одређену плату за свој рад. Често се више заната стављају у једну радионицу

н. пр. колари, ковачи и сарачи, па једни праве кола други их окивају, а трећи кожом прекрива. Из радионице излазе готове каруце. Тако постаје **мануфактура** — клица из које се развија сувремена фабрична производња.

Овај развитак производње има двојаки штетан утицај на личност радника. С једне стране човек прикива се за неки извешан посао, који је по себи веома прост, н. пр. дељање спица или окивање кола, где не треба много мислити. Рад постаје све више чисто механичан, а човек машина. То већ по себи углављава радника, који се бави непрекидно једним машиналним послом. С друге стране радников лебац зависи од госе. Он није газда већ слуга. То је морално понижавање тако исто велико као и умно опадање. Мануфактурни развитак вуче за собом неизбежно потирање радникове личности, само нешто у блажијој форми по што је у спахиској системи. Ово је

добра прелаз к даљем индустријалном друштву у Европи.

Од тог доба зачиње се нова подела друштва на капиталисте и раднике, која подела игра данас у Јевропи тако важну улогу. Ова подела не стоји у патријархалном друштву; она се развија тек кад је подела рада достигла знатни развитак. Човек који не производи предмете за своју потребу, већ еспаи за продају, мора имати од куда да живи докле не прода свој еспаи. Но такав је човек само капиталиста — онај што је власник раднице, алата, и хране за раднике или управо њ ове плате. Радник нема готовине; он не производи за своју потребу већ за свога госу; он продаје сваког дана своју радну снагу капиталисти и у замену за то добија надницу од које живи. Човекова снага ступа на пијалу и продаје се као и други еспаи.

Очигледно да се овај начин газдинства оштро разликује од свију што су

пређе постојали, зато се ово газдинство и зове у науци **капиталистичко** газдинство. У старом Риму и у Грчкој главна обавезност производње лежала је на робовима; робови су се продавали као и остала стока и они су морали да раде све послове. **Слободни грађанин** стидео се рада. У средњим вековима спахијин потчињени морао је да ради за себе што му је требало, али морао је такође да ради спахији и да му даје део свога производа. При капиталистичкој производњи сваки је произвођач слободан, сваки ради за себе; купује где му је најјевтиније а продаје где му је најскупље. Разуме се сваки продаје оно, што има на продају, капиталиста еспаи, а раденик свој рад.

Ми смо још у самом зачетку капиталистичког газдинства. Још постоје спахије, који својим дацијама и глобама не дају сељаку да дигне главу; а негде постоје још и закони, који сељака везују за земљу, па не може да се лаћа које

хоће радње. У сваком случају сиротиња га везује за земљу. У варошима још царују еснафи, који не дају никоме да се лаћа радње, коју су они захватили; чак и међу еснафијама често постоје закони, који опредељују колико који мајстор сме имати момака, колико им сме плаћати и т. д. Све је удешено да се спречи слободна радња. Разни ђумруци унутра у земљи и на граници; друмарине, калдрмине и т. д. Све то смета слободи промета. На послетку рђави закони или управо безакоње и насиље са стране власти, које вуче за собом општу несигурност личности и имања, чини те људи не смеју да развију радљивост као што би могли. Све то сметало је те није могло да се развије капиталистичко газдинство.

Капиталистичком предузимачу нужне су слободне руке — надничари — да их употреби кад хоће и колико хоће. Њему је пужна слободна радња да се може ла-

ћати посла, који му се види најкориснији и да га може мењати чим то захту његови рачуни. Њему је нуждан сигуран и брз промет на светској пијаци. Једном речи: целъ је капиталисте: да му се уложени капитал врати **увећан** што брже; ова целъ може се тек онда остварити кад у друштву влада слобода. Требало је да се поруше све преграде слободном људском раду, што их је оставио средњи век, па да капитал може заузети оно место у свету, које му приличи — да постане господар света.

Ослобођење од власти спахија и попова и од неограниченог господства, краљева, ово је морао бити први корак да се униште и остале преграде као: еснафи ђумруци, друмарине, разне таксе и порезе на радњу и т. д.

Од свршетка прошлог века започиње се и у Европи борба на живот и смрт између заступника спахиске — феудалне — системе и заступника слободе, т. ј. из-

међу племића и попова и „трећег staleжа“ или грађанства. Могло се предвидети на чијој ће страни остати победа. Грађанство је имало на својој страни број, богатство и образованост — три најважнија услова или управо три силе против којих старе партије нису могле ништа да противставе, осим свог отрцаног ауторитета. У борби против краља, племића и попова цео остали народ био је уз грађанство, као један човек. Није било никакве разлике између сељака и варошанина, капиталиста и радника. Сви су били сложни у томе, да стари поредак не ваља и да га ваља уништити. И он је био оборен барем у Француској, где је најпре букнула народна борба.

Дабоме да борба није могла бити без крви. Привилегисане клесе, племство и поповићина, живели су од туђег рада више од хиљаду година и сматрали су да је то са свим природно и законито — да је одређено самим богом. Сад је

устао народ да им отме све приходе, које су они имали. То је била њихова очевидна пропаст, јер они нису навикли да раде а и сматрали су то и за стидно. Борба је била на живот и смрт. Смешно је слушати како често веома учени и паметни људи говоре да сеча у француској револуцији не би била, да је само законодавство и извршна влада била овако или онако организована или да је одржала победу ова или она партија (Жироида или Монтања) у народној скупштини (конвенту). Борба је била између народа, који је хтео да буде госа од свога рада и између лењих трутова, који су хтели да владају и да једу хлеб зарађен туђим рукама. Кад су овако противни интереси у две партије може ли се међу њима водити парламентарна борба без проливања крви? Дабогме да не може. Робеспијери са гилотином били су само руке, које су вршиле оно што им је заповедао строги, непреклони закон историског раз-

витка народа. Они су морали или да сатру све, који су посредно или непосредно помогли да се одржи или да се врати стари поредак или да се опет потчине старом поретку, што је исто што и смрт.

Отишли бисмо далеко од наше цели кад бисмо излагали како се историски развијала та борба у целој Европи. Ја сам хтео да примером из француске историје покажем очигледно како је неизбежна **крвава** борба при друштвеним превратима и то много крвавија но при политичним превратима, као што су н. пр. промене династије или устава. У друштвеним превратима заинтересован је сваки грађанин лично (н. пр. хоће ли плаћати спахији или не? а спахија хоће ли примити бадава приход или не?) па зато цео народ прима учешће у борби. Да видимо какве су последице морале понићи, пошто је побеђена али не сатрвена поповско-племићска система.

После француске револуције почело се да се проповеда у Јевропи начело либерализма *) (слободњаштва.) Слобода политичка и грађанска, т. ј. издање закона народним представништвом, једнакост грађана пред судом и законом, слобода личности и имања, слобода печатње, слобода састанка и удруживања и т. д. Затим слобода економска, т. ј. слобода

*) Реченица „Либерализам је утопија“ била је повод недоразумевању и полемици између мене и г. Драгине Станојевића. „Либерализам“ ја сам назвао целокупну друштвену и политичну и економску систему, која је историјски то име задобила. По тој системи иде се на то, да се задржи темељ данашњег друштва: обраћање у приватну својину свију оруђа за производњу или преобраћање туђе друштвене зараде у приватни капитал; да се постави конкуренција, т. ј. борба свију против свакога и жудња за капитализацијом, која преобраћа милијоне људи у пролетаријат а све имање гомила у руке појединаца, на на таком темељу оће да утврди „политичну и економну слободу“ или право и моћ сваког појединаца да развије све своје природне способности и да располаже неограничено својом личношћу, својом зарадом. Ја сам кавао да је либерализам као целокупна система немогућан нити се кад год остварио нити ће се остварити и при том остајем.

рада, слобода конкуренције, слобода трговине и т. д.

Ми смо казали већ да се у Јевропи започела подела народа на капиталисте и раднике, пре но што је букнула одсудна борба против монопола и привилегија виших класа. Пошто је уништено спахиско и еснафско господство, слобода конкуренције — «купи што јефтиније а продај што скупље» — оставила је слободно поље за мегдан између капиталисте и радника. Замислите човека, који нема ништа свога осим своје две руке, овај човек живи у друштву где је свако парче земље и свака ствар туђа сопственост (било државна, било приватна) и тај човек долази да тражи посла у предузимача — капиталисте. Њему треба храна, одело, квартир и друге неопходне потребе без којих не може да живи; према томе и он оцењује своју надницу. «Надница радника увек се колеба около цене, којом радник може да намири своје

непоходне дневне потребе“ — овај је економски закон изречен још пре 100 год. и данас је опште примљен у економици. Он се примењује тиме тачније у друштву, што је подела рада и слобода конкуренције развијенија. Капиталиста, који зна да радник мора да ради ако не жели да умре од глади, предлаже своје услове: „ти треба да живиш и зато треба да зарадиш толико и толико дневно; да зарадиш надницу треба да радиш н. пр. 6 сати, али осим тога ја ти чиним услугу и дајем ти прилике да зарадиш колико ти је нужно; за ту услугу треба да ми вратиш особитом услугом. Кад радиш само 6 сати ти си радио управо онолико колико вреди твоја надница, коју ти плаћам, а мени треба такође да живим и да правим капитал, зато треба да радиш за мене још толико и толико сати.“ Погодба је свршена а радник место 6 сати што му се управо плаћају мора да ради 12. 16 и више сати --- према различним окол-

постима. Ово се зове «слободна конкуренција» између радника и капиталисте. «Слободна конкуренција», рекао је Конзидеран, „то је продаја на добом радничке снаге.»

Од свршетка прошлог века, од како се све више почеше уводити машине у производњу, а особито од како је пронађена парна машина, зависност је радника од капиталисте још већа. Машина замењује човеков рад, услед тога радна снага човекова постаје јевтинија. Више радника остаје без посла и како сваки од њих жели да добије бар што год, то они обрађују један другом цену — као и при сваком другом еспапу: ако се нуди више но што се тражи еспап мора да појевтини. Ради примера да наведем овај факт: 1852 г. пред енглески парламент дошла је жалба од радника, који су пресом печатали гране на разним материјама; они су без машина добијали за печатње 10 милијона комада 2,500.000 дуката, а од како

се уведоше машине за тај се рад плаћа само 60.000 дуката, а раде га деца од 6—7 година по 16 до 18 сати дневно.

Као што се види из овог примера, радна снага постаје јевтинија не само с тога, што машине замењује људе, већ и за управљање машином све више и више човекова снага замењује се дечијом. Машина замењује човеков рад не само у индустрији, већ и у земљорадњи. Од почетка овога века капитал је почео све више да се обраћа на земљорадњу, разуме се замењивање човечијих руку машинама морало се скоро започети. У Енглеској од 1851. г. до 1861. г. број земљоделских радника умањио се на 88.174 а међутим зато увеличала се количина земље за обрађивање на 100.000 јутара. Постојано увеличавање пролетаријата (пуке сиротиње) међу земљоделском класом народа у Ирландији зависило је такође у многоме од развитка машине.

Што је радник био вреднији, вештији и поштенији и што је више радио за свога госу, тиме је овоме претицало више чиста прихода и овај је могао да уводи у производство све боље и савршеније машине и да избаци на улицу раднике, који су својим радом створили те машине. Они су били непотребни. Радници, који су остали на тај начин без рада, умањивали су цену својим друговима, јер су им држали конкуренцију. Разуме се да је капиталиста давао рад ономе, који се сагласио да ради највише за најмању плату. На тај начин машине, које су измишљене да земене и олакшају човеков рад, још су га отешчали оним људима, који одиста раде физичком снагом. Алати су пређе били помоћно средство човеку при производњи. Машина је учинила те је човек постао алат — помоћно средство при производњи. Сасвим је природно да што је мање било потребно од човека вештине и развијености при раду, тим

је његов рад био тежи физички и штетнији за здравље и за памет. Пописне комисије за рекруте у целој Европи показују најочигледније, да из класе фабричних радника излази цело колено богатева физичких и умних. Томе се није ни чудити кад дете још од 8 година мора да ради по вас дуги дан.

Кад економисте говоре: «при куповању и продаји обе стране добијају» — то они заборављају сасвим ону класу људи, која тргује особитим еспапом — својом радном снагом — својим сопственим животом. Та класа људи увек губи при продаји свог еспапа. Статистика смртности показује да је средња дужина живота радничке класе тек $\frac{1}{3}$ живота капиталиста. Из тога излази овакав рачун: ако узмемо да један човек радећи довољно може да живи 30 година у послу онда надница, коју он добија, плаћа му му сваког дана $\frac{1}{365 \times 30}$ т. ј. једну 10 илјада 9 стотина 50-ту част живота, али капи-

талиста принуђавајући радника да ради преко мере скраћује му $\frac{2}{3}$ живота, т. ј. раднику се плаћа сваког дана само $\frac{1}{3}$ снаге коју он троши а $\frac{2}{3}$ пљачка му капиталиста — на основу слободне конкуренције. А треба узети на ум да при фабричној производњи такви људи броје се на мелијоне.

Има људи, који су толико увиђавни и поштени да признају ове чињенице, али веле да је то Богом уређено, да је један сиромах а други богат; један да се пати а други да ужива и ништа не ради. То су људи невини, којима ваља опростити незнање. Али има других, а то су политичко-економни тако зване „либералне“ или још обичније „буржоазне“ школе, који затварају очи пред истином или намерно изврћу чињенице, старајући се да докажу да је садање стање радничке класе у Европи добро, а све што још неваља да ће се временом поправити економском слободом.

Крваве револуције и устанци особито у Француској, Енглеској*) и Немачкој утерују очигледно у лаж господу економисте, јер сви ти устанци беху изазвани материјалном бедношћу народа. Поштени представници буржоазне економике признају да је стање радничке класе занста рђаво и неправилно. Ц. Миљ, најпоштенији од свију њих, вели истину да при данашњем газдинству у Јевропи управо „ШТО КО ВИШЕ РАДИ МАЊЕ МУ СЕ ПЛАЋА.“ Има људи којима подноси образ да јавно говоре како је у Јевропи „народ“ задовољан, само „просјаци“ и „бескућници“ хоће да пљачкају имућне и вредне људе. Ово може неког завести у заблуду кад се код нас говори, где још народ не може имати

*) Обично се за Енглеску говори да је то земља где се све свршава „мирним“ путем. Ко је год познат са историјом енглеском зна да је то лаж. Сам данашњи устан добивен је тек после крваве борбе. 1819. г. владајућа новчана аристократија подавила је оружјем енергичну агитацију за парламентарску реформу, а 1839. г. устанак у Уелсу; устанци у Ирландији и владина пасивља продужавају се и до сада

јасна појма о „капиталисти“ и „раднику“ и њиховом узајамном одношају, па мора судити према своме стању. Код нас сваки, који има коју хиљадицу називље се капиталиста ма да мора да ради сам по-цео дан, ако не ће да кроз 2—3 године поједе сав капитал. У Јевропи је дугачка подела између капиталиста и радника. Да споменем само Шнајдера председника у законодавном телу, који има 10.000 радника у Крезу, о којима се у последње време говорило и у српским новинама, јер су се побунили због мале плате. Они морају да раде по цео дан у рудницама за неколико гроша а њихов госа који **нема ни појма** о рударству седи на некој столици и још зато добија особиту плату. Али да узмемо мало веће цифре, оне ће нам боље осветлити шта је то капиталиста у Јевропи. У Енглеској 1864 год. читан је у доњој кући списак за порезу на имање и тада се показало да од прилике 3,000 људи имају прихода више од

50 милијона дуката, а то износи више но што има прихода сва земљоделска класа у Енглеској и Уелсу. Шта ти се чини читаоче? Неколико милијона вредних земљоделаца не могу да зараде толико колико 3000 лењиваца, који ништа не раде ван ако се може назвати рад примање прихода! И при свем том буржоазне економисте у Јевропи веле да је „капитал уштеђен рад!“ Ђоја они 3.000 људи зараде годишње 50 милијона дуката па само треба да уштеде, и као да неколико милијона земљоделаца не штеде и не одкидају од уста?

У Француској где је после револуције земља прешла у руке сељака, земља почиње да ишчезава из њихових руку 1866. год. читао је депутат Фене у народној скупштини: „по попису од 1851. године лежао је у хипотекарни на земљу 10,000.000.000 фр. (преко 830 милијона дуката), од тог доба стање је много горе, но влада се није никако усудила да об

јави извештај од 1861. год. Од 7,845.000 ималаца земље у Француској не мање но 3,600.000 добили су од општина сведоџбе да нису у стању да плаћају лични порез.“ У исто време 12 капиталиста купише земље у сељака за 12 милијона франка па сваког брата по милијон и већ постају целе кумпаније капиталиста за куповање земље од сељака.

Из ових чињеница може се видети какве су последице економског либерализма. Може се управо казати: што је капиталистично газдинство развијеније у коме народу тим је власт капитала над радом већа, у најразвијенијем капиталистичном газдинству радник је савршено у ропству код капиталисте, јер од овога зависи насупроти хлеб његов. При оваком економском положају лако је погодити шта значи политичан либерализам. Капиталисте, које имају економску власт, имају, природна ствар, и политичну. „Народна преставништва“ „изабрана“ наро-

дом, „одговорност министра,“ „слобода штампе“ и друге либералне установе службе у самој ствари само као фирма, којом се покрива власт новчаног племства у Јевропи.

У Француској још републикански устав од 1796. год. био је заданут духом новчане аристократије; у Енглеској ма да постоји још преставништво аристократије по рођењу, али у ствари господари новац. У Немачкој као што је рекао К. Марло „ритерство је замењено јункерством“ т. ј. право племство, које је имало барем неких врлина као : патриотизам, често љубље и друго замењено је повим, које нема ни једне врлине старих већ има све њихове глупости а у исто време клања се новцу као Богу. Па тако је то више или мање и у свим другим државама. Од како је држава на свету, свака партија која је дочепала власт старала се да интересе своје партије представи као „општи“ интерес. Сви закони, који постоје у дана-

шњим државама јевропским прављени су са гледишта капиталистичног. Пре свега „слобода економска“ видели смо како је корисна за капиталистично газдинство, па при свем том свугде где год је корисније било капиталисти да се тај принцип погази, капиталистично законодавство газило је свој рођени принцип. Банке гарантоване државом, акционарске компаније за прављење железница и других предузећа такође гарантоване државом, — све је то било против принципа „економске слободе.“ Ту је свугде „државна власт“, изабрана или састављена из капиталистичне партије, давала члановима своје партије сретства целог народа на расположење и ови су дабогме набијали џепове. Законом се забрањивало у многим државама скупљање радника и састављање дружина за узајамно помагање против експлоатације капиталиста; законом се забрањивало остављање рада у форми „нико не сме нарушавати слободу

рада.“ На основу ове тачке у последње време Јевропа је видела толико крвавих призора где је војска тукла раденике зато, што они нису хтели да раде за незнатну плату, коју су им делили по ћефу капиталисте.

У другим законима капиталистичка је партија тако исто свугде ставила свој интерес на прво место. Узаконшавајући где је само било могуће **посредне** порезе место непосредних по имању, капиталисте су преиеле главни порез теретни на сиромашни део народа, т. ј. на радничку класу. (По рачуну Фанса француски сељак плаћа 29% целог свог дохотка држави). Што се тиче политичне слободе она је од свију најмање поштеђена, јер је власт нужна свакој партији ако хоће да чува своје интересе. С тога „права личности,“ „слобода штампе“ и друге лепе фразе и у самој „класичкој земљи слободе“ Енглеској постоје само дотле, док се не тичу блиско власти капиталиста.

Последњих година Енглеска је показала како је обмана сва њена разглашена либералност. Њени насилни поступци с Ирландијом открили су очи и најзатуцанијем простаку те је видео шта значи сувременни либерализам. Преко 20 политичних преступника умрло је или полудело је у енглеским тавницама од варварског поступања власти. Шнајдер је био председник законод. телу код Наполеона. До тог времена није се ни знало да по енглеским законима политични преступници стоје у истом реду са обичним злочинцима. Ирске новине које су браниле свој народ биле су загушиване „законом.“ Али писмо римског патријоте-мученика О' Донован-Росе напечатано и прочитано у Јевропи и последња маска либерализма би здерана.*)

*) Писмо О' Донован-Росе како су га мучили у тавници и имена осталих мученика печатана су најпре у „Марсе-беан“ а затим препечатана у друге јевропске новине. Најпосле и саме либералије енглеске новине застиђене скандалом, који се разносе по свету стадоше на-

Подобне појаве нису тек „злоупотреба“ власти, као што би могао помислити какав навни читалац, који је навикао на општу либералну песму у Јевропи. Ово су нужне последице економског либерализма. Економски либерализам створио је за кратко време, пошто је срушена спахиска власт другу нову тиранију над народом: тиранију новчане аристократије. Непријатељство над народом и новчаном аристократијом са свим је природно, онако исто као што је било природно непријатељство између народа и спахија. Као год што су ови војеном силом морали да бране своју власт над народом, тако исто морају и капиталисте. Дакле и политична слобода мора да постане празан звук у ваздуху. Било је време кад је

ваљивати то министарство Гледетона пре 2—3 месеца нареди истрагу по тавницама; резултати још нису познати.

То је било пре неколико месеци кад је чланак писан, а данас је познато, да и после тог нешта, енглеска влада није ништа предузела да се стање политичких преступника поправи.

једна реч „слобода“ заносила све људе и када су мислили да је у њој једној спасење.

У време прве револуције у Француској цео народ био је одушевљен једном мишљу да се ослободи од тираније владе, снахија и попова, зато је прва револуција у главном успела у своме делу ма да је морала да издјигне нападај целе Јевропе. Слобода је дала капиталу мегдана да развије сву своју снагу. Капитал је створио огромну индустрију, огромну флоту, силну војску, једном речи створио је богаство и силу којом се уздиже наш век над свим прошлим вековима; он је у течају свога развитка победио са свим поноситим племићима, који неспособни за радњу осиромашеше брзо и морадоше да се поклоне пред свемогућом силом капитала. Али у исто време капитал је створио целу класу људи без крова и без хлеба, остављене на милост и немилост владоца капитала. Ово је био

нов непријатељ, много страшнији но што беше спахиска партија. Борба међу њима била је неизбежна. Републиканци из школе Русо мислили су у првој француској револуцији да треба само добити слободу, па ће срећа народна сама по себи из ње понићи, али ево прође од тог доба толико година па та срећа не пониче. У „слободној“ Швајцарској сва радничка класа виче на сва уста да у слободној земљи ниче јад и чемер глад и голотиња и да раднику у слободној Швајцарској није **ни**мало боље но у деспотској Француској.

Да видимо начела радничке партије или као што је обично зову данас социјалистичне партије.

Ни једна партија није понела толико грђе и клевете колико партија о којој ћу да говорим. То је тако бивало свугде у борбама где су замешани људски интереси. Још је Хобес казао: „кад би у математици били заплетени човекови ин-

тереси, људи би се инатили и око математичних истина.“ У ствари ако се избаци из разних социјалистичних школа оно што је претерано — „утопично“, као и либерализму — њихов је наук основан на тачним начелима савремене науке, и у економици она признаје основна начела много научније и доследније по све тако зване „економисте“ Смитовске школе почињући од М. Б. Сеја до Рошера.

Пре свега излази на среду чувена борба у економици између обе партије: да ли су производни и капитал и рад или само рад? Тако је барем било стављено тако питање у економици. Господа економисте буржоазне школе потрошиле су много мастила, да докажу како је капитал „производан.“ Но у целој препирци са противницима показали су да не разумеју **језгро** препирке. Нико не сумња да парна машина може да изради толико колико стотине људи и да дивљак у шуми без икаквих алата не може ни да сагради

себи кућу ни да сашије одело и т. д. већ мора да живи по пећинама и да иде го или да се огрће кожом од зверова. Али питање је у самом језгру ово: ако узмемо производњу или једног човека или целог народа, шта у тој производњи долази **лично** од човека? Одговор може бити само један: његов рад било физичан или уман или оба уједно. Да узмемо само један пример. Човек није створио руду из које је направљена машина већ се она налази у земљи; један је човек ископао руду из земље, други је очистио, трећи истопио у велико комађе а четврти, може бити, само машину. Сваки од ових изменио је само форму предмета што се налази у природи, учинио је те је ова форма згодна за човекову употребу. Али ови људи нису могли ни да изваде ни да обраде ову руду без помоћних алата, осим тога они су морали имати зараде где су живели и радили, морали су имати одела,

хране и др. за то време док су радили. Дабогме. Но алати су постали на исти начин, који смо већ показали; куће су опет тако исто направљене човековим радом из камена, креча, песка, земље, дрвета и т. д., што се све налази у природи, а не ствара се човеком. Одело је на пр. од вуне т. ј. **острижено** од оваца, **испредено**, **изаткано** и т. д. док није добило форму материје из које је **скројено** и **сашивено** одело. Ни овцу ни њену вуну није створио човек, већ је и она створ природи. Тако исто ми нисмо створили ни снагу воде, која покреће воденице и носи лађе; ни снагу паре што покреће парне машине, ни снагу ватре, ни снагу земље, т. ј. физичка и хемиска њена својства, која чине те из ње расте растиње што нам служи за потребу. Једном речи : сви предмети што служе или за нашу непосредну потребу — за потрошњу или за производњу или се добијају непосредно у природи или су природни предмети прерађени **човековим радом**, — нека

никаког трећег чиниоца у човековој производњи. Они предмети што се обично зову капитал то су такође створени природом и човековим радом и то често радом свију пређашњих људских колена. Само нека помисли човек колико је људи радило на природним наукама док су откривени механични закони и створене данашње машине од којих вуку приход само изабрани власници машина! Ето то се зове: само је човеков рад производан. Још је Рикардо казао „вредност предмета равна је количини рада који је потрошен да се тај предмет произведе.“ Узмимо да једном енглеском раднику треба средњим бројем 3 шилинга (шиллинг 85 кр.) дневно; овај новац представља ону количину производа која је нужна раднику за потрошак; или по економској Рикардовој теорији 3 шилинга представљају вредност оног времена, што је потрошено док су ти предмети произведени. Узмимо да је то време равно

6 сати, т. ј. други радници који су произвели све те предмете употребили су 6 сати док су произвели те предмете. Онда се каже у економици 3 ш. = 6 час. Узмимо сад да тај радник за 6 часова из 10 фунти памука испреде 10 ф. пређе; даље узмимо да су 10 ф. памука израђени радом 20 ч. = 10 ш. и да је за време рада потрошено машине за 2 ш. онда је вредност 10 ф. пређе = 15 ш. = 30 ч. јер је :

10 ф. памука . . .	=	20 ч.	=	10 ш.
потрош. машина . .	=	4 ч.	=	2 ш.
употребљен рад . .	=	6 ч.	=	4 ш.
		свега 30 ч.	=	15 ш.

Ако дакле радник ради само 6 сати дневно он је **зарадио** управо колико може да живи т. ј. 3 ш. Јер 10 ш. он је морао да плати за памук ономе од кога је купио; 2 ш. кошта опрашка машине (разуме се, да се израчуна колико се машина поквари да се испреде 10 ф. памука треба знати у напред колико ма-

шина може да траје и колико се може за то време на њој испрести), нова вредност што је он придао памуку својим радом износи 3 ш. Ако исти радник ради место 6 ч. 12. ч. онда ће за то време израдити 20 ф. памука = 20 ш., потрошиће на 4 ш. машине и створиће нову вредност **својим радом** од 6 ш. Ми смо казали да његове дневне потребе износе 3 ш. остаје му дакле 3 ш. и од тога он може да прави капитал. Овако заиста и зарађују капитал мале запацнје, сељаци и у опште људи који **раде** на свој рачун. Ако ли исти радник ради не за себе већ за капиталисту онда ова сувишна 3 ш. иду у џеп капиталисти, јер економика учи да капиталиста не плаћа више раднику, но што му је неопходно за живљење — а то је рекли смо 3 ш. Разлика је дакле у оба случаја само у **подели** производа, а не у **производњи**; ако овакав капиталиста има 100 оваких радника он ће добијати дневно 300 ш.

Разлика дакле између рада што се плаћа раднику и рада што радник ради бадава капиталисти и саставља „производност“ капитала или управо добит капиталиста, од које добити иде чест на плаћање „процента“ и „ренте“ и на увеличавање производног капитала. Да би још очигледније преставили нашу мисао, узмимо да у једном народу има милијун радника и да они раде просеком 10 часова дневно. Узмимо да се сви предмети што се потроше дневно у том народу било у виду црног хлеба или у виду шампањера, пртене кошуље или свиле и кадиве, сељачке чатрље или господске палате ит.д. да се све то може урадити ако цео милијун ради 6 сати дневно; онда све што ураде у остала 4 ч. остаје непотрошено, и то деле капиталисте између себе у виду „процента“ ако је ко од кога узајмно, „ренте“ ако је ко држао туђу земљу, или прелази у капитал. Сви дакле производи у народном газдин-

ству производе се радом; обрађали се они непосредно на потрошњу или у форми згодне за даљу производњу, т. ј. у капитал — то је све једно. То је теорија производње, са свим по начелима Смитовске школе. Како ће се ови производи поделити? хоће ли свакоме раднику принасти оно што је зарадио или ће принасти нека чест другоме? — то зависи од друштвеног уређења. У спахиској системи радник на силу мора да даје чест и то већу спахији, попу и влади; у либералној — капиталистичној системи он мора да дели са капиталистом по „уговору“ по „слободној“ конкуренцији, једном речи „законито“; а тако исто по „закону“, који одређује капиталиста мора да плаћа влади или као што се модерно говори „држави.“

„Цељ је државе да брани права личности, да гарантира свакој личности свестрани слободни развитак“ тако опредељује цељ државе либерална држав-

ничка школа. Према овоме требало би пре свега да личност има могућности (а не само пуну „слободу“) да развије све своје способности и осим тога да свака личност има право на цео производ свога рада. Либерални државници док се тврде да њихова „држава“ ујамчава и једно и друго, али ми смо видели више како је то истина: 3000 људи, који ништа не раде, добијају више прихода по неколико милијуна радног народа! Цела колена телесних и умних богаљева нишу из радничке класе у Јевропи.

Где је ту ујамчен свестрани развитак сваке личности? где је ту ујамчена цела количина производа сваком раднику? тако питају социјалисте. Либералци не могу ништа да одговоре против очевидних чињеница, али опет остају при своме да ће то све излечити слобода. Но партија социјалиста доказује да је њихов основни принцип погрешан. Држава само ујамчава онај друштвени поредак, **што већ**

постоји ; она називље оно „правом“ „слободом“, „општим интересом“, што је по мишљењу владајуће партије „право“ и „слобода“ и што иде у корист тој партији. (У старој Грчкој и Римској држави и највећи филозофи нису налазили да је **неправо** ropство, па то је до пре неколико година било и у „слободној“ сев. Америци). Треба најпре **уредити** такве одношаје у друштву, да свака личност заиста има могућности да развије све своје способности; онда тек има смисла ујамчити јој ту **могућност** као **право**. После пропасти спахиске системе била је објављена слобода рада и слобода конкуренције; али већ дотле зачала се класа, која је имала богатство у својим рукама. Разуме се кад ко излази у бој оружан пушкама и топовима против непријатеља, који ништа нема до голог трбуха — извесно је напред чија је победа. Нова аристократија ухвативши државну власт употребила је **сва народна**

средства, док је створила оваку грдну провалу у имању између капиталисте и радника, па сад приповеда једнако економску слободу. На то се нарочито позивље социјалистична партија. Све што је створено за потребу човекову: материјални предмети и научне истине — створене су **радом пређашњих људских колена**; што су оне у рукама једне **малобројне** класе, то је дошло од установа и закона, које су људи направили, дакле које људи могу изменити. У будућем друштву треба да сваки човек има **одиста** сретстава да развије све своје способности: а зато је неопходно пре свега да свака личност буде **одиста** господар **свег** производа **свога** рада, што толико жели либерална економика. А то се може достићи изменом друштвених одношаја, и зависи од **воље целог народа**.

Ми смо показали да је основа, на коме социјалистична партија строји своју друштвену зграду, призната науком еко-

номском, на коју се позивље и либерална партија. Економија не признаје правичније награде но „равна количина рада за равну количину рада“ — „равна услуга за равну услугу.“ Ама либерална партија оставља слепом случају, да он удешава хоће ли се ова правичност испуњавати или не, док напротив социјалисте доказују, да је интерес сваке поједине личности, па доследно и општи интерес, да се ова правичност узајамно ујамчи. С тога они захтевају, као основу целог друштвеног строја: **организацију рада.***) У данашњој прозводњи

* Код нас се веома мало зна о научној социјалистичној теорији, која се оснива на начелима. У Рошеру, Рау и „Полит. Економици“ Ч. Мијатовића говори се само ујред о старим социјалистичним доктринама, које су пошкле до 1848. г. Међутим права научна књижевност социјализма тек се од тог доба развила. Ко жели да изучи основно њихов наук могу му препоручити „Das Kapital, oder Kritik der politischen Oekonomie“ von K. Marx. Hamburg 1867. I. том а биће свега 4 тома. Затим „Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie“ von K. Marlo Kassel III. г. 1852 до 1857 г. „Die Arbeiter-Frage“ von

радничка класа принуђена је да производи не оно што јој треба, већ оно што захтева она класа људи, која има у власти сретства за куповање, т. ј. новац; услед тога у народном газдинству мора цела класа људи да производи предмете раскоши, мора да храни цео легијон слугу и слупкиња, улицица и бадавација, који живе као паразити уз вишу класу. Из тога већ истиче да у таком газдинству цео народ мора трпети оскудицу у најнужнијим стварима; н. пр. цела земљоделска класа мора да ради земљу најгрубљим алатима, јер за земљоделске машине нема довољно руку ни капитала; народ нема ваљаних учитеља, који би га

Е. А. Lange 1870. Списи Ласала особито: „Bastiat — Schulze — Delitzsch der oekonomische Julian oder Kapital und Arbeit“, даље „Die indirecte Steuer“, „Arbeiter Lesebuch“ и др. Међу најбесијалније писце те школе спада Рус Чернишевски Осим многих чланака политичких, економских и филозофских он је основно иска-
 звао свој науку у критици „Политичне Економије“ Миља, која критика заузимае III и IV том његових списа, што се сада пренечатавају у Женеву.

научили стварном знању, које би му устостручило снагу итд. Но кад је већ тако стање, да народ мора да се пати и мучи радећи, и кад је у исто време груб и необразован, разуме се да мора чинити више преступа и нападаја на своје суграђане, а виша класа мора да држи већу силу за своју одбрану. Зато мора да се увеличава војска, полиција и уопште чиновничка класа, која гута крв и срч народу. Стајаће војске највеће су зло, што је **неизбежно скопчано** са данашњим друштвеним и државним строем, већ тим самим што заражује сифилисом **цео народ**, као што показују сувремене статистике. Да не говорим о томе колико оне стају јадни народ и колико се радничких руку одузимљу од посла? Узалуд либерална партија виче против стајаће војске. Њен је принцип: не **уништавање узрока** што изазивљу зло, већ **заштита** грађана од његових последица, а за заштиту нужна је божје војена сила.

Да није 400 хиљада солдата у Француској, на прилику, наоружаних по најновијој моди, сутра би била **револуција социјална**, које се либералци боје као живе ватре.

Требало би веома много простора да подробно покажем разлику између начела либералне и социјалистичне партије. Али ова основна разлика у погледу на производњу у народном газдинству, на поделу производа, на целу друштвеног строја „државе“ довољна је да се могу предвидети и остале разлике, које истичу из ових основних разлика. Ја ћу још једном упоредити ове основне разлике: либерална партија сматра као елементе производње: природне силе, рад и **капитал**, који она сматра као **уштеђен** рад власника капитала; социјалистична партија признаје само два елемента производње: природне силе и рад, а капитал она сматра као нагомилан **туђ** рад, који се услед историчног развика и сувре-

мених привредних околности за сада у рукама једне класе. Према томе она сматра сувремено **капиталистично** газдовање као једну фазу развитака скономског, које је поникло из феудалног газдинства (као што је ово из старог „класичког“) и које по закону **природног** историског развитака прелази и прелићи ће у други облик. Либерална партија сматра као идеал друштвеног строја, где „сваки за себе“ ради и производи и где савршено слободна утакмица одређује колико ће коме од производа принасти; социјалистична партија сматра напротив као неопходан услов за опстанак и развитака личности, а тако исто као неопходан услов за **праву слободу** личности, такву **организацију рада** (разумевајући ту како „производиљу“ тако и „мену“) где би свака личност била господар целог свог рада. Либерална партија доследно своје принципу сматра као идеал такво друштвено устројство, где се

народно преста̀вништво („државна власт“) не би ни најма̀е мешала у економске одноша̀е гра̀ана, дакле да „држава“ буде само чувар и бранилац да сваки може радити слободно у тако широким границама, докле — то не може опреде- делити ни један либералац и то је најслабија страна либерализма — докле не забра̀ују позитивни закони додају социјалисте, кога се начела на пракцици и држе либералци, а подразумева се увек да закони само оно забра̀ују, што је на штету другим личностима. Социјалисте веле напротив, да је **народна потреба** да се економски одноша̀и организују како би у самој ствари свака личност могла бити слободна, и да према томе устројство економских одноша̀а **народном вољом**, мора бити основа целог друштвеног склопа, и тада дужност „државе“ као „чувара“ и „браниоца“ са свим је од посредне важности.

Из развитка економског видели смо какве је резултате произвео либералан принцип. Место слободе он је створио тиранију, која за масу народа није ни мало боља, но што беше феудална система. Тиме се објашњава, што је први науч социјалистичне партије имао крајњих захтевања — „утопија“ — и што је с онаком мржњом устао против садањег друштвеног строја. Први принцип бранили су људи, којима данашњи поредак даје у руке све и сва, што је нужно за пријатно и раскошно живљење без икаква труда, а други су изнели радници, којима данашњи поредак одузимље све: имање, породице, здравље и сам живот. Морало је скоро доћи до кржаве борбе. 1848. г. букнула је револуција у свој средњој Јевропи, а у Паризу и понегде у Немачкој било је написано на застави „друштвена револуција.“ Могло се предвидети да ће у тој борби социјализам претрпети поразу. Пре свега он је био

укорењен само по великим варошима, где је капиталистично газдинство потпуно развијено и где радник с једне стране занета осећа свој ропски положај, а с друге стране где је он образованији но у селу. Сељаци још нису осећали тако јако притисак капиталистичког газдинства, а и да су га осећали они су били са свим необразовани, па не би могли да схвате јасно како да се отресе тог стања. Други је тако исто важан узрок, што социјализам тада још није био израђен као **укупна друштвена система**: он је сам био поцепан на разне партије: комунисте (Кабе), социјалисте (С. Симонисте и Фурјеристе), полу-комунисте (Луј-Блан) и мутуалисте (Прудон). Они су се сви саглашавали одричући стари поредак, али ни једна од ових школа није могла да представи наук, који би имао довољно снаге да убеди све партије социјалистичке, а камо ли да убеди друге партије, које су из личног

интереса биле против социјализма. Но веома је карактеристичан и поучан одношај између партија друштвених и политичних у Јевропи, који се тада показао најјасније у правој боји. У људском развоју, као и у људским одношајима нема тако оштрих граница, као што их ми одређујемо у нашем причању рад лакшег прегледа или ради јасније карактеристике. Ми смо говорили да је либерални преврат од 1848. г. уништио феудалну систему готово у целој Јевропи; али ни у самој Француској, где је тај преврат био непосредан и најпотпунији спахиска партија још није била сатрвена са свим, и 1848. г. она је још чувала неке остатке, које су у свези са „светом“ католичком црквом још имали наде да врате „старо добро време“. Тако исто казали смо да је слободна конкуренција поделила особито варошки свет на класе: „капиталисти“ и „радници“, али и овде није подела са свим потпуна;

још је остала средња класа из ситних занација и трговчића, који нису још пали под ударцима капитала. Све те класе јавиле су се на сцену одмах после првог дана револуције. (Ми узимљемо Француску ради примера, но то важи и за Немачку јо више).

Историци назадњачке и либералне школе оцрнили су социјалисте од 1848. године, као да су они хтели да ограбе туђу сопственост и да је поделе међу собом. Међутим чињенице показују веома јасно да су практични предлози свију социјалистичних партија у то време били врло умерени, и да су се применили као што је требало, избегла би се толика крв, која је затим проливена у партајској међусобној борби. Међу свима пројектима да се измени и поправи стање радничке класе у то време на првом месту стајао је пројект Луји-Блана, који је опширно описан у његовој књизи „Организација рада.“ По његовом пројекту

влада је требала да отвори „народне радионице“ народним средствима; те радионице да су удешене и снабдевене свим што је нужно да се предузме по-
сао за који је радионица опредељена:
у те радионице влада би сакупила рад-
нике, а у сваку радионицу разуме се
примају се само они радници, **који су**
вични томе послу. У прво време ради-
оницом управља директор **изабран вла-**
дом, а доцније кад се радионица утврди
и развије као што ваља, радници **бирају**
сами управу; такође у прво време сва-
ком се плаћа по заслуги, а један се
део заслуге одељује на поправку и уса-
вршавање радионице, неговање болесника,
васпитавање деце итд. Доцније по ми-
шљењу Луји-Блана кад би се те радио-
нице развиле свугде, оне би замениле
приватну радњу, јер ове не би могле да
држе конкуренцију са државом и кад би
се цео народ развио и увидео да је на-
чело братске узајамности много корис-

није у материјалном погледу (разуме се за огромну већину народа) и много узвишеније за човека, по начело „борбе свију против свакога“ тада би се уништила капиталистична конкуренција међу људима, која превраћа радника у роба, и тада би се подела производа међу произвођачима делила на основу узвишенијег начела: „Свакоме према његовим потребама.“ Но ово је идеална страна Луји-Блановог пројекта. Реална страна његовог предлога била је основана на начелима, која нису била противна у својој језгри начелима економске науке, коју су и саме либералне економисте признавале. Са државничког гледишта овако мешање државе у економске одношаје грађана, ма да је било противно начелима чистог либерализма, оно се опет примењивало свугде, где то само није било противно класи капиталиста, а још више онде где је ишло у корист капиталиста. Да споменем само кумба-

није за прављење железница, које су добијале помоћ и гаранцију државну и делиле милијуне добити. Џ. С. Мил, који није ни социјалиста ни комуниста, већ глава сувремене буржоазне економије, бранио је „народне радионице“ Луји-Блана 1848. г. у енглеским новинама против свију себичних, капиталистичких нападаја. Он је доказивао да те радионице не само да нису нимало противне начелима признате економске и државничке науке, већ да у Енглеској постоји закон, који признаје то начело. Он је указао на „закон о порези за сиротињу.“ То је закон по коме свака општина у Енглеској мора да порезом издржава своју сиротињу. Очеvidно ту држава законом одузима чест имања имућних људи па је даје неимућним. Само велики Мил предлог је Луји-Блана много паметнији; он неће да сиротиња једе забадава, већ јој народним сретствима (порезом коју даје народ) отвара радионице,

у којима вредан здрав човек може да заради поштено свој хлеб, и место да се храћењем леђиваца умножава сиротиња, као што бива у Енглеској, по Луји-Блану радом и васпитањем сиротиња би се све више умањавала и на-послетку би стала, што но веле, „на своје ноге.“ Великом мислиоцу девет-најестог столећа било је стало само до истине и он је казао истину. Као еко-номиста и државник он је имао у виду интересе целог народа, али капиталистична класа боље је увидела куда шибга предлог Луји-Блана, но велики мислилац, кога се баш нису непосредно тицали интереси капиталиста. Кад се порезом издржава сиротиња то није велика штета за капиталисту, јер пореза пада **свом својом тежином** на радничку класу (ја разумем овде у ширем смислу радничку класу: занације и трговчиће, који раде својим капиталом, и сељаке), али кад би се тој сиротињи дала средства народна

да она ради на своју руку а не за рачун капиталиста, онда би радник постао свој госа а капиталиста не би имао радничких руку за свој капитал, па би морао сам да ради или да једе своју готовину. Другим речима: предлог Луји-Блана ишао је на то, да не само временом ницезне подела народа на раднике и капиталисте, већ да је радник у исто време и власник оруђа за рад, т. ј. капиталиста, јер сваки је радник у исто време члан народа, који кредитира поједине асоцијације без интереса, а отвара радионице за своје чланове. То су одмах увиделе капиталисте и зато су одмах подигли вику против Луји-Блана и његових „народних радионица.“ „Крађа“, „ошимање“, „разбојништво“ викали су они онако исто као што се код нас даре сада „Видов-дан“ (с том разликом што су капиталисте знале зашто вичу на социјалисте, а „Видов-дан“ се даре „по чувењу“ као и остале сака-луде).

„Привремена републиканска влада“ била је знатном већином састављена из људи либералне школе, који су хтели „републику“ и „слободу“ али нису хтели друштвене реформе, које би учиниле да француски пролетар заиста осети благодет републике и слободе. Француски пролетар, који је гинуо на барикадама док је отерао две краљевске династије (1830 и 1848), хтео је једном да види плодове своје проливане крви. Под утиском првих дана револуције привремена влада решила је била да се заведу „народне радионице“, али управу над тим радионицама поверила је министру „јавних радова“ Мара-у најжешћем непријатељу Луји-Блана и његових начела. Овоме опет, који је управо знао шта и како да се ради, одређен је био двораци Луксенбуршки да са једном „комисијом“ прави „пројекте“ за „социјалне реформе“ — другим речма уклонили су га од дела, које се међу тим називало његовим

именом. Мара се старао свим средствима да „народне радионице“ пропадну што пре и да саму мисао Луји-Блана представи као апсурдну. Он није подизао радионице за поједине занате ручне и фабричне у местима, где би за то били zgodни услови, већ је просто сазивао људе ма каквог заната и без икаквог заната и давао им је ма какав посао на рачун државе. Тако су хиљадама људи прекопавали неке јендеке у околини париској, што никоме није било ни од какве потребе. Једном речи радило се сасвим противно основном принципу Луји-Блана. Нису се оснивале **дружине за производњу**, које би **зарађивале своју плату**, већ су сакупљани људи сваке врсте, па им се давала плата из народне касе за банбадава. Дабогме касе су се морале брзо изцрпети. Општа вика подигла се против Луји-Блана. Узалуд је он протестирао и говорио да су радионице устројене сасвим противно његовим начелима

или управо да то нису никакве радно-нице, већ заводи где се дели милостиња. Клевете су и тада као и вазда имале моћ, да хиљаде и милијоне простих а поштених људи залуде. После 4 месеца средства су била исцрпљена и привремена влада морала је распустити гомилу коју је хранила за бадава. Што је било још горе, у Париз, који је и онако пун сиротиње, стекла се у то време сиротиња са свију страна Француске на глас да се може живети онако радећи или никако не радећи. Радници видеше превару владе, која им је пре 4 месеца прогласила „право на рад.“ Они почеше да изјављују гласно своје незадовољство. У народној скупштини, која је била у то време сакупљена у Паризу, било је представника краљевића (Орлеанаца и Бурбонаца), републиканаца — буржоа и републиканаца — доктринара и врло мало представника радника. Прве три партије волеле су ма шта пре, но социјалну реформу ;

республиканци праве либералне школе, који су у осталом били у мањини према осталим партијама, са својим узаним погледом нису такође разумевали значење социјалне реформе. Они су једнако сањали о „слободи“ старог Рима и Атине, где је сваки и сиромаш и богат био „равноправан“ и „слободан“, где се шта више спротиња сматрала као врлина (ма да су многи од республиканаца француских били милијонари) и видели су такође у незадовољству народа устанак „грубе силе“ против „права“. Огромна већина народног представништва реши да је за спасење „права“, „слободе“, „поретка“ и „цивилизације“ нужна — **диктатура**; и она реши да се у Паризу преда диктатура **ђенералу** Кавењаку. Само социјалисте и неколико республиканаца из „Монтање“ били су против диктатуре. Последњи више из личних симпатија к пролетеријату но из принципа. Већина мишљаше да **картечом** реши друштвено питање, које је поникло **про-**

гресивним развнтком човечанства; које је поникло из поделе рада, развнтка светске трговине, открића паре и парних машина и развнтка капиталистичног газдинства! Крв је потекла по париским улицама; 3 дана био је бој без престанка; раднички устанак био је сатрвен редовном војском и народном гардом, која је састављена из средње и више буржоазне класе. Званична извешћа казују да је изгинуло преко 10.000 људи, а приватна веле да је било и два пут толико, а преко 14.000 осуђени су војеним судом и кажњени смрћу, тавницом а већином прогнањем у колоније. Републиканци су мислили да на «јунским баркадама» сатру социјализам, али они су убили републику после 4 месеца живота, а уједно и своју сопствену партију и то не само у Француској но у целој Европи. После јунске борбе сва нижа класа варошка почела је мрзити и презирати и владу и представништво, које

се зове „народно“ а које је могло да начини такву касаницу од народа. Више класе опет заплашене друштвеним превратом волеле су да праве савез са краљевцима и клерикалцима и да жртвују републику, само да се спасу од авести „социјализма.“ Средња класа склањала се на једну или на другу страну према томе, која се подударала боље с њеним интересима. Рогау у својој „Историји Француске“ казује да су нека одељења „народне гарде“ (која је као што смо рекли састављена из средње класе) у јунској борби показивала јавно симпатију радницима и зато је Кавењак наредио истрагу.

После 4 месеца републике у Француској је завладала савршена реакција. Радничка класа из мрзости на републиканце давала је гласове бонапартистама, а буржоазни републиканци давали су им из страха. Прави републиканци — либералци остали су у незнатној мањини. Нови президент француске републике Луји-

Наполеон Бонапарта постарао се пре свега да уништи републику у Риму, која тек што беше поникла, а скоро за тим беху подављени народни устанци у целој Европи. 2. Децембра 1851. год. президент републике уништио је и последњу сенку, која је још носила име републике. Војеном силом он је разгнао „народно представништво,“ које је већином било састављено из присталица монархије. Републиканска мањина покуша последњи пут да подигне народ на устанак против новог цезара, али народ не хтеде. Републиканци с поносом спомињу члана скупштине Бодена, који је погинуо на бранику „за 25 франака“, као што је он казао, али заборављају речи француског радника које су изазвале тај одговор. Кад је Боден позвао раднике да бране републику један радник одговори: „зашто да се бијемо? ваљда зато да ви добијете 25 франака дневно!“ — толико су имали диурне народни представници. У

овим кобним речима радник је изрекао смртну пресуду републиканској партији, која хоће да оснује друштвену зграду на начелима либерализма.

Ја сам се задржао нешто дуже не-кључиво на револуцији 1848. год. у Француској. Узрок је томе прво: што се ту најоштрије показала разлика између разних партија, које су се почеле образовати од тог доба од како је почела пропадати феудална система; други је узрок што је републиканска партија ту изгубила мејдан под ударцима два непријатеља са две стране: с једне стране ударили су на њу остаци старог феудализма и клерикализма, што се оличаваху у партијама: „бурбонској,“ „орлеанској,“ „наполеоновској“ и „ултрамонтанској,“ а с друге стране ударила је нова партија „социјалиста.“ После ове поразе републиканска партија није се могла подићи ни до данас, и шта више данас је слабија но што је била пређе. Трећи је

узрок, што се ту најбоље види какве класе у друштву припадају једној или другој партији. У прво време револуције скоро све грађанство било је за републику, али чим је сиромашнија класа почела тражити друштвене реформе, одмах су богаташи почели викати: „разбојништво“ и прешли у логор монархиста. Тако су исто они радили и у првој француској револуцији. Републиканци од 1789. год. помагали су доцније Наполеону I. да обори републику, а још доцније су правили завере да врате опет бурбонску фамилију, коју су сами гилотинирали. 1848. год. капиталисте тако су стрепиле за своје милијуне, да су називале „крађом“ и најзаконитија захтевања по тадашњим постојећим законима заступника радничке класе, као што је н. пр. био предлог Прудона. Прудон је захтевао да се „француска банка,“ која је имала државну гаранцију, а била у рукама приватних акционара, преобрати у „народну

банку“ а акционарима да се исплате потпуно њихове акције. По тачном рачуну Прудона акционари су уложили свега 90 милијуна франака, а међутим добијали су дивиденд, као кад би уложили 400 милијуна, на тај начин у самој ствари банка **не даје** кредит народу, већ прима кредит од народа и то 310 мил., а овај новац само пролази кроз њене руке у руке оних којима треба кредит. На тај начин неколико акционара добијали су грдно добит без икакве своје заслуге и **без својих капитала** једино услед закона економских, који су истицали из услова **производње** и **мене** целог француског народа. Прудон је говорио да је то монополија, коју треба укинути, па место тога прогласити банку **народном** а у исто време **оборити проценте** на капитал, што га позајмљује банци на 1 до $1\frac{1}{2}\%$ колико да се могу покривати расходи на издржавање банкиног персонала и других банкинских трошкова. Када би

банка оборила проценте, тада би се оборили проценти у целој Француској, а то би добро дошло сиромашнијој класи. На то су љупиле све капиталисте као на отимање и „конфискацију“ имања. Капиталисте су захтевале од државе потпуно „немешање у економске одношаје грађана,“ другим речима они су хтели потпуну слободу да могу експлоатисати незаштитићену сиротињу. Они су брзо увидели да им република није сигуран заштитник **ТАКВО** слободе, јер оставља слободно поље за протестирање и борбу сиромашнијој класи. Монархија није трпела никакву протестацију са стране народа, и капиталисте су брзо увиделе да је то најбоља влада за њихове џепове, па су прешле на страну монархије и од тог доба су највернији савезници.

Сељаци у свим тим борбама нису примали никаква учешћа. Они су пристајали вазда уз партију, која је била на влади. Друкче није се могло ни очекивати. Сељак

принуђен да вечито ради земљу допотопним оруђем није имао никада времена ни главе да дигне а камо ли да мисли о целом државном склопу, који га је баш и приковао за земљу, за вечну сиротињу и вечну глупост. Ако се и научно у школи да чита и пише од тога му није било никакве вајде за овај свет, јер се света црква, у чијим је рукама била „народна просвета“, старала вазда да народ не добије ништа у руке за читање осим „библије“ и „календара,“ где се може човек научити хришћанским врлинама: трпљењу, праштању и — ропству.

Као што се види од почетка 19. столећа знатно се изменио одношај партија у најнапреднијим земљама у Јевропи. „Република“! био је усклик првих бораца за слободу народа. Ти борци беху изашли из тако званог „трећег сталежа“ — грађанства — или као што данас зову „бурижоазија.“ Што се више развијало капиталистичко газдинство, т. ј. што је

више ницезавао средњи сталеж у друштву и што се више образовала повчана аристократија, присталице краљева и царева, пријатељи пензија, масних плата, и поклона, великаши црквени, бирократија и уопште пријатељи новаца, који се силом „државне власти“ пренана од сиромашног народа у ценове „небра-них.“ сви ти склонили су се у једну једну партију, која се у осталом у разним земљама зове различно: „легетимна,“ „конзервативна“, „национална“ а понегде чак и „демократска“ и „прогресивна“ (у Шпанији). Ту партију можемо карактерисати у кратко: **она хоће монопол у имању, апсолутизам (без конституције али са маском конституције) у држави и апсолутизам у цркви.**

Сасвим противна овој партији је, као што се видело из нашег казивања, партија радничка или као што се она данас зове **свугде у Јевропи „социјално — демократска.“** Ту партију састављају сви

људи, који хоће да живе својим радом, а којима данашњи поредак одузимље плодове рада. Уз ову партију стоји цела маса народа, која је сада још несвесна на незна своја права и своје интересе, али са развитком капиталистичког газдинства и апсолутне власти, која је с њим неразднојно скопчана, маса народа све већа осећа тежину друштвеног и политичког поретка у савременој «држави» и све више и више ступа у редове социјално — демократске партије.

На застави конзервативне партије (то је чини ми се најудесније име, јер она хоће да «конзервира» данашњи строј) стоји «монархија.» На застави социјално-демократској: «социјална-демократска република.»

Између ове две партије стоји партија републиканска, преставници чистога либерализма. Она се може рачунати као партија само у Шпанији и Италији, где је још борба управљена против средњевековног дес-

потизма владе краљевске и поповске. У Француској, Енглеској и Немачкој, најнапреднијим земљама у Јевропи, ова партија постоји само по имену. Њу саставља гомница научноњака, који су застали иза сувремене науке — то су вође без војске. У Француској и Немачкој то су ветерани из револуције од 48. год. па и између њих неки најнапреднији прелазе у логор социјално-демократске партије, као што је у последње време учинио знаменити Јакоби у Немачкој. Млађи републиканци у Француској изјављују (искрено или неискрено — неизвесно) да они сматрају политичку форму државе као **средство** за социјалну реформу, коју жели свесна, радничка класа народа, а старији увиђају већином да су њихова начела ближа десној него левој страни, и у лицу Пикара пружају њих 17 руку помирења империјализму. У Енглеској републиканска партија једва се чује да је жива, међу тим социјално

демократска броји **организованих** у разним дружинама преко милијуна.

Либерално-републиканска партија (ово је чини ми се за њу најзгодније име, јер она хоће једино либерализмом политичним и економским да задовољи **гладни** народ) ишчезава постојано. Ми смо показали природне узроке због чега то мора тако да буде. Она брани начела, која не могу да постоје у данашњем друштву. Она хоће класичну слободу у веку „парне машине,“ у веку где **не постоји ропство**, у веку где социјалне науке показују законе из којих истиче сиромаштво и раскош, крађе, убиства, проституција и остала зла друштвена, и разбија старе гатке о „судбини“ и „божијој вољи.“ Најочигледнији доказа, да либерално — републиканска партија ишчезава у целој Јевропи а да се социјално — демократска увеличава постојано, дају две организоване међу-народне дружине „Лига за мир и слободу“ и „Интернаци-

онална асоцијација радника.“ Прву су дружину основали републиканци, а другу социјал-демократе, обе 1866. год. Од тог доба прва броји једва неколико иљада чланова а друга, по званичном извешћу на конгресу у Базелу прошле године бројала је преко два милијуна, а по новим извештајима биће је сад на близу 3 милијуна (800 иљада у сев. Америци). И то је још карактеристично, што кад је оснивано друштво „Интернационала“ (тако се оно обично називље) двојица су састављали програм и основна начела његова: знаменити републиканац Мацинија и комуниста Карл Маркс оба револуционара од 1848 год., (К. Маркс је Немат) и радници примише програм Маркса, о коме ћемо ми опширније говорити. Само споменуемо овај факт да се разуме зашто Мацинија у последње време баца анатему на сувремено колело на науку. Он поштује своја републиканска начела као какву религију, али ј

утекло пред њим и он је престао да разуме потребе које крећу сувремено колено и идеје које оно хоће да оствари.

Ми смо показали постанак и узрок сувремене друштвене борбе у Јевропи; такође показали смо партије које су ницале и падале у тој борби. Данас видимо да се све јасније одељују две сасвим противне партије а остале побочне или ишчезавају или се сливају с једном или другом од ове две. Остаје нам да кажемо какав је положај ових двеју партија данас и шта може бити од њих у најскоријем времену.

О конзервативној партији немамо много да говоримо. Њена су начела извесна и из свакидање практике и из огромне масе учених списа и новина, што данас пуне Јевропу. Њена се начела проповедају у свим школама са свију катедара државничких и економских наука.

Опет попуравам : ја под конзервативном партијом разумем све нијансе

разних партија, које хоће да одрже монопол имања и власти. Такве су партије све, починиући од „великоруске“ која брани „самодержавије“ Императора у Русији, до „либералне“ у Швајцарској, која хоће да одржи монополију богаташке партије.*) Јер у главном ове све партије се слажу и вазда до сад долазиле су у судар са правом републиканском и социјално-демократском партијом; оне су се држале уједно. Што се тиче њеног положаја такође је извесно да она влада данас у Јевропи. Њена снага не лежи само у гомили богаташа, акцијонара жељезничких и играча на берзи, кредитора државних и лиферанта дворских и државних, у аристократији, солдатима и осталој ђурунтији која живи на туђ рачун, већ поглавито у глуној необразованој маси

*) У целој Швајцарској готово је једини кантон цириншки у првом смислу републикански и то од прошле године, пошто је „демократска“ партија одржала победу над „либералном“ и донела нов устав.

сељака. Ова маса задављена јоште сиротињом и сујевејем, застрашена полицијом и поповштином, сноси главни терет у крви и новцу и даје сретства партији која влада да силом одржава у покорности цео народ.

О социјално-демократској партији морамо опширније да кажемо јер је она у опште нова у Јевропи па њена начела нису тако позната као што су позната начела прве партије; а често њени противници намерно изврћу њена начела и њену политику. Њена начела најбоље су формулирана на конгресима „Интернационала“ у Брислу и Базелу 1868. г. и 1868. г. и одатле ми узимамо њену основна начела и њену програму. Пре свега и овде је дошао одношај рада и капитала што саставља центар око кога се окреће сва политична и друштвена борба. Интернационал признаје као научну истину да се сви предмети који намирују људске потребе производе приро-

дом и човековим радом, даље он признаје да је била историјска **нужност** те су поједини људи завлађивали природним изворима за производњу т. ј. што је човек установио **приватну сопственост** особито на земљу без чега не би се могла развити култура. Тако исто била је историјска **нужност** што је човек у почетку завлађивао не само радом већ и личношћу другог човека, јер тек пошто се оделила једна класа људи, која није морала да ради физичким радом, могао се започети **умни** развитак човека. Без физичког одмора не може бити умнога рада; ропство је избављало у класичном свету атинске и римске грађане од грубог рада и они су могли да се уче цивилизацији. Без ропства као и без приватне сопствености не би било цивилизације. Ропство је ишчезло течајем цивилизације и замењено потчињеношћу у време спа'ија; ова форма ропства замењена је „слободним“ најамништвом у

данашње време, које је створило пролетаријат, последњу форму слободног ropства које треба да престане. Такав је исто историјски развитак који је створио приватну сопственост, учинио те она данас ишчезава из милијуна руку и прелази све више и више у руке незнатне мањине, која влада грдним богатством. Данас један Ротшилд влада јевропском индустријом и трговином а у многим и судбом читавих народа. Али да оставимо тако крупне богаташе, ми смо показали цифрама како у Француској и Енглеској постојано ишчезава средња класа т. ј. класа која ради својим капиталом и како се постојано народ дели на капиталисте и надничаре.

Такође смо показали да земља постојано ишчезава из руку сељака и прелази у руке капиталиста, који су једини кадри да примену сва механична и хемијска открића у агрономији, која неизмерно увећавају производност земљишта.

и која се могу примењивати само на **ВЕЛИКОМ** газдинству с **ВЕЛИКИМ** капиталом, а ни једног ни другог нема у малог газде сељака. А како се техника постоја но развија и примењује у свим гранама индустрије и земљорадње то је очевидно да ће велике капиталисте и у будуће заватаати све већи и већи део народне имаовине и превраћати остали народ у гомилу надничара — бескућника. Међутим за опширне потребе образованог народа нужно је велико газдинство и у индустрији и у земљорадњи, јер без тога не би се могла применити научна усавршавања и олакшавања човековог рада, — дакле не би се ни могло толико производити колико треба образованом народу. Дакле стоји тврдо да велико газдинство свугде сатира у слободној конкуренцији мало газдинство а тако исто да је велико газдинство и **напредак** за човечанство. Велико газдинство и пролетаријат дакле варварство; мало газдинство и сиромаш-

тво — опет варварство — има ли што треће? С друге стране политична економича учи да је за производњу најкорисније да је радник у исто време и владалац оруђа за производњу т. ј. да није најамник већ свој госа. Дакле **велико газдинство и радник сопствени госа** — сто шта захтева економска наука у име напретка. Очигледно да се та два услова могу испунити само у том случају ако оруђа за рад у најопширнијем смислу те речи, дакле фабрике, машине и земље за агрикултуру **поставу колективна, заједничка** — сопственост. То је и прогласио конгрес Интернационала. Ово је начело — циљ коју ваља достигнути. Како ће се то достићи то зависи од месних околности. У Енглеској на пр. где сопственост на земљу имају неколико хиљада породица Џ. С. Миљ, још пре неколико година учинио је предлог у парламенту, да влада откупи земљу од приватних владалаца и да је даје под аренду **рад-**

ничким асоцијацијама*). У Француској, Немачкој, Белгији и другим земљама где је земља још већином у рукама сељака мора се ићи другим путем и тако социјално -- демократска партија проповеда пут слободних сељачких асоцијација; ово је само почетак, доцније кад асоцијације увиде своју узајамну корист оне ће се све већма увеличати и свезивати једна с другом. Оваке сељачке асоцијације почињу да се оснивају у Белгији и у Француској. Недавно близу Лијона саставили су такву асоцијацију 7000 сељака. О асоцијацијама земљоделским и индустријалним, особито о њиховом практичном устројству, ја овде не могу опширније говорити, а другом приликом

*) Откуп се може извршити на равне рачице. У Русији је влада такође откупила земљу од спахија. Тако су сељаци обавезани да у име откупа плаћају влади у течају 49 година извесну суму, а влада онет исплаћује спахијама. Него је влада грдно преварила сељаке јер им је таку цену откупа наметнула, да је не могу да исплате већ се презадужују и пропадају.

говорићу о њима оделито. Ја сам ово само споменуо ради објашњења принципа Интернационала.

Даље Интернационал изриче да народ својом вољом може да уређује све своје одношаје политичне, грађанске и економске. Кад капиталисте плаћају једном Наполеону 40 милијуна франака годишње, кад издржавају неколико стотина хиљада бадавација, који се ране само зато да туку народ, кад се троше милијуни, стотине малијуна и милијарде на разне ратове, којима се иде само на то, да се народ завара ратном славом да не мисли о својој невољи, — кад се све то троши што је **зарађено радничком руком**, онда то није „комунизам,“ „грабљење.“ „разбојништво.“ Да богме да је то веома добро за капиталисте. Они су лифџеранти за двор и за војску; они у случају рата дају новаца „држави“ на зајам и вуку грдне проценте из џепа народног. Ама радници веле: „ми признајемо ваш прин-

цип. Ви сте сада у власти па све народно благо употребљујете на своју корист и за одржање свога господства. И ми кад будемо у власти хоћемо то исто, само што је та разлика између нас и вас, што смо ми **цео народ**, јер ни један бадавација нема права да се зове члан народа. Сваки члан народа мора бити радник, **мора заслуживати што ужива**. Ми ћемо дакле сва народна средства употребити у корист оних људи који заслужују оно што уживају, а то је **цео народ**.“

Даље Интернационал проглашује да се сва деца васпитавају на рачун целог народа (васпитање је обавезно) и то не само да се уче читати и писати већ да се савршено образују за **образоване раднике** до 16 или 18 година.

Јасно је из овога што сам укратко казао из решења Интернационала, да је ово партија која хоће да уреди друштво на новим научним начелима. Она хоће у

главноме да се народ организује као друштво радника (у најопширнијем смислу те речи), они хоће да сваки члан народа живи **својим сопственим радом** а не на рачун другог, а у исто време цео народ ујамчи сваком своме члану **образовање и оруђе за рад** без чега је немогуће развитак свију способности човека о чему су проповедали либералци. У исто време социјалне демократе неограничавају ничију слободу ни у избору рада (на против дају му **најопширнији** избор) ни у уживању онога што је зарадио. Ту се слажу са свим са економистима старе школе.

Социјална-демократска партија одбацила је све што је утопично из пређашњих сличних доктрина. Она је поставила циљ која се може достићи. У политици т. ј. у животу човек не може тражити оно што је апсолутно најбоље већ што је **могуће** најбоље. Она не вели да је ово најсавршеније друштво, које се може

достигли већ да је то историјска — прелазна форма, као што је била стара класично-ропска форма као што је била феудална, као што је данас капиталистична. Ми не можемо догледати нашим умом у каквим ће још облицима живети људска колена што ће доћи за нама после хиљаду или две хиљаде година.

Што се тиче политике коју води социјалано-демократска партија у Јевропи, она је такође најјасније изречена у самом устројству Интернационала. С једне стране она покрива сав образовани свет својим многобројним дружинама, које ничу постојано све нове и нове. У њима се васпитавају чланови за нов друштвени поредак. С друге стране они се организују као сила која ће, чим се осети да је довољно снажна, ступити у одсудан бој са капиталом који влада. И у овој организацији они имају своју унутарњу и спољњу политику. Унутра они недозвољавају неприправан устанак или рево-

луцију (тако је у Француској „Марсе-
љеза“ постојано саветовала озлојеђен на-
род да не прави револуцију) а у исто
време агитирају постојано да радничка
класа отказује рад капиталисти и да
тражи повишицу плате. Капиталиста од-
мах тражи заштиту у владе и разуме се
налази је. Војска и полиција бајонетима
и куршумима убеђују народ да сувремена
влада постоји само зато да штити екс-
плуатацију рада од капитала. Оваки су-
дари радника и војске у последње време
постојано се понављају у Француској
и Енглеској, Белгији и Швајцарској. Со-
цијало-демократска партија ради да се
народ сам чињеницама убеди да је су-
времени политички напредак нераздвојно
свезан с економским, и да су оба за рад-
ника једнаки непријатељи.

С поља социјалне демократе раде да
убеде све народе да радничка класа на-
рода т. ј. народ у правом смислу нема
НИГДЕ НИКАКВИХ противних интереса ; да

сви ратови међу народима иду у корист оне мањине, која господује а ништа не ради, и према томе да су сви народи солидарни против те мањине.

У Француској социјално-демократска партија тако је силна да све већ две године сва сила Наполеонова бори се за самоодржање и код све његове муке снага социјал-демократа расте једнако. У Енглеској је тако исто; у Немачкој је она нешто слабија али се развија веома брзо и сад број чланова Интернационала у Немачкој износи до 200.000. Сваким даном она расте све више и вата корена све дубље у народу особито што ужасава конзервативце продире и у сељачку класу народа.

У колико сам могао старао сам се да покажем велику борбу, која се данас бије у Јевропи. Ја сам се старао да покажем да то није производ појединих агитација већ је продужење велике, крваве трагедије која се започела на свр-

шетку прошлог столећа. То су два света који се бију; два начела која желе да руководе човечанство. Које ће начело победити? Сваки који свађа прогресивни развитак човечанства сватиће да је победа без сваке сумње на страни начела које је израз човечанског напретка. Хоће ли борба бити дугачка или кратка? То се не може знати у напред. Али без сваке сумње биће крвава, јер партија која господује неће олако упустити из руке своје господство. Бар то до сада није радила ни једна партија која је била на влади. „Сила је, вели К. Маркс, бабица која ослобођава стара друштва од порођаја, кад су се у њима зачала нова друштва.“ У осталом и ту је могућ напредак — могу се још и господа опаметити.

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ЧЕТВРТА

ИЗДАЊЕ

КЊИЖАРЕ Љ. ЈОКСИМОВИЋА У БЕОГРАДУ

а

редакција „Одбора за издавање целокуп. дела
Св. Марковића“

БЕОГРАД

парна штампарија радикалне странке

1891.

ПОГИБИЈА ПАРИСКЕ КОМУНЕ 1)

Новине су већ разнеле глас о грдној погибији комуне. Браниоци њени у последњем, очајном тренутку запалили су Париз, па у томе огњу и у тим развалинама или су изгинули заједно са женама и децом (као што новине казују, версаљски витезови и браниоци „слободе и цивилизације убијали су и жене и децу, све од реда) или су, изнурени неравном борбом и глађу, допали у ропство и сад ће у „интересу човечанског напретка“ бити стрељани или као заточеници по-

1) 1871 год.

слати у далеку Кајену ²⁾ или куд на другу страну, куда Французи шиљу своје преступнике, где ће им позната жута грозница и свакојаке патње донети извесну смрт. Комуна је сарањена „за навек“ под развалинама Париза — тако веле заштитници поретка. А сада се на њу подиже хајка са свију страна као и обично на сваку побеђену партију. У једаред запеваше сви у један глас: енглески богаташи, бриселски министри и депутирци (представници капиталиста), сви европски владари и сви њихови маршали, ђенерали и остала господа, бечки чивути и београдски новинари — једном речи сав „цивилизован свет“ (разуме се да под „цивилованим светом“ они разуму само себе и никог другог), као што је казао један овд. лист, „жигосао је паљевину Париза као најгрозније варварско дело, које се икада десило у исто-

²⁾ Насеобина француска у јужној Америци

рији, а присталице комуне као највеће злочинце, који су икада живели на земљи.“

Ова заједничка вика противу комуне није за нас ни мало необича нити изненадна. Напротив, то је веома стара и позната ствар. До јуче није било ни једног назадњачког новинара, који није грдио Робеспјера, Марата (читаоцима су нашим сигурно позната ова имена из наших назадњачких новина) и другове као највеће злочинце у историји, као праве крволоке; а у ствари једна једина кримска војна или још боље, једна једина битка код Аустерлица или код Гравелота погубила је више људи но све жртве, које су погубљене гилотином у првој француској револуцији. Али тамо су заповедали царевни по „божијој милости“ са њиховим маршалима и ђенералима и са узвишеном намером: да утврде своју царску силу и власт на земљи; а овамо се подигла сиротиња раја, да скине с врата спахије, краљеве, принчеве и прин-

цесе. Природна је ствар да заступници царске силе и власти називљу злочинцима све оне, који хоће да сруше тај „природни“ поредак у друштву.

Наполеон I попалио је, разрушио и опљачкао сву Италију, Немачку, Русију и Шпанију; стотинама села и вароши попаљено је и разорено; милиони жртава, које у биткама, које од глади, болештина и других невоља поскапали су у његовим ратовима и то ни за што друго, већ да он постане велики човек, „страшило света“, „бич божији.“ За то су му Французи подигли знаменити споменик „Вандомски.“ Кад је комуна срушила овај споменик варварства, сав „образовани“ свет назвао је то дело „варварством.“ Наполеон III. попалио је и опљачкао Алђир и Мехико; његова је војска и полиција прогутала зараду француског радника и кад су ови у очајању остављали радионице и отказивали рад, који им није доносио ни леба, Наполеон их је кур-

шумима и бајонетима терао у фабрике. Па опет „образовани“ новинарски филистри и шарлатани не називаху то никад простим злочинством. Јер то беше „законита влада.“ А кад први усташи на Монтмартру стрељаше два ђенерала, што хтедоше да одузму оружје народној војсци, „цивилизован“ свет, почевши од „Тајмса“ па до новина у Србији, прогласи то за најцрње дело у историји.

Сваки је рат један низ насиља, убијања и паљевина. Ми не можемо замислити, да се може ратовати на други начин. Имали смо мало пре пруски рат. Прусци су спаљивали село, само ако им је убијен један војник или опљачкан један воз; они су бомбардовали вароши, у којима је било пуно мирних грађана, жена и деце — само кад су то захтевале њихове војничке операције; они су рушили најславније историјске споменике, само кад су им дошли случајно под ударац, као што су срушили знаменити тороњ

штрасбуршки; они су опљачкали сва места, где год су прошли, па су још после рата утврдили своје право на пљачку тиме, што су натурили Француској нечувену у историји ратну накнаду од 5 милијарди; напослетку, они су бомбардовали Париз, чим су само добукли велике топове, који су им били потребни за бомбардовање. Што га нису топовима срушили и попалили пре но што се јавила комуна, није рад њихове великодушности и човечности, већ што се Париз издајом својих заповедника предао равије. Нико од ове нежне, човечне господе, која сад грди комуну, није та дела називао простим злочинством. Па и сами Версаљци бомбардовали су Париз неколико дана, па шта више кад су ушли у саму варош, ступајући из једне улице у другу, бомбардовали су све улице и све куће, које су им се противиле; рушили су топовима све, што им је било на путу (па и сада још није показано и одвојено

шта су срушили и попалили версаљски топови а шта је запаљено петролеумом), али и то нико не назва **простим злочином**. Она стара Наполеонова војска са њеним срамним ђенералима, који се онако кукавички, као стадо стокe, предаваше у руке Прусима, сад је наједаред постала бранилац слободе и цивилизације.

Та војска, коју је Наполеон само за то и спремно да туче грађане и држи његову тиранију, убијала је и саме заробљенике, па је и мртва тела сакатила и грозно злостављала — па и то нико не назва **простим злочинством**. Она већина, што само чека да човек од закона Тјер и његови помоћници Жил-Фаври и други вајни републиканци убију и последњег усташа, па да натакну круну каквом Орлеанцу, Бурбонцу или Наполеону — ко им више плати — та је већина постала спаситељ поретка и слободе! Она већ у име те слободе брани папску непогрешивост, коју данас осуђују најглупљи

католици — Баварци ; она већ напада на Пикара, министра унутрашњих дела, што је био благ спрам усташа (!); она већ објављује, да су невини Базен, Конробер и сви Наполеонове маршали и ђенерали, који продадоше и упропастише Француску, а сву кривицу оне срамне пропасти сваљују на јадни немачки народ у Француској. Тиранија, коју је једва срушила седанска пораза, још грознија подиже се у Француској; последњи јуначки браниоци слободе, мужеве и жене, даде се у својој крви са ускликом: живеља комуна, а образовани новинари не могу да нађу речи, којима ће да нагрде ове јуначке борце. Они сами причају како се убијају хиљадама људи, како поносито и јуначки умиру жене и девојке од кундака солдачких, па опет не називљу та убиства злочинством. А и шта је то убити простака — сиротињу — радника ! Злочинство је само запалити палате и срушити „споменике“ цивилизације. Такви су чо-

вечни појмови и код наших „цивилизованих“ новинара. Они имају две мере којима мере светске догађаје. Једном мере владарска дела, њихове битке, пљачке, насиља и т. д. а другом мером мере народне устанке и оне крваве последице, које сваки устанак као и сваки рат собом доноси.

Као што рекосмо, нама је давно позната ова стара песма. Знамо од куда је постала и знамо на шта смера. Бизмарков лист „Опште Северо Немачке новине“ јасно су протумачиле ту општу назадњачку песму. Оне смело изрекоше једну реченицу, коју приватнице и раструбише сви сићушни новинари јевропски од Темзе до Дунаја и Саве, „либерализам је западно Француску, па није чудо што у томе пламену изгореше Тиљерије.“ Ето ту је чвор. То је стара тактика свију назадњака: они сад не нападају само на комуноу и социјалисте, већ хоће да оцрне напредна политичка начела, па им

подмећу све најгрозније последице, убиства, паљевине и сва најгора злочинства. Али се они не подухваћају да критикују сама та начела, па да докажу, како баш та начела захтевају да се убија, иљачка пали и т. д. Они то не смеду да чине, јер би изашло овако умовање: који неће да плаћа императору и његовом двору годишње 200 милиона гроша, тај хоће да краде; који неће да издржава по милиона чиновника и толико солдата, разуме се по себи тај хоће да убија; ко неће да ради за другог бадавацију, који се само воза на каруцама, пије шампањере и т. д., тај очигледно хоће да пали туђе куће; који хоће да живи као човек, да у зноју свог лица једе свој хлеб, а да је за то свој госа и да само у слободном договору са себи равним привредницима уређује све своје грађанске одношаје — тај је прост разбојник, коме ништа на свету није свето; тај је непријатељ човечанства, издајник слободе

и цивилизације и т. д. Таку би нову логику морали пронаћи наши „цивилізовани“, кад би хтели да нападну на она начела, што их изнесе комуна на својој застави и за која се стараше до своје страшне погибнице. Али они су мудри па не износе та начела на јавност, нити их обарају. Они само износе на видик крваве слике рата, па вичу: „ево ових слободњака! гледај како пале, убијају, отимају!“ Као да се могу људи тући и убијати један другог, а да се не мрзе и да се не свете један другоме свима могућим средствима. Правило рата: употреби све што што шкоди твом непријатељу“ важи за све борце у свету, само не за браниоце комуне. Па што је још гадније, иста господа не казују, ко је започео борбу? Је ли комуна напала кога или је она нападнута? Је ли она изазвала крвави, варварски покољ, или су га изазвали они, који на њу нападосе?

Мислимо да је познато читаоцима како је започет овај крвави грађански рат. Он је непосредно изазват тиме, што је версаљска влада хтела да одузме оружје од грађана. Разуме се да су грађани а особито фабрички радници знали шта их очекује од назадиљачке глупе већине скупштинске, па зато не дадоше оружје, већ прогласише своју општинску самоуправу. Но као што се види, то је био само непосредни повод рата. Али прави узрок грађанске војне лежи много дубље у самој друштвеној поцепаности француског народа. Но версаљска господа не хтедоше то да увиде. Они још у првом тренутку прогласише устанак у Паризу за просту буну против законитог поретка, дакле прогласише усташе као прости злочинце и позваше их да положе оружје на милост „законите“ владе. Влада је до душе обећала, да ће казнити коловође као злочинце, али, разуме се, влада је оставила себи

на вољу да сматра кога хоће као коловођу и да га казни како нађе за добро. Узалуд посредоваше разне дружине и неколико највећих и најобразованијих општина француских, да се преократи грађански рат — влада не хтеде ни да преговара са бунтовницима. Са заробљеницима она је поступала као с простим злочинцима. Све заробљене старешине убијала је одмах без икаква суда а остале бацала у тамницу. Ето шта је изазвало ону страшну мржњу комуне на версаљску владу и шта је спремило овај ужасан покољ и паљевину Париза. Нека се стави сваки у положај једнога радника и члана париске комуне. Како је живео он у томе „законитом поретку“, који му оружаном силом наметаше влада? Онај, који је радио најфинију свилу и кадифу, није имао ни честите кошуље; онај, што је зидао најлепше палате, чудеса од уметности зидарске, није имао куд ни главу да склони; онај, што је радећи

у многобројним фабрикама стварао сва блага образованог света, није имао да се честито наједе хлеба. Ето, тај поредак после толике борбе требало је да се опет поврати. Од радника се захтевало да положи оружје; да очекује од милости својих господара хоће ли га стрељати, послати у заточење на страну, или оставити у Паризу да робује, као што је робовао; да гледа како сјајна господа даје господске балове, како се тоциља по паркетима сјајних палата или стрмоглавце лети по широким булеварима; да ради по 16 сати на дан, а чим, изнурен од рада и патње, падне у болест, да гледа своју кћер или сестру, како се продаје на булевару за парче хлеба, и продаје се као ствар за уживање оној истој сјајној господи, што живи у оним сјајним палатама, што ужива гледајући „Венере из Милеса“ и друге производе уметности.... Ето, то се захтева од радника. Али је радник волео пре да спали те

сјајне палате и да изгори заједно с њима, но да положи оружје и да се врати у стари „поредак.“

Има људи, који знају све то па оцет веле, да је комуна учинила злочинство, што је уништила споменике; што је спа-лила научне збирке и библиотеке и друге производе цивилизације. Али та господа неће да се запитају: шта је донела та цивилизација раднику? Радник се пије користио ни научним збиркама, ни библиотекама; он се није наслађавао производима живописа и архитектуре и др.; он није могао знати шта вреде та блага цивилизације.“ Радник је услед цивилизације остао суров и необразован; он је само морао да ради за све оне, који су се користили овим предметима, — он је то спадио из освете. Његова је освета последица његове суровости. Али у колико још суровији и грознији морају бити они људи, који су уживали сва та блага, па опет у име „поретка“ и „цивилизације“

принудише раднике на такав очајнички отпор! Ну, веле они, то је „природни закон“ (несрећни природни закон — ко га још неће потрзати) да мора бити богаташа и сиротиње; људи, који раде и који не раде; који уживају и који пате. То је истинна, али то је само једна половина природног закона, а другу иста господа прећуткују. Друга половина гласи: тако је исто природни закон, да онај који је сирома, који ради и мучи се, мрзи на оног, који је богат, који ужива а ништа не ради, а из те мржње по природном закону долази, да се људи непрестано тару, бију, отимају један од другог, а кад се већ поделе на партије, они у масама устају један против другог — кољу се и убијају. Ето, то је све природни закон. На основу оваког природног закона иста господа морала би оправдати баш све, што се догодило у Паризу — до најмање ситнице. На основу истог природног закона може се

прорећи, шта ће даље бити у Паризу. Једно од двога : или ће г. г. Тјер, Жил-Фавро, Пикар, Мак-Махон и остали сами носити малтер и цигље и зидати порушен Париз, сами ући у све фабрике, ложити фуруне и производити све што треба једном цивилизованом друштву и тада је комуна постигла своју цел — нема више поделе на раднике и капиталисте; или ће све те послове радити опет радници као и пре и тада ће опет остати међу радником и господаром стара мржња, из које ће опет понићи старе револуције и стари покољи. После 10, после 20 година — кад било, тек ће доћи за цело и то много страшнији и већи но што је овај последњи. 1848 г. био је у Паризу раднички устанак из истих узрока и са истом цели као и данашњи. После тродневне борбе он је био угушен. Народна гарда, у којој су били већином „своје газде“ била је тада против радника. Данашњи устанак трајао је 72 дана и

народна гарда била је главна снага устанка. Такав напредак учинио је социјализам од 1848 г., а његови кратковиди противници мислили су, да је он још тада сарањен на јунским барикадама.

А зар нема пута да се реши мирним начином ова противност, што постоји у друштву? Зар су људи осуђени да се вечито бију и кољу? Разуме се да има пута и начина, али треба најпре признати, да одиста постоји ова противност код високообразованих народа; да има милионима људи у том друштву, и то не скитница и бадаваџија, већ раденика, који својим радом не могу да живе као људи; да је положај њихов неправедан — да постоји дакле радничко питање, које треба решити. Треба једном признати, да нису то фантазије порођене у главама неколико људи, који буне миран свет, већ обратно, да је равнотежа у друштву нарушена, и ако има нечега фантастичког у предлозима овога или онога

појединог човека, да је то порођено услед оних друштвених зала, која већ постоје. Оволико смо казали о погибији парске комуне, да би осветлили право стање ствари онима, којима је стало до истине.

ПАРИСКА КОМУНА И ИНТЕРНАЦИОНАЛА

„Лаж је велика европска епидемија.“
Ф. Ласал.

За нас у Србији много је важније да знамо узроке са којих је поникла комуна, да знамо њен значај у друштву и њену цел, но да слушамо партијске грдње и шпијунска дошаптавања по новинама, зато смо и започели да говоримо опширно о „раденичком питању“, које је управо родило комуну. Али вратимо се још једном на париску комуну, да покажемо како је дубоко пало поштење код неких људи, који хоће да усреће човечанство „слободом у поретку.“ Као што њихови

извештаји казују, у Паризу је у интересу „поретка“ пало преко 50.000 људи, али заштитници „поретка“ нису ни тиме задовољни. Пошто су поубијали хиљаде радничких фамилија телесно, они хоће да их убију и морално, да их жигосу као прости зликовце и харамије, а у томе се нарочито одликује европска „журналистика.“ Чим који од новинара пусти какву измишљотину, ма она била са свим детњаста и глупа, она се одмах разнесе од Лондона до Београда као несумњива истина. Ми ћемо показати мали, веома мали део тих измишљотина и лажи, јер није могуће све поређати — па по њима може сваки видети колики део истине лежи у свему оном, што су противници комуне писали и пишу о комуни.

Свакоме читаоцу извесно је познато, колико се викало на злочинства, што их је комуна починила? Спомнићу се убиства, отимања и т. д., али, ако су читаоци приметили ти што говоре не помињу ни један једи-

ни факт, који би се односио на све време владавине комунине до последње осмодневне кланице. Нико не изнесе факта, па ни сам министар француски у најновијем распису. Он је барем имао средства да доказе прибере. Нико не показа кога је комуна погубила, док је трајала борба око зидова париских, т. ј. за 64 дана њеног живота? Таквог случаја нема, јер је комуна укинула смртну казну. То је одавно познато из званичних органа комуне и из неутралних листова европских. То је комуна урадила у опсађеној вароши, напуњеној непријатељима њеним и тајним бушачима за разне династичке интересе. Ово ни једна француска влада није урадила у мирно време. Кад је версаљска војска почела убијати заробљенике, комуна је решила, да се освети само кривцима, који су наредили да се чине таква варварства. Главни су кривци били Тјер и његови министри, и комуна је срушила Тјерову кућу и конфисцирала

имање владе версаљске. Било је предлога да се ухвате као таоци најзнатније присталице версаљске владе, који се беху затекли у Паризу и да за сваког убијеног казне смрћу 10 таоца на које падне коцка. Тај је предлог био просто одбачен преласком на дневни ред и то поглавито заузимањем Раула Риго, министра полиције (види Volksstaat од 15 Маја). Ето то је узрок, што комуна не погуби ни једног свог непријатеља, до год је трајао мир у вароши, ма да су версаљци убијали од реда све заробљенике. Па и за та сама убиства 64 таоца нема још ни једног поузданог доказа, да је и један убијен по заповести комуне, осим што власник новина „Сијекла“ прича за свога сарадника Шодеја¹⁾. Исти „Сијекл“, који се пре може узе-

¹⁾ Шодеј је био најобичнији писар провински, а никакав научењак. Био је непријатељ социјалиста и својим глупим нападима изазивао је вазда смеј код свију слушалака. Онтужен је и уапшен био зато, што је 18. Марта заповедио војсци (био је општинар) из општинске куће, да пуца на непоружан народ.

ти као непријатељ комуне но као неутрални сведок, јавља, да је, у тренутку кад је солдатеска беснила по улицама и убијала на најгрознији начин жене и децу комуниста, управа комуне била још толико човечна, те је из тамнице Мазас и полиције пустила 650 присталица версаљске владе. За оних 64 таоца, који су одведени у тамницу Ла-Рокет, не зна се да ли су погубљени на чију заповест или су погинули на улицама.

Не зна се извесно велимо с тога, што се зна, да су 23-ћег у уторак версаљци већ заузели тамницу Ла-Рокет и тамо вршили своје „правосудије“ над заробљеницима из народне гарде, а овамо се говори, да су таоци стрељани 24-ог или 25-ог у Ла-Рокету. (Види Volksstaat од 29 Маја). Раул Риго је убијен и сад на њега могу товарити све што се допада његовим противницима. И опет за то су они „варвари“, а убице ненаоружаних људи су браниоци слободе и цивилизације.

Све што се пришивало комуни о „пљачки“, „деоби имања“ и т. д., све је пука измишљотина. Није ништа противније начелу комунизма као деоба имања. Кад би сваки члан комуне добио по неки део богатства, што га сад имају поједини — шта би онда било? Они би били сви једнако богати или једнако сиромашни и после неколико десетина година они би дошли опет на исто место, одакле су пошли. Опет би било тако исто: огромна већина сиротиње и неколико богаташа као и данас. Само би се поновила људска историја. Такву лудорију могли су измислити само страшљиви и ускоглави себичњаци, који мисле да човек у друштву не може другојаче осигурати себе и своју породицу, но ако што више заграби. Комуна то није мислила, нити је то радила.

Да је комуна кога опљачкала, као што јој се подмеће, о томе нема ни једног јединог факта. Француска банка сама

је признала, да она није ни дирнута. Она је само вратила општини париској оно, што јој је дуговала. Приватну својину комуна такође није дирала ни у каквом случају, осим што је од неких жељезничких друштава узела повеће суме као неки насилни прирез. Догађало се веома често, да су разне државе у ванредним приликама ударале ванредне порезе на цео народ, али то нико није називао крађом. Комуна није ударала порезу на све, већ само на богаташе, акционаре жељезничких друштава. То је управо једно од најправичнијих дела, што га је комуна учинила, јер ти су се акционари обогатили тиме, што су опљачкали цео народ француски. За доказ да наведемо сведодбу познатог немачког научењака Колба: „држава (француска) дала је с почетка велику помоћ, а њихове концесије (право на дохотке) свршавале су се највише за 45 година. У време државног удара (кад је Наполеон уништио репу-

блику француску 1851) представници оних великих друштава добили су једним простим декретом продужење њихових повластица на 99 год. Доцније влада је оборила неке „фузије“, те су све жељезнице дошле у мало руку... 1857. влада је наредила да се праве нове жељезнице. Постојеће дружине, да би отклониле страну конкуренцију, тражиле су и добиле нове повластице и т. д.“ *) Комуна је узела пеке суме „силом“ од оних људи, којима је влада Наполеонова (сигурно услед неких услуга) незаконито дала право да владају над народном имаовином, јер жељезнице су постале народна имаовина, којима је рок од 45 год. протекао. Управо одузела је пљачку од лопова и те је новце употребила на своју одбрану.

У сваком друштву има талога или ђубрета, као што су: просијаци, скит-

*) Handbuch der vergleichenden Statistik von G. Kolb стр. 280.

нице, злочинци и јавне женске. Они су
вазда правили преступе и злочинства,
па разуме се и за владе комуне. Ама баш
ти људи не долазе никад у редове на-
родне војске, која се поглавито борила
у Паризу. А нарочито не долазе у Фран-
цуској, где су по закону само грађани
— људи са грађанским правима — чла-
нови народне гарде. Напротив онај из-
мет људи, који се даје поткупити за новце
и служити свакој тиранији, није никад при-
падао комуни. Ови људи често иду у ре-
довну војску, у жандарме, али не у ради-
онице. То су људи, који су до јуче ви-
кали: „живела комуна“, а сад, са ускли-
ком „живео Хенрих или Наполеон“, уби-
јају ненаоружане браниоце комуне. Вер-
саљски браниоци „поретка“, дакле, не
казне злочинце, већ у друштву с њима
врше онај покољ у Паризу. Само они
људи, којима није ни најмање стало до
поштења и истине, могу поштена, сиро-
машна радника мешати са злочинцима

и просијацима и нападати на убијеног — место на убицу.

На комунисте се износило, да су уништавали научне збирке ; да су затварали и скривавали цркве и манастире и т. д. Ми о овој ствари имамо драгоцену сведоштво монархијског листа „Тагес пресе“ из Беча, из извора, који је пре непријатељ комуни но неутралан. Ево шта пише један дописник тога листа од 1. Маја (по нашем), дакле пошто је комуна трајала већ 55 дана :

„Светли историјописац Конзулства и Царства (Тјер) послужно се неким документима из царске архиве, па их није вратио. Ови документи сад (кад је његова кућа срушена и његово имање конфисковано) враћени су у архиву. Бонапартина чета имала је наваду да узимље из Лувра, Луксембуршке палате и јавне библиотеке слике, кинове и књиге, па да их не враћа. Комуна је истражила књиге судском строгошћу и већ су многе књиге

повраћене, то ће се идући пут од њих направити изложба у Луксенбуршкој палати. Комуна је, дакле, вратила народу оно, што је било покрађено, а нема никаквог јавног доказа, да је она навалице уништавала средства за науку: књиге, музеуме и др. Даље казује исти дописник, како је комуна затворила неке манастире мушке и женске, који су били скопчани подземним ходницима; како је затворено 84 калуђерица из једног манастира у предграђу Сент-Антоан, код којих се нашло чињеница „да су извршиле тешка злочинства“; како су се у тим манастирима нашле 3 женске, које су по 9 г. затворене биле у онакој тамници као позната „Барбара Урлих“ из Кракова; како су нашли дечије кости, справе за побацивање деце и др. Ето какве је манастире затварала комуна и зашто их је затварала. Даље казује „Татес пресе“ :

„Невероватан успех učinila је комуна код сиромашнијег грађанства, што је оделила школу од цркве и болницу од цркве... Ово приноси комуни много већу популарност на једној страни, но што је мржња, што је на другој страни изазивање. Особито ваља приметити, да су ове револуционарне мере пробудиле мање вике и црквеног фанатизма, но што се могло очекивати.“

„У цркву се никад није толико долазило, на пристojност никад се у црквама није тако строго пазило, као сад...“

Као што се види комуна није наметала никоме неко веровање или неверовање, већ је просто прогласила слободу савести, да верује ко шта хоће.

За поправку радничког стања, комуна је употребљавала најзаконитија средства, која је имала у власти. Исти дописник „Тагес пресе“ у истом допису јавља :

„За време прве опсаде налазило је до 100.000 радница зараду, шијући уни-

форму народне гарде. Зарада им је била веома мала, јер су лиферанти давали веома малу плату. При овој другој опсади оне такође нису могле да што друго раде. Комуна да би повисила њихову надницу изумела је овако средство: кад се давала набавка одећа на јавној лицитацији комуна је одредила цену, колико даје за пар хаљина и уступила је набавку ономе, који одреди радницима највећу плату. "Ето, то су радили „варвари“ комунисте док су били чувари поретка у Паризу.

Ми смо наређали ове чињенице из листова, који су непријатељи комуни по својим начелима. Сведодбу њихову не може нико побити.

Према овоме може се оценити она страшна вика и грдиња, која се подигла на комуноу после њеног пада.

Но као најглавнији окривљујући акт против комуне стоји паљевина Париза, која је узбунила „сав цивилизовани свет."

Ми смо већ казали наше мишљење о тој паљевини. Имамо само ово да додамо : сви људи, који су се борили за начела, за свој живот и живот своје породице, волели су вазда пре да изгину, но да се предду непријатељу. Срби треба да се сете само своје историје : Ајдук-Вељка, Синђелића на Каменици, Раића и т. д. Само бранници царева и династија кадри су да полагају оружје пред непријатељем и да иду у ропство као стадо стокe. Како су разумевале комунисте свој очајнички положај, јасно нам казује последња дневна наредба војсци од главног заповедника Делеклиза : „Доста је било солдачког газдинства ! Не требају нам више ђенерал-штабни официри са златним „штрафнама“ и „ресама“ ! Дајте места народу ! Сад је време да се боримо голим рукама ! Куцнуо је час револуционарног рага !“ По овоме се види очајничко решење комуниних бранилаца, да сви изгину као јунаци. И они су се бра-

нили тако храбро, да Тиљерије и Лувр, где се борно Делеклиз са главном силом, „унраво нису ни освојене“, вели дописник „Тагес пресе“; „тек пошто се пламен расиростро престала је одбрана и версаљски официри мислили су, да је Делеклиз са својом војском у пепелу изгорео.“ Да не мисли ко, да је само Делеклиз био „варварин“ те је запалио Тиљерије и Лувр, имамо још да додамо да су Версаљци „наместили једну батерију код Пале-Бурбон и бомбардирани Тиљерије“, као што је у своје време јавио „Ендепанданс“ белгијски. „Од пијаце конкордије — вели исти лист — до варошке куће пружа се један четвороугао, који је освојен тек после највећих жртава. Тиљерије и Лувр образују у овом четвороуглу праву тврдињу, која изгледаше непобедљива. Да би се избегло бомбардовање, које је уништило наше „народне драгоцености“ најбоље би било принудити бунтовнике глађу, те да се предаду.“

Али Версаљци нису жалили ни мало „народне драгоцености“, већ су их бомбардали дотле, док нису помислили, да су „буњтовњаци“ у пламену изгорели. То се, разуме се по себи, њима не приписује у просто злочинство. У опште све њихово бомбардовање Париза са бомбама напуњеним петролеумом нико и не спомиње, као год да оно није ни мало утицало на паљевину Париза. Сва дакле „злочинства“ комуниста своде се на то, што су се они јуначки бранили и што су у последњем очајничком тренутку гледали да своје главе продаду што скупље. Међу тим они нису први увели петролеум као ратно оружје, већ је оно примљено и употребљено у рату као нешто обично. „Фолксштат“ саопштава у свом 44. бр. наредбу прајској војски из последњег рата, како ће да употребљују петролеум у бурадма, да пале мирна села, од којих нису могли да изнуде, шта им је требало. А бомбама напуњеним петролеумом спалили су Штра-

нили тако храбро, да Тиљерије и Лувр, где се борио Делеклиз са главном силом, „управо нису ни освојене“, вели дописник „Тагес пресе“; „тек пошто се пламен распростра престала је одбрана и версаљски официри мислили су, да је Делеклиз са својом војском у пепелу изгорео.“ Да не мисли ко, да је само Делеклиз био „варварин“ те је запалио Тиљерије и Лувр, имамо још да додамо да су Версаљци „наместили једну батерију код Пале-Бурбон и бомбардирани Тиљерије“, као што је у своје време јавио „Ендепанданс“ белгијски. „Од пијаце конкордије — вели исти лист — до варошке куће пружа се један четвороугао, који је освојен тек после највећих жртава. Тиљерије и Лувр образују у овом четвороуглу праву тврдињу, која изгледаше непобедљива. Да би се избегло бомбардовање, које је уништило наше „народне драгоцености“ најбоље би било принудити бунтовнике глађу, те да се предаду.“

Али Версаљци нису жалили ни мало „народне драгоцености“, већ су их бомбардали дотле, док нису помислили, да су „бунтовници“ у пламену изгорели. То се, разуме се по себи, њима не приписује у просто злочинство. У опште све њихово бомбардовање Париза са бомбама напуњеним петролеумом нико и не спомиње, као год да оно није ни мало утицало на паљевину Париза. Сва дакле „злочинства“ комуниста своде се на то, што су се они јуначки бранили и што су у последњем очајничком тренутку гледали да своје главе продаду што скупље. Међу тим они нису први увели петролеум као ратно оружје, већ је оно примљено и употребљено у рату као нешто обично. „Фолксштат“ саопштава у свом 44. бр. наредбу прајској војски из последњег рата, како ће да употребљују петролеум у бурадма, да пале мирна села, од којих нису могли да изнуде, шта им је требало. А бомбама напуњеним петролеумом снамили су Штра-

сбург тако, „да највећма разрушени крајевци Париза нису тако разорени као предграђа Насионал, Пијер и Брољи у Штрасбургу“, како јавља дописник „Франкфуршких новина“, које су често монархичне боје.

Оволико би било доста, па да се види колико је лажу нападајима на комуноу, али у последње време европске назадњачке новине пустиле су нову горопадну лаж у свет. На име оне су изнеле да је сва борба комуне, а нарочито паљевина Париза, последница далеко разгранате завере у којој су поглавити чланови познатог друштва „Интернационале.“

Има људи, којима сви догађаји људски у свету и сва историја изгледају као велики караџоз (вертеп). Чим видео народни покрет, они место да траже унутарње услове живота у друштву, који су утицали на сваког појединог да учествује у покрету или да стане против њега —

они место тога одмах траже једног сакривеног мајстора, који је све то „удесно.“ Као да се живи људи могу покретати као лутке на жици у карађозу! Код тих људи, да се начини народни устанак није нужно „да је крвца из земље проврела“, већ треба само написати неколико „револуционих“ књига, па је ствар готова. Такви људи већ раде, да и последњу париску револуцију представе као некаки крвави карађоз. Глас овај пустиле су најпре француске и енглеске новине, а поглавито полицајско-шпицловски лист „Париски журнал,“ што излази у Паризу. Из енглеских и француских новина преко немачких извора дошле су ове измишљотине и до нас.

С почетка је сва ствар изгледала као просто сокачко брбљање, које су новинарски писари дочепали, летимце нашкрабали и у свет пустили. Они веле: добра је публика прогутаће све, а нама ће се платити. Да је то тако, најбоље

доказују ове чињенице: с почетка је јављено да је Интернационала тајна дружина, која је саставила заверу, а на челу завере стоје: Карл Маркс, Јакоби, Дибнек и рус Тнашин. Та је имена изнео „Париски журнал.“ Други су учинили „откривање“, те су место Тнашина ставили Бакушина; а трећи су опет избацили овога са свим и пронашли да је главни организатор К. Маркс, који хоће да оствари теорије „Прудона, Бабефа, Дубика и Јакоби-а.“ Све је то проста сокак-лакратија. Име „Дибнек“ или „Дубик“ не постоји никакo ни у комунистичкој ни у каквој другој књижевности, као год и Тнашин. Јакоби, стари републиканац и до скорога посланик у св. германском парламенту, познат је да не припада никаквој социјалистичкој партији а најмање Интернационали. Карл Маркс и Прудон исповедају две крајње противне економске теорије и т. д. Једном речи, новинарски шарлатани, којима нису познате нити какве

теорије економске, ни Интернационала, ни представници разних партија, направили су прави бућкуриш од имена и теорија, па су пустили у свет, — само нек изгледа „страшно.“

Као што рекосмо, с почетка смо мислили, да је то просто новинарско брбљање. Али од како се појави познат распис Жил-Фавра, министра спољних послова, видимо да је то нешто горе, т. ј. да је то измишљотина саме владе француске, па је само невешто склопљена а још невештије пуштена у свет. Велимо да је невешто склопљена, прво с тога, што су набубане очигледне лажни, а друго и поглавито с тога, што се јасно провиди намера владина: она хоће да уништи друштво Интернационалу, које је страшно бројем и образованошћу својих чланова, па је најпре пустила своје најмљене органе, да проспу што више могу клевете и грдње на Интернационалу, у нади, да ће их и стране новине, које су с њом срод-

не „по срцу и души“, приватити, те тако заштити свет од те дружине. То је радио много вештије збачени Наполеон, који је чак измишљавао „завере“ и судио своје сопствене агенте, само да поплаши свет. Тако ради свака тиранска влада. Садања влада француска ради то исто. Докази су томе ове чипљенице :

Г. Жил-Фавро вели, да не зна кад је постала Интернационала, мисли 1862 г. а рачуна да је још 40 г. раније и т. д. Чудновато! И више него чудновато. Интернационала је јавно друштво основано 1864 г. у Лондону на једном митингу у Ст. Мартин Халу, с целим да ослободи радника од тираније капиталиста. Од тог доба имала је она своје јавне скупштине у Женеви, Брислу, Берну, Базену и др. Њен је рад сав јаван, као год и њена начела и њена пропаганда. Њени су чланови многобројни (међу њима има више имућних, као што је и сам организатор К. Маркс). Њених органа има у Енглеској

Француској, Немачкој и др. земљама и вазда на сваком листу стоји на наслову „орган међународне дружине раденика.“ И данас члан Интернационале, Бебел, седи као посланик у немачкој скупштини и у својој беседи „против анексије Елзаса и Лотарингије“ вели јавно: „борба у Паризу само је бој на предстражама од велике друштвене борбе, која се спрема у Европи.“

Француска влада трпила је то друштво од 1864. г. све до 1867. а од тог доба почела је да га гони. Те године покушавао је министар Наполеонов Руе, да задобије дружину за царску владу, али је био одсудно одбијен. У исто време пошаље лондонски главни савет у Париз неке своје документе по једном француском члану. Чим овај пређе границу, документи буду конфисковани.

Али главни савет Интернационале у Лондону обрати се преко енглеског министра спољњих послова, лорда Станлеја

и овај изнуди од француске владе узап-ћене документе. ¹⁾ Ови догађаји произво-дили су много ларме против Наполеонове владе, па је чудновато да г. Жил-Фавро, један од великих лармација у то време, није се тада интересовао да боље позна ту дружину. Али је ово још чудније: 1868. полиција париска на једаред проаси поћу све чланове париског главног одбора Интернационале, узапти њихове артије и тужи их суду као чланове „тајног друштва“, које хоће револуцију и неред у целом свету, пљачку туђе имовине и т. д. од прилике све ово, што г. Жил-Фавро набраја сада у својој окружници. После двомесечне истраге ова је тужба судом одбачена, а на место ње дошла је нова тужба, да се исти чланови казне због полицајног престапа, јер по француском кривичном закону ни једно друштво,

¹⁾ Види Die Internationale Arbeiter—Association од W. Eidhof. Berlin 1868 г. стр. 56.

које има више од 20 чланова, не сме тамо постојати без одобрења полиције. Петнајест чланова главног одбора Интернационале, против којих је тужба била управљена, бранили су се сами без помоћи адвоката. Државни тужилац увидео је сам да има посла са људима пошвеним и образованим. Ево његових сопствених речи, којима почиње последњу окривљујућу беседу на последњем судском претресу : „Окривљени, који стоје пред вама, то су радници вредни, образовани, поштени. Они нису били никад осуђивани, никаква пега не прља њихову моралност, и ја, господо, у мојој тужби против њих нећу употребити ни једну реч, која би вређала њихову част¹⁾.“ Због престопа, дакле, кажњени су оптужени сваки са 100 франака трошкова и 30 дана за-

1) Види Procès de l' Association Internationale, печатан у Паризу 1870. г. стр. 27.

твору²⁾. 1870. год. Наполеон хтеде да усрећи Французе „уставом“ и позва народ да поново гласа за његову династију. Дружина Интернационала тада је била главна опозиција Наполеону и ту је радила заједнички са г. Жил-Фавром и другим члановима опозиције. Наполеонова влада измисли тада неку заверу и повуче по други пут Интернационалу као тајну дружину. И овај процес сврши се срамно као и онај први. Сама је либерална опозиција „интерпеловала“ владу због ових „незаконитих затварања.“ Ово већ није могао не знати г. Жил-Фавро тадашњи адвокат и члан опозиције а сад се чини, као да о свему томе нема ни словца. Ето како су поштени садањи републикански министри! Они мисле, да је цео народ француски усрећен, чим су они задобили господство. Оно, што наполеонов-

²⁾ Види споменуту књигу Eidlhof-a стр. 63. и Procès de l' Association Internationale стр. 56.

ска полиција и Наполеоновски суд нису могли да наметну „међународној дружини раденика“, то јој намеће републикански министар! Кад овако ниско стоји цена истине код министара богаташве Европе, те они могу да бране своја злочинства оваким измишљотинама, да шта се може рећи о другом ситнежу, који живи од тога, што само грди и хвали некога по нечијој заповести?

БЕЛИ ТЕРОР

Читаоци новина имали су често прилике да чују речи: „терор“, „тероризам“, „влада терора“ и т. д. Тиме се обично означава оно стање у друштву, кад једна крвожедна партија дочепа власт, па гледа свима насилничким средствима да се одржи на влади. Она апси, премеће станове и узнемирава породице, отимље, коље и убија — једном речи чини сва злочинства, само да сруши противнички покрет. Ова система владавине зове се још и црвењаштво. Она не зависи од форме владе, већ бива у републици као и у монархији — где год постоји освет-

ничка, партајска борба. Уз овај „црвени терор“ (да га тако назовемо) иде тако зван и „бели терор“, т. ј. морално убијање клеветом и лагањем. Поткупљени новинари и књижевници оспу грдње и лажни

побеђену партију, они је представљају као изрод човечанства, као крвожедне зверове, који хоће ни више ни мање већ да покољу све живо, „да погазе и оскрнавe све што је свето, да окаљају све што је узвишено, да оцрне све што је племенито“ — једном речи да преобрате цело друштво у гомилу дивљака, блудника и развратника, а све материјалне споменике цивилизације у згаришта и развалине. Продана журналистика и њени власници рачунају обично на страх мирних грађана, који немају никаквог друштвеног и политичног уверења — и обично се у томе не варају. Страх од разбојника и паликућа производи вазда дејство, кад се о томе једнако труби. Они не смеду ни зуба да

помоле, већ се сћућуре у своје куће и своје дућане, а оставе власницима на вољу да спасавају друштво од „разбојника и паликућа“, т. ј. да туку, апсе и прогањају по вољи своје политичне противнике. **Бели терор** је учинио своје. Што се више развијају насиља и злочинства са стране власника, све више грми бели терор против бунтовника и разбојника и све више обузимље дрктавица мирне грађане. Нико не сме ни реч да рекне у заштиту права и човечанства од страха, да и њега не уврсте међу разбојнике, а то дотле траје, док се власници сами не засите крви и неуморе се правећи насиља.

Тако је беснио бели терор после 1848. г. по целој Европи. Иљадама су људи изгинули од измишљених тужби и лажних сведока. Цела акта и цели протоколи су измишљани само да се сатру „бунтовници и завереници.“ Чувени немачки шпијун — новинар Хенце, који је недавно умро, измислио је у то време

читава комунистичку заверу, која је коштала живота толико људи и тек се доцније дознало, да је све било измишљотина; 1863. и 1864. г. за време и после пољског устанка у Русији је бели терор, имајући на челу чувеног Каткова, покосио цвет руске омладине. „Нихилисте“, „комунисте“, „паликуће“, „развратници“ итд. све је то нагомилано на руску омладину. Полиција је сама палила вуће и дућане а бели терор грдио је да постоји „нихилистичка завера“, која ће да попали целу Русију. Муравјов и његови помагачи, који су се прославили вешањем пољских усташа, стекли су неумрлу славу мучењем и убијањем најплеменитијих људи у Русији, као што су Михаилов, Павлов, Чернишевски и т. д. Тај бели терор продужава се у Русији и до сада.

Данас, после пораза париске комуне, он се развија на све стране. На све стране диже се ајка не само на јавне присталице комуне, већ на све слободњачке уста-

нове, које дају срестава Интернационали „да шири крила“, т. ј. устаје се на све слободњачке установе без разлике. — Ми смо казали нашим читаоцима још у првом листу „Радника“ шта значи оно опште лагање на побeђену комуноу и општа вика на слободњачке установе у проданој европској штампи. То је бели терор запевао своју стару песму, да доведе несвесне и страшљиве грађане до ужаса и очајања, како би им се неки „спаситељ“ поретка лакше наметнуо на врат као Наполеон III.

И код нас бели терор од десет година на овамо долази све више у моду. Српској публици добро је позната она кумпанија пробисвета, без отаџбине, без знања, без поштења — кумпанија, која се продаје свакоме власнику. Та је кумпанија код нас донела моду са запада, да сваки напредни корак и сваку напредну мисао нападне са највећом жестином и највећом бесавесношћу. Све људе, који су тражили

ма најблажије поправке у нашој окорелој бирократској системи државној, они су називали: црвењацима, јакобинцима, анархистама, који хоће да упропасте земљу и т. д. Тако је било све једнако од 1858. год. Лаж и клевета — то је њино оружје. Оним истим људима, које су једном називали „Робеспјерима“, „Рошефорцима“, „уличним демагозима“ итд., одма за тим, кад је то требало, подметали су им сплетке и завере у корист разних династија.

После 1868. г. та је вумпанија код нас у Србији одржала победу у журналистици. Нико није смео да се појави да је либералнији, но што је било прописано. Бели терор свуда је видео саме заверенике против династије, народ је био заплашен довољно, они мишљаху да им више није потребна њина ларма и дрека против „либералаца“ већ сами бадише се у либералну позитуру, почеше да се представљају народу као слободњаци, а у исто време почеше народу да заврђу

мозак на шајтов, да му доказују како је само оно слободњачки, поштено и патриотично, што му они казују. Али ево јавише се млађи људи на пољу српске журналистике и они почеше да износе нова начела, која се пре нису износила у српској књижевности. Пробисветска кумпанија са својим бесконачним брбљањем о слободи и напретку српског народа уплаши се — за своје џепове. Она је видела да ће се брзо показати како је ништава, празна, водњикава, а поврх тога крајње себична и развратна сва њена проповед српском народу. Она је морала увидети, да има пред собом противника, кога није очекивала и за кога није спремна. У свом страху покушала је да сатре ову нову појаву у самој клици. Али сад је требало друго оружје но што је било оно, којим се она обично до сада служила. „Републиканизам“, „Рошфоризам“, „јакобинство“ итд. све се то већ отрцало и излупало. С

друге опет стране јучерањи ђаци нису имали кад да се мешају у династичке завере и кабинетске интриге, па им се ни то није могло приштити. Али оседели интриганти и клеветници нису дуго тражили оружје, па су га већ нашли. Кад је у целој Европи почео беснити бели терор против комуне и Интернационале, и шпицловски европски листови почели трпати сва могућа злочинства на врат члановима комуне и Интернационале, наше терористе одмах су похитали, да и нас потрпају у редове побеђене партије и да нас окриве у свима злочинствима, што их само може човек учинити. Да скинемо маске!

Одмах у почетку кад је „Видов-дан“ почео казивати како и на доњем Дунаву има чланова Интернационале, који бележе све имућније грађане и јављају главном савету Интернационале, да се знаду ђоја, кад дође револуција, — још од тог доба знали смо да је кумпанија спре-

мила да нас нападне. Хтели смо да видимо њену тактику па смо ћутали и чекали. Њена је тактика била заиста проста, али у исто време грозна. Они су најпре исцрпели цео речник грдње, да покажу, како су чланови Интернационале најпоқваренији људи на свету; како они хоће да се спарују: отац и кћи, брат и сестра, син и мати — као код животиња; како они хоће да забране просвету, да поруше фабрике, споменике, зданија, да попале књиге и т. д., једном речи да „преобрате човека у скота“, и данашњи образовани свет да врате у првобитно дивљачко стање. Је ли да је то грозно читаоче? А још кад се помисли, да и код нас има чланова Интернационале, дакле, да и код нас има људи, који хоће да униште: породицу, веру, морал, просвету и т. д. Уз то су се подбадали грађани да те људе нападне. „А како ћете поступати с људима, који би стајали у служби неких странака у далеком туђем

свету, па радили противу свега, зашто се српско срце загрева, зашто српско срце куца“? Разуме се да те људе треба побити камењем — је ли тако г. М. Поповићу, г. Мијајло Ружићу, г. Матија Бане¹⁾ и остала честита кумпанијо? О! ми знамо врло добро све ваше маневре. Ми не знамо вашу радњу у српском народу од почетка, али од 10 година на овамо ми смо је редовно пратили. За то време ви нисте ни за длаку променули вашу тактику. У име „морала“, „правде“, „напретка“ и свију узвишених појмова човекових, ви сте вазда подбадали грађане, да устану с батинама против свију оних људи, који су одиста желели по својим појмовима да утврде морал, правду и напредак у српском народу. Морал буце и песнице — то је морал што га ви проповедате у Србији од 10 година на овамо. С језуитским лукавством ви сте скопчали азијатску свире-

¹⁾ Сарадници „Видоудана“ онога времена (1871 год.).

пост. Ви сте радили свим силама да пробудите све ниске животињске страсти код ваших читалаца, који су тако исто необразовани као што сте и ви сами — и ви сте успели у томе. У Београду и по унутрашњости ви сте образовали или боље разратили један део публике. Ми се још опомињемо оног времена после 29. Маја 1868. г., кад је ваше публика претила да побије све људе, који су се усудили да даду ма најмањег протеста против пређашње владине самовоље или који су се само називали „либералци.“ А мало доцније, ваша публика образовала је познату кумпанију „буџоносаца“, која је тукла по београдским каванама и баштама све људе, који су се усудили да даду ма најмањег израза против ондашње ваше грдње на народну странку у Аустрији и омладину у опште. И сада стоји иста публика, спремна да нападне свакога на кога је ви напујдате. Она је готова да подели свакоме

батине и песнице, она се фали једнако како би она „кад би била на место владе“ (то је обична њена кафанска хвала) овоме „оцепила 25“, онога обесила, онога стрелала и т. д. Питајте је зашто? — Она то не зна. Она не зна шта хоће. Ни у каквом закону, ни у каквој установи, она не би умела ни да оцени шта је напредно, а шта назадно, она нема никаквих — ни либералних ни конзервативних начела. Она то није могла ни од кога да научи, јер сте јој ви завртили мозак са вашим лагањем, клеветом и изопачавањем истине, јер јој ви вазда продајете кукољ за пшеницу, а пшеницу за кукољ, а најчешће просто блато, место једног и другог. Ви сте просто извратили појмове и развратили осећања ваше публике. То је била ваша цел — ви сте је достигли.

Ето такву демагошку улогу ви играте у Србији, само како вас ми памтимо, има већ 10 година, и ви се усуђујете да другоме подмећете демагогију! Цео ваш

је рад непрекидна бесавесна завера и агитација против свију људи, који бране слободу и раде за напредак народа и ви се усуђујете да другоме подмећете завере и агитације. Ви говорите да је народ глуп, да је незрео, несавесан, кад је реч о реформама. Али кад ви хоћете да народ раздражите против некога, онда је народ зрео, свестан, паметан, све да не може боље бити. Зар то није демагогија? Кад ми хоћемо да порушимо веру, породицу, просвету и све што сте ви измислили: зашто нас трпе власти земаљске? Зашто нас не предаду суду? Ви морате знати да по нашем кривичном закону и по закону о штампи нико не сме нападати у штампи те ствари. Или ваљда власти не разуму смисао наших речи, па ви узимате на се дужност да јој га протумачите? Знате ли како се зове та дужност? Она се зове јавно шпијонство. Шта ви разумете јавно у штампи? Ви измишљате злочинства, изврћете

смисао наше радње, па нас јавно тужите пред публиком као прости разбојнике. Ето то се зове јавно шпионисање. То је тај гадни занат што га терате јавно од 1858. г. па до сада. Ето то је ваш морал и ваша просвета, што је сејете по српском народу.

Ама у вашој дон-кижотској борби против неких уображених упропаститеља породице, вере, морала и т. д. има и једна веома смешно-жалосна страна, на коју морамо да вас опоменемо. Г. Бане и г. Поповићу! Ви хоћете да спасете породицу од нас! Сетите се на ваш породични живот! Г. Розене! ви хоћете да спасете српску веру од нас? Сетите се на вашу веру! Славна кумпанијо! ви хоћете да спасете морал од нас? Има ли горе подсмевке над људским моралом но кад н. пр. матора каћиперка почне да виче на разврат и да проповеда невиност! Сетите се, господо, на цео ваш јаван рад! Ви сте матора каћиперка наше журналистике. И ви хоћете да спасавате

морал? Тешко Србији кад је на вас спала!

Но ви нисте били ни с тиме задовољни, што сте измислили (или примили разне измишљотине из страних новина) разна злочинства и која је ђоја починила или хтела да почини Интернационала и што сте нас прогласили заједно с Интернасионалом за просте злочинце. Ви хоћете просто да нас заћуткате „законом“, т. ј. влашћу и силом. После дугогог ситног чаркања, изазивања, подметања, подбадања грађана против нас и других ситних мајсторија, којим се обично служите у борби — ви сте решили да нанесете одсудни ударац. У последње време и „Видов-дан“ и „Јединство“ загрмише против комуне и Интернасионале у Србији. И један и други почеше управо да позивљу законодавство да законом стане на пут Интернасионали, да строгошћу закона (сигурно укидањем закона о штампи и увођењем цензуре)

спасе породицу, веру, морал и т. д., да стане на пут распростирању дивљаштва у Србији! За српско спасење нису довољни разлози г. Бана, Розена, М. Максимовића и комп., већ је потребна полиција и кундак.

У целој овој ниској, интригашкој борби „Видов-дан“ и „Јединство“ надметали су се ко ће више просути лажи и ко ће вештије изврнути начела комуне и Интернационале, а с тим и наша начела. Али најјадније је у целом том недостојном нападању, што нико од њих не смеде да именује „Раденика“ или кога му драго, против којих је ударац био управљен. Њихова шепртљанија могла би нас изазвати на смеј, кад је не би презирали. Видов-дан прича како му пишу „пријатељи из унутрашњости“ о разузданости штампе, њеним претераним начелима и објављује како ће ове (т. ј. Раденикове) претераности изазвати „реакцију у народу“ а „народ је законодавац(?), па може укинути закон о штампи.“ Страш-

но! „Јединство“ се позивље опет на неке „забринуте очеве“, на неке „свакидашње тужбе родитеља“ по којима деца не поштују ауторитет и оно се већ нада „да ће влада и народна скупштина на све ове злокобне појаве отворити очи и наћи срестава, којим да им се пресудно на пут стане...“ Очевидно нема другог пута но да се закон о штампи укине, да се „Раденик“ забрани и т. д. Није ли тако славна кумпанија? Ви то не велите, али то вири из сваке ваше речи. Ето то је најништавије у вашем белом терору.

Али ако ви, господо, не смете јавно да ударите на нас, ми смемо јавно да одговоримо на ваше тајне, шпијонске нападаје. Ми примамо борбу на коју нас изазивљете. Но најпре хоћемо да покажемо јавно начела, која су данас побеђена за време грубом силом и која ви заједно са свом проданом европском штампом хоћете да представите као начела див-

љака, развратника и једва ли не — људодждера.

Прошле године на омладинској скупштини, ми смо предложили нека општа начела о државним и економским одношајима у друштву, о одношајима мушкиња и женскиња, о школи и цркви. Међу њима стоји у чл. 2.: „облик је државе општина — и држава се сматра као скуп слободних општина. Ово је начело израз сувремене науке о облику човечијег друштва. Ропска држава, спајинска држава, ЊиФтинска држава, све оне постају завлађивањем — а држе се на начелу старешинства, као што смо ми показали у чланцима „Сувремена — буржоазна држава.“ Наука на против хоће да људи уреде своје одношаје као равноправне личности, на основу слободног договора. А како ће то урадити? Очеvidно тако, ако се људи најпре у основним друштвеним јединицама — у општинама, уреде као равноправне, сло-

бодне личности, а за тим ако се ове општине договоре у какву ће свезу да ступе и како ће да уреде своје одношаје. А не као што бива у Њиџинској држави. Најпре се постави нека власт одозго, па она кроји у какву ће свезу да дођу и поједине личности и поједине општине.

Кад смо говорили о борби комуне и версаљске владе, ми смо са тога гледишта оцењивали све тамошње догађаје. Ми смо казали и при том остајемо, да је свака војна ред насиља и убијања и у томе су све војне једнако грозне и неправедне, али смо казали у исто време да „моралност или неморалност једне војне мери се поглавито чистоћом и узвишеношћу намере, што хоће ратна страна да достигне.“ О правим начелима и намерама комуне и по томе о њеној моралности њени пријатељи нити су хтели, нити су знали што да кажу. Они су се само надметали ко ће јој више измишљо-

тина и више злочинстава натоварити на врат. Између оно мало журнала у Европи, који су се усудили усред општег лагања да говоре истину, били смо и ми. То су једва дочекали наши терористи. Шарлатани у свима друштвеним питањима, они нису могли да свате политична и економска начела и кад би то најискреније желели. Овако по својој крајњој шупогљавости, они су само преписивали измишљотине европских шарабатала новинарских и њима су придавали своје грдње и своја нападања на нас.

Ми смо местимице указали у нашем листу лажи и измишљотине на комуноу, а сад ћемо да покажемо њена начела, па нека читаоци сами суде о нискости ових измишљотина.

Комуна, — то је суверена (независна) општина. „Комуноу“ не ваља никако мешати са „комунизмом.“ Међу њима је велика разлика, као што ћемо одма показати. Комуна је политични облик друш-

тва. То је општина, која сама врши све своје послове. Ту су сви грађани равноправни. Сваки закон, који се у општини изда, прима се или не прима општим гласањем свију чланова општине.

Сви извршиоци закона у комуни бирају се непосредно народним избором и могу се сменути сваки час. То су прости пуномоћници — „делегати“ народни а нису власт над народом. Власт је сам народ. Ови делегати имали су плату, као радници, који врше извесне послове, а не као господа, по 6000 дин. или 500 талира на годину. То је управо толико колико добија један српски питомац, који живи у Паризу. Исчезао је император и његов сјајни двор са 200 милијона гроша годишње плате, исчезли су ђенерали, сенатори и маршали царевине са 500000 и 100000 гроша плате, исчезла је стојећа војска, исчезла је жандармерија, исчезла је сва госпоштвина, која се ранила народном крвљу и народним знојем,

исчезао је сав онај терет — војска и жандарми, с којима је Наполеонова влада давила народ. Ето шта је хтела и шта је урадила комуна. Народ је био и војник и законодавац и контрола над извршиоцима закона. Подела на „владјуће“ и „подчињене“ збрисана је са свим. Оваке општине требало је да се образују у целој Француској. Савез-њив — то би била преображена, задахнута новим духом, целокупна Француска. Тако је хтела комуна да преобрази политични облик Француске.

Али шта је било тако страшно у томе облику, да су сви богаташи повикали као суманути: „у помоћ!“ „разбојништво!“ и бацили се у наручја Наполеоновим солдатима, жандармима и ђенералима, да их спасавају од комуне?

То ћемо лако разумети, док само видимо шта значи „радничко питање“ и шта значи „комунизам“ и у каквој су свези они стајали са начелом и радњом комуне.

Комунизам је начело економско и правно у исто време. Као економско начело комунизам значи, да више лица уједине свој рад и своју имовину, да производи њиховог рада не буду ничија засебна својина, већ општа -- заједничка. Правни одношаји својине виде се већ из тога. У комунизму не постоји никаква својина, а с њоме не постоје сви они многостручни грађански одношаји, који истичу из начела својине. Морално начело комунизма значи: „ради за другог!“ (а не кради од другог! — као што изврћу којекакве надрикњиге). А како овај морал важи за све чланове, то је сваки обвезан да ради за све остале, т. ј. обвезан је да ради сваки за свакога. Уживање тако је исто заједничко. По начелу комунизма, као што је сваки обвезан да ради за друштво са свима силама, тако је друштво обвезано да даје свакоме уживање спрам његових потреба (разуме се

докле допиру границе могућности.) Ето то су основна начела комунизма.

Све што се може пребацити начелу комунизма то је, да оно тражи човека неизмерно вишег и савршенијег но што је данашњи човек. С тога није могла ни једна дружина да опстане на овоме начелу. Али нико од озбиљних критичара није нашао у комунизму неморалности. Напротив највећи реформатори у свету и највеће моралисте сматрали су начело комунизма као најузвишеније морално начело, које се само може замислити. Сам хришћански морал, као што је изложен у Еванђељу, у основу је комунистичан.

Сви људи, који су покушавали да данашње друштво преобразе на начелу комунизма, били су већином личности веома нежне, осетљиве природе, а у исто време дубоки мислиоци. Они су посматрали неизмерна страдања и борбе човекове, видели су да човечанство поглавито страда од тога, што сваки његов члан жели да

што више ужива, па ма то била туђа мука и туђа зарада. Тога ради они су мислили да могу те људе са тако себичним тежњама преобратити у своју породицу, свезати их љубављу тиме, ако место приватне својине ставе општу, где би у ствари један радио за све а сви за једнога. Они су се варали у томе. Људи су остали себични и сви њихови планови и системи остали су у човечанству као леци снови — утопије.

Различни проповедници комунизма, већином су људи богати, који су имали доста времена за размишљање, као Плато философ из старе Еладе, Тома Мур државни канцлер енглески, Р. Овен милионар — трговац, херцог Сен-Симон и други — и они су створили доста „система“ у којима су хтели да створе свет по свом калупу.

Ове системе су различне по свом склопу друштвеном, али у свима лежи једна иста основна погрешка, због чега су све оне једнако погрешне и једнако — не-

могуће. Оне хоће да створе друштво непокретно — друштво идеално, које не може више да се развија. Они стављају све људе под једну меру, изједначују све не само по правима и дужностима, већ по потребама — прописују једнака одећа, једнаке куће, једнаку обвезу за све полове у друштву и једнака права на уживање. Разуме се да за овако друштво треба да је развитак човеков дошао до краја — да више никакав напредак није могућан, већ да треба друштво тако да ради, вечито и једнообразно као навијен сат.

Друга је основна погрешка, код свију ових система, што оне нису казивале никаква материјална средства, како да нека система ступи у живот, већ су све подагале на своју проповед. Утописте су се вечито надали, да ће се људи уверити њиховим говором, поправити моралним предикама. Ово је разуме се било нешто најнеоснованије, људи се никад нису поправљали моралним предикама. Требало је из-

менити неке материјалне одношаје у друштву, а комунисте нису имали никаквих средстава. Као крајње моралисте они су већином били непријатељи сваке револуције. Они су били тако занети дубоком истином своје науке, да су од једне њене проповеди очекивали право чудо : измену целог данашњег друштва. Услед тога они су образовали разне секте, које су већином имале гелгинозан карактер, секте које су живе одвојено од целог народа, али које баш услед тога нису могле да утичу на друге људе; једном речи : њихова наука постала је конзервативна — назадњачка.

Ево шта вели о тим сектаторима „манифест комунистичке партије“, у коме су радници још 1848. г. казали своја основна начела: „што се сталешка борба више развија и организира¹⁾, ово фантастично дизање над њом, ова фантастична борба против ње, губи све више своју прак-

¹⁾ У радничком питању ми смо показали развитак те борбе.

тичну вредност и своје теоретичко оправдање.“ Творци ових система и ако су били у многоме револуционари, њихове присталице састављају увек назадњачке секте.

Они се тврдо држе науке својих учитеља на спрам непрестаног развијања пролетаријатског. Доследно: они би хтели да притупе сталешку борбу и да загладе противности. Они сањају још и сада о остварењу својих утопија, о устројству појединих фаланстерија, о подизању колонија, о остварењу какве мале Икарије — ново издање у маломе новог Јерусалима — и да би остварили све те куле по ваздуху, они апелирају на човекољубива осећања хришћинских срдаца и њихове кесе. Постепено они падају у категорију мало пре описаних реакционарских и конзервативних социјалиста, и разликују се од њих само тим, што су систематичнији педанти и ште фантастич-

није верују у чудну силу њихове социјалне науке.

Они с тога са огорчењем устају против радничког, политичког покрета, који је по њиховом мишљењу : продукт слепог неверовања у ново јеванђеље.

Ето у каквом одношају стоји комунизам, спрам радничких револуција. Какву је он улогу играо у данашњој комуни, која је поникла револуцијом.

Ето то нису могли никако да свате наши пробисветски витезови. Зато је требало знати историјски развитак друштва, развитак мисли у друштву, развитак партијске борбе и партијских одношаја. О томе није кумпанија знала баш ништа. Уз то је још хтела да представи комуни што ужасније. Зато је направила праву збрку од комуне и комунизма.

У чланцима „радничко питање“ ми смо показали развитак сталешке борбе и образовање радничке партије на западу. Ми смо показали тамо узроке, који иза-

живљу друштвене револуције. А у прошлом броју доказали смо, да све комунистичке системе не само да нису подстицале ову борбу, но на против ишле су да је стишају и управо оне дружине, које су усвојиле те системе, јављале су се сирам радничког покрета као системе назадњачке. У сваком случају бесмислено је говорити: ова или она система, или овај или онај говор изазвао је револуцију. То би значило толико исто као кад би неко казао: српске народне песме изазвале су српску револуцију! Као да револуција није производ тираније турске, народне свести о бољој прошлости и народне жеље за бољим животом, од чега су и саме песме постале!

Али опет има свезе између радничког питања, комуне и комунизма и то веома блиске. Ми ћемо показати ту свезу.

Комунизам није могуће применити, јер није могуће довести људе да живе подпунце у онаким друштвима, као што су

хтели први проповедници комунизма. То је истина. Али комунизам је изнео начела на основу којих треба преображавати друштво и за које треба спремати људе. Он је показао идеал, коме тежи и коме треба да тежи човечанство. Познато је економско начело: да велико газдинство доноси много већу асну но мало, да се усавршавање производње, увођење машина и т. д. може само на великим радњама применити и по томе да велика производња мора пре или после истиснути малу. То захтева индустријални напредак. С друге стране познато је, да је човек, који ради за себе, вазда вреднији и пажљивији но онај, који ради за другога. Велика индустрија може да напредује само на два начина: или да у сваком народу постане неколико стотина или неколико иљада милијонара, а цео остали народ да се претвори у гомилу надничара (као што је већ готово постало у Енглеској) или: да нестане најамништва, а на

место тога да се јаве огромне задруге, где су удружени радници с капиталом. Ово последње начело — начело кооперације изнео је комунизам а на име изнео га је Енглез Роберт Овен комуниста, на свршетку прошлога века, који је по том начелу основао прву фабрику у Њу-Лерку. Од тог доба система кооперације примењена је у много фабрика и прешла је у све школске књиге Њу-Леркуе „политичне економије“, па чак и у новинарске чланке Њу-Леркуских публициста, који често не знају ни сами да су заражени „кугом комунизма“. Тако је „Јединство“ наједаред после толике грдње на комунизам на свршетку својих чланака о „Интернационали“ почело да одриче слободу трговине, слободу куповине и продаје радничке снаге и да препоручује комунистичко начело, како радник осим наднице има право на извештан неки део од добити!

Исти Р. Овен изнео је начело, да се васпитање скопча са физичним радом и

и комунизма. То
м је изнео на-
еба преобража-
треба спремати
еал, коме тежи
овечанство. По
ело: да велико
о већу асну но
ње производње,
може само на
нити и по томе
ора пре или по-
ахтева индустри-
стране познато
ди за себе, вазда
онај, који ради за
ја може да напре-
или да у сваком
о стотина или не-
а цео остали на-
омиду надничара
постало у Енгле-
ајамништва, а на

место тога да се
су удружени ра
последње начел
изнео је комуни
је Енглез Роберт
шетку прошлог
челу основао п
Од тог доба си
мењена је у мн
у све школске
тичне економиј
чланке Њиџинс
сто не знају ни
гом комунизма
наједаред посл
низам на свр
„Интернационал
боду трговине, с
радничке снаге
стичко начело,
има право на из
Исти Р. Ово
васпитање скоп

и комунизма. То
м је изнео на-
еба преобража-
треба спремати
еал, коме тежи
овечанство. По
ело: да велико
о већу асну но
е производње,
може само на
нити и по томе
ора пре или по-
ахтева индустри-
стране познато
ди за себе, вазда
онај, који ради за
ја може да напре-
или да у сваком
о стотина или не-
а цео остали на-
омиду надничара
постало у Енгле-
ајамништва, а на

место тога да се
су удружени ра
последње начел
изнео је комуни
је Енглез Роберт
шетку прошлог
челу основао п
Од тог доба си
мењена је у мн
у све школске
тичне економиј
чланке Њиџтинс
сто не знају ни
гом комунизма
наједаред посл
низам на свр
„Интернационал
боду трговине, с
радничке снаге
стичко начело,
има право на из
Исти Р. Ово
васпитање скор

м трошком свију
е све применио
је то су начело
и педагози и да-
, који не приз-
ва, да се рад те-
њем и који не
ма права да на-
децу изобразе,
да је „обавезно
ва треба да по-
е онима, који то
т. д. То исто
публицисте, а
то начело по-
роповеди. Али
низам хоће са
ељ за државу.
а он хоће рад.
у друштву раде,
ди. Да је рад
ка и да је према
уштва; да све

установе у дру-
политичке, би-
то управљене
положај у дру-
узме. Може б
да баш сваки
заслужи, али
све људе у ј
призна као це
и да све уста
се дође.

Ево ова на
сुвремене нау
радничка парт
оствари у пар

Баш с тог
што она није
потребе и љу
хтела ништа в
утописте. Она
ображај, онака
она је хтела т
речима, као ш

м трошком свију
е све применио
је то су начело
и педагози и да-
, који не приз-
ва, да се рад те-
њем и који не
ма права да на-
децу изобразе,
да је „обавезно
ва треба да по-
е онима, који то
т. д. То исто
публицисте, а
то начело по-
роповеди. Али
низам хоће са
ељ за државу.
а он хоће рад.
у друштву раде,
ди. Да је рад
ка и да је према
уштва; да све

установе у дру-
политичке, би-
то управљене
положај у дру-
узме. Може б
да баш сваки
заслужи, али
све људе у ј
призна као це
и да све уста
се дође.

Ево ова на
сувремене нау
радничка парт
оствари у пар

Баш с тог
што она није
потребе и љу
хтела ништа в
утописте. Она
ображај, онака
она је хтела т
речима, као ш

да васпитање буде општим трошком свију чланова друштва и то је све применио у својој фабрици. Доцније то су начело усвојили многи ђиџтински педагози и данас скоро нема педагога, који не признаје важност тога питања, да се рад телесни скопча са васпитањем и који не доказује, како држава има права да натера родитеље да своју децу изобразе, како образовање треба да је „обавезно и бесплатно“, како држава треба да помогне у образовању деце онима, који то нису у стању да врше и т. д. То исто повторавају и ђиџтинске публицисте, а никако не мисле, да је и то начело последица комунистичке проповеди. Али најглавније је што комунизам хоће са свим други морални темељ за државу. Место власти и господства он хоће рад. Он хоће да сви чланови у друштву раде, да сваки добија по заради. Да је рад темељ друштвеног опстанка и да је према томе главни задатак друштва; да све

установе у друштву, било економске било политичке, било просветне, да су све на то управљене како ће рад заузети онакав положај у друштву какав треба да узме. Може бити то неће никад доћи, да баш сваки човек има онолико колико заслужи, али је већ огромна добит за све људе у једном друштву, да се то призна као циљ коју ваља достигнути, и да све установе воде к томе па докле се дође.

Ево ова начела комунизма — начела савремене науке о друштву, усвојила је радничка партија и њих је хтела да оствари у париској комуни.

Баш с тога је била страшна комуна, што она није хтела да изједначи људске потребе и људска уживања, што није хтела ништа немогуће, што су желеле утописте. Она је хтела друштвени преображај, онакав, какав је могућан. Али она је хтела то збиљски, а не само на речима, као што раде хифтински рефор-

матори. Уништивни господлук, она је уништила оне огромне издатке, што су трошили непроизводно и на штету народа. Она је тиме добила огромних материјалних средстава за поправку радничког стања. Кад би Француска само $\frac{1}{2}$ буџета за војску и полицију употребила на образовање радника и на организацију задруга, она би за неки десетак година изменила савршено друштвени облик целе Француске. Ово су одмах увидели богаташи, ђенерали, сенатори, владике и све сорте готована и од тога су се поплашили. Баш то, што је комуна стада на практично земљиште, што је остварила основни облик друштвени, што је у ствари предала народу, да сам мисли и ради о себи и својој браћи — баш то је поплашило власнике, а не што је комуна хтела нешто немогуће. Ево шта вели сама радничка партија о комуни и комунизму: „Комуна је сушта противност царевини. Кад је француски про-

летаријат са ускликом: „живела социјална република!“ подигао фебруарску револуцију (1848. г.) он је нејасно изрекао, да жели неку републику, која би уклонила не само монархичну форму владе једног сталежа над другим, но која би уништила саму сталешку владавину. Комуна је била одређени облик такве републике. Комуна је била не парламентарно, већ радеће тело, законодавно и извршно у исто време.“¹⁾ На истом месту говори се о политичној организацији комуне а затим се изриче циљ комуне: „комуна би била полуга, да се обори економска основа, на којој постоје сталежи и сталешка владавина. Кад се рад једном ослободи, онда ће сваки човек бити радник а производни рад неће бити својина једне класе.“ Комуна је хтела: „да лична својина постоји истински, почем је хтела да оруђа за производњу, земљу и капи-

¹⁾ „Адреса главног савета Интернационале.“

тал, што су сад средство за гњављење и пљачкање рада, преобрате у проста оруђа слободном, здруженом раду.“ — Али то је комунизам, „немогућни“ комунизам! Но они људи из владајуће класе, који су довољно паметни те увиђају да је садањи начин производње немогућно продужавати за дуго (а таквих људи има много), постали су најревноснији и најчистији апостоли здружене производње. Али кад здружена производња не остане празна машта и обмана, кад она прогна капиталистичну производњу, кад укупне задруге стану уређивати по једном општем плану народну производњу, кад је сведу под своју контролу, кад се прекрати непрекидна анархија и непрестани потреси, који се постојано понављају у капиталистичкој производњи — шта ће тада бити, моја господо, него комунизам — „могућни комунизам.“ Радничка класа није захтевала никаква чуда од комуне. Она није хтела да проведе у народни жи-

вот никакве утврђене и готове утопије. Она зна како за радничко ослобођење тако и за усавршеније друштвене форме, којима данашње друштво само тежи, да за све то радничка класа мора да издржи дугу борбу, да прође дуги пут историјског развитка, у коме ће се и људи и околности са свим изменути.

Као што сви непријатељи Интернационале признају, она не крије своју намеру. Ми смо овде предали њене сопствене речи и по томе сваки читалац може сам увидети, ради чега се пролила онолика крв у Паризу и просута онолика грдња у европској штампи, само да се угуши раднички покрет. Г. Тјер је хтео да спасе своја 3 милијона, што их има као „председник извршне власти“, министри, маршали, ђенерали и друга господа своје масне плате; капиталисте своје радничко робље, новинари и шпијуни тајне фондове и т. д., а сви скупа да одрже господарећи положај капитала

над радом. Али може нас ко питати за што смо се ми мешали у ту борбу : „кад код нас нема радничког питања?“

Ово нам је заиста приговарано не само са стране „Јединства“, већ још много раније говорили су јавно неки наши ауторитети, да то питање није код нас на дневном реду. И на то хоћемо да одговоримо.

Кад смо почели да говоримо о сталешкој борби на западу и о друштвеним начелима, на којима хоће наше најнапредније партије да преобразе тамошње друштво, ми нисмо хтели тек да парадирмо са нашим радикализмом. Ми смо баш имали у виду наше стање, наш развитак и наше „реформе.“ Код нас баш данас почињу „државне реформе“; данас се баш почињу оснивати акционарске дружине, излази на видик наш капитал, који хоће да створи „народну индустрију“ — једном речи : код нас сад почиње да се буди друштвени и државни живот, који је био укочен бирократским системом за

толико година. Ми држимо да сваки, који хоће да излази као друштвени и државни реформатор па био он државник или публициста, мора имати темељна теоријска знања о друштву и законима, по којима се оно развија — иначе све ће наше реформе изгледати као крпеж. До сада смо већином куповали стар подеран капут са запада, искрпимо га самим старим трулим закрпама, па кад добијемо толико закрпа волико рупа ми вичемо на сва уста: гле каква нам је лепа аљина; па је „српска“, па је „оригинална“ и т. д. То је у државним установама, а тако је исто и у другим друштвеним установама. Ево да споменемо ради примера: данас при подизању наше индустрије стоји на дневном реду животно питање: хоће ли индустрију подићи акционарске или кооперативне дружине (радничке задруге), али на то нико не обраћа пажње.

Ето зашто смо ми хтели темељито да проучимо такву појаву, као што је „на-

риска комуна.“ Ми смо хтели да покажемо какве последице ничу из самог строја данашњег друштва у Европи и из којих узрока; да покажемо општа научна начела државна и економска, на којима једино може да се организује друштво, па да се у њему утврди поредак, слобода, морал и просвета. Та су начела научна, т. ј. опште човечанска, која морају важити за све људе и све народе. И та је начела изнела париска комуна и покушала да их оствари. Али комуна имала је да се бори са великим незгодама, „да поруши стару цивилизацију“, а ми немамо шта да рушимо. Заиста нема ништа смешније и будалестије, него кукњава наше пробисветске кумпаније, како ми хоћемо да порушимо српску „цивилизацију“. Тако исто није ништа глупље но говорити како код нас нема радника ни радничког питања.

Радник је сваки човек, који својим радом зарађује свој хлеб. А таква је

код нас огромна већина људи. Али на западу има веома много људи, који не зарађују свој хлеб, а с друге стране има веома много радника — најамничара, који раде за другога. Тамо је радник и надничар један појам, али надничарско питање и радничко питање није једно исто. Ово последње може да постоји без оног првог. И на западу под „радничким питањем“ не мисли се само како да се повиси „надница“, већ се мисли у опште: како да се уреде одношаји појединаца, да рад свакога човека буде од што веће асне и за њега и за цело друштво? Ето то је прави значај радничког питања. Уредити рад у друштву значи: осигурати мир и поредак, осигурати морал и просвету — једном речи значи уредити цело друштво. Такав опширан значај има радничко питање код свију људи, који умеју да мисле. Такав смо значај и ми вазда придавали радничком питању, кад смо о њему говорили.

Али пробисветима није било стало до науке и до обавештења својих читалаца. Они су хтели само да поплаше читаоце, да ови не мисле ништа и да не слушају ништа осим њихове грдије. Они нису смели ни да спомену економска и државна начела комуне, јер би обелоданили своје умно испитавило. Место тога они су измислили вако Интернационала хоће да уништи породицу и да упрости веру и савест народа. Али ми ћемо обелоданити и ове лажни као и оне прве, а уједно ћемо показати њихову веру и њихову савест.

У 12. бр. „Раденика“ ми смо казали, да су сви они наводи, што се печатаху у „Јединству“ и „Видов-дану“ хоја као сопствене речи Интернационале, лажни са свим. Г. терористе прешле су ћутећки ту нашу примедбу. Разуме се њима је нужно да се ти лажни гласови проносе, како би лакше окривили „наше комунце“ да они хоће да униште породице. Ми

држимо, да је сувишно да се правдамо од таквог бесмисленог окривљавања. Ми смо више пута казивили јавно наше мишљење о положају женскиња у друштву. Ми смо вазда тражили да се да женскињу такво изображење, и такав правни положај, како би оно могло развити све своје природне способности, како би могло заузети у друштву и као привредна и као правна личност једнак положај као и човек. Ми мислимо да би се са развитком производне снаге женскиња, узвисио морал његов, а тиме би се узвисио морал у друштву ; породична свеза постала би оно што треба да је, т. ј. свеза по љубави, а не по новчаном рачуну, глупости и подчињености, као што сад већином бива. Тужбе по конзисторијама, развод брака и јавна и тајна проституција — исчезли би. Ово мишљење данас исповедају најчувенији и најбољи људи у Европи и Америци. Први су устали против данашњег ропског и

неморалног положаја женскиња у друштву — комунисте. Да не споменемо реформаторе — утописте — ево шта вели радничка партија у споменутом „манифесту комунист. партије“: „Укидање породице! И најрадикалнији се љуте на таку срамну науку камуниста.... Ви комунисте хоћете да заведете заједницу жена, дере се на нас цела буржоазија једногласно. Ћифта гледа у својој жени само производну справу. Он је начуо да справе за производњу треба да постану заједничке, па природно не може на ино него да помисли, да ће судбина заједнице и жене да постигне. Он и не сања да се ту баш ради о томе да се обори садање стање женскиња, у коме само фигурирају као просте справе за производњу. У осталом ништа није смешније од узвишено-моралнога ужаса наше ћифтарије пред тако званом комунистичном заједницом жена... Ћифтарија незадовољна тиме, што јој на расположењу стоје жене и ћери

сиротињске, о званичној проституцији да не говоримо, налази главно задовољство у томе, да своје жене наизменично „саблажњавају.“ На ово смо ми и опоменули наше терористе и код свег њиховог бацакаља и прања пред публиком позната је њихова породична моралност и чистоћа. „А само се по себи разуме, да ће укинућем садањих производних одношаја престати и данашња заједница жена, која је поникла из тих одношаја, т. ј. нестаће и званичне и незваничне проституције.“ Тако мисли радничка партија о породици, у опште о одношају човека и жене у друштву.

„Човек осакаћен у духовности, лишен њених божанствених полета, остаје без идејала, без правог узвишења, пада у необуздане страсти, у најгрубљи материјализам“ — вели „Јединство.“ „Одзмите народу веру, па сте га учинили способним за свако злочинство“ — додаје „Видов-дан.“ А иза овога шта остаје?

Ништа друго „но ужасна бездна дивљаштва.“ Збиља господо, ви велите да без вере и уопште без моралних начела, која човек исповеда, човек би постао звер кога ништа не веже за друштво и коме ништа није свето. А имате ли ви вере господо? Која је ваша вера? Каква морална начела ви исповедате? Какве божанствене идеје ви имате? Ви вичете на, људе који поткопавају „основу хришћанског морала“ — сигурно сте сами хришћани или бар сте хтели тако да се продате.

Верујете ли ви да ће настати страшни суд кад год, па онда да ће подлаци, клеветници, лопови, шпијони и др. „их же числа њес“ доћи у пакао да муче муке за своја недела? То је доктрина хришћанска — верујете ли ви у ту докторину? Веома сумњамо да верујете. Али држите ли се барем у вашем грађанском животу начела хришћанства? То знамо поуздано да се не држите. Хриш-

ћанство учи: „љубите ваше непријатеље; праштајте онима, који вас мрзе и молите се за оне, који вас гоне! А ви, господо, не само да не праштате онима, који вас гоне, већ мрзите на оне, који на вас не обраћају никакву пажњу, ви клеветате на њих, подмеште им најгадније измишљотине, само да наклићете на њих полицију. Хришћанство учи: „пре ће камила проћи кроз иглене уши него богаташ у царство небесно“, а ви опет чечите једнако пред вратима богаташа, којима је по хришћанској науци пут у рај на свагда затворен. Хришћанство учи: „ако имаш две кошуље подај једну ономе, који нема ни једне“, — а ви хоћете да прескупо наплатите од народа и за ваше најгадније дрљотине по новинама. Је ли то ваш хришћански морал? Ви лажете — ви нисте хришћани. Нема ни једног узвишеног хришћанског начела, што га ви нисте погазили и што га не газите сваког тренутка. Па шта сте ви онда? Какву веру

верујете ? Никакву. Ви немате вере, па доследно вас вера не веже да будете морални у животу и вашој јавној радњи. „Морална начела“ нису шупље фразе, већ су истине, које се могу применити у животу у људским одношајима. Н. пр. хришћански морал : „Љуби своје непријатеље“ кад би се остварио укинуо би полицију, жандарме, војску, судове — једном рећи све оно без чега ви неможете ни замислити „државу“, „поредак“, „умерену слободу“ и друге ваше појмове. „Ако имаш две кошуље подај једну ономе, који нема ни једне“ — кад би се остварило довело би потпуни утопични комунизам, на што је заиста ишло хришћанство, као што показује заједнички живот манастирске браће. Ама ви називате такво друштво дивљачким. Ваша морална начела, ваша слобода, ваш поредак, ваша просвета — све је то сама шупља фраза. Ви немате никаквих моралних начела, ништаквих „божанствених идеала“ на

основу вере. А имате ли каквих моралних начела на основу науке? Ви не знате никакве науке — ви сте шарлатани скроз и скроз.

Наука је разбила многе снове из оног доба, кад је чевечанство било још неразвијено. Она не верује у „вечне муке“ и „вечна уживања“ и друге људске фантазије, али је она проучила човекова осећања, човекове потребе и услове за развитак, па је на основу тога изучавања поставила морална начела, по којима људи треба да живе и која треба да се остваре код људи. Што је неко морално начело савршеније и доследније израђено науком, тим је оно чистије, узвишеније, јасније и тим се лакше и тачније даје применити у друштву. Једно такво морално начело изнела је сувремена радничка партија у Европи, а то је: „свакоме према заради.“ Ништа не може бити јасније и простије од тога начела. Ако неки богаташ троши годишње 100.000

дуката а зарађује само пљаду, очевидно он мора осталих 99.000 дук. узимати од других 99 привредника, који зарађују сваки по 1000. Ови су дакле опљачкани, а овај је грабљивац. Има милијонима начина, по којима се овако грабљење у већем и мањем размеру свршава у друштву. Тај је одношај неморалан. Научни морал дакле захтева, да се господујуће класе одреку тога права да гутају туђу зараду и да се такве установе утврде у друштву, како би свакоме зарада била оцењена и награђена. Али код вас само ко спомене те установе, он је одмах злочинац, дивљак, развратник и т. д. Ви кокетирасте с радничком класом, ви хоћете да радник добија неки део од чисте добити у неком предузећу, ви препоручујете газдама да узимљу у ортачину своје момке, ви хоћете овим сићушним мерама да решите радничко питање. Али ви не можете или нећете никако да сватите најпростију истину: да се не може трошити

2 милијарде годишње на одржање господлука : императора, принчева, ђенерала и т. д., да се не могу ранити милиони људи, који ништа не раде већ једу готово, а да опет добија „сваки према заради.“ Ви хоћете да буду „и овце целе и вуци сити“, т. ј. као и сви шарлатани нећете никакву реформу, већ хоћете да преварите раднички свет. Ви немате никаквих моралних начела на основу науке, јер не знате науке. Па шта сте ви онда кад немате ни вере ни науке? Ви сте сами казали какви су људи, који немају никаквих виших човечанских и божанских идеала у 130. бр. „Јединства:“ — „глупа, незнабожачка маса, лишена свију племенитих чустава, погружена у најсебичнији материјализам, па зато неспособна и за саме моралне појмове а комо ли дела ропска према лукавима, који би ласкали њеним пороцима и превиђали њена злочинства, да је боље подјармљују, а готова на свако тиранство пре-

ма онима, који би је обуздати хтели...“ Грдећи оваким гадним измишљотинама начела савеза, т. ј. најнапреднија и нај-узвишенија савремена начела, ви нисте ни приметили, да сте најцрњим бојама насликали вашу покварену природу. Јер ви сте та незнабожачка маса, која не зна ништа, која не верује у ништа. Ви сте живели вазда за свој трбух и служили сте вазда ономе, који вас је боље платио да намирите свој „најсебичнији материјализам.“ Као први ви сте се превијали пред власницима, „ласкали сте њиховим пороцима“ и „превиђали њихова злочинства“; **исте** хвале просипали сте власницима редом а за тим **ИСТИМ** грдњама обасипали сте их кад су изгубили службе — све у име поретка, слободе, морала, патриотизма и т. д. Ето зашто ми презиремо ваш „поредак“, вашу „слободу“, ваш „морал“, ваш „патриотизам“ вашу „веру“ и вашу „просвету.“

Ви хоћете да спасете српство од „пре-тераног слободњаштва“, па му претите „реакцијом.“ Али, да! Ви нисте за реакцију, већ то хоће „ваши пријатељи из унутрашњости“; ви се бојите да народ не падне у реакцију! С киме ви проводите комедију? „Видов-дан“, његови пријатељи, реакција — зар није све то једно исто? Ама само хтели би да знамо : које би то либералне установе имале да се укину у Србији па да наступи реакција? Покажите нам те установе! Покажите нам те реакционарске установе, које би имале да се заведу у Србији! Србија је преживела доста реакција; имала је „тркићеву рупу“, „шабачки логор“, имала је „кврге“ „точкове“, батине, кундаке и на послетку убиство кнежево, стрељање на Каја-бурми и кумпаније будоносаца. Шта би ви још хтели? Ви и ваши пријатељи у свима тим приликама играли сте улогу интриганата, букача, тајних и јавних клеветника и доносача, па вам се то усла-

дило, јер је то најбоља прилика да се добро наплатите. Ваљда би то хтели и сада. Иначе шта значе ваше слутње неке „реакције“, кад нема против чега да се реагира ?

Не, господо, нема у Србији никога коме би било у интересу да поруши морал, породицу, веру, савест — осим вас самих. Ви то знате тако исто добро као и ми. Ви знате, да сте ви најбоље пролазили у она времена, кад се морал и савест најмање поштоваше и код оних људи, који су најмање водили рачуна о тим „простачким предрасудама“. Тако исто никоме у Србији није у интересу да прави переди осим вас самих и ваших пријатеља — „службо-ловаца.“

Хтели смо да вам одговоримо отворено, да знате ко смо и шта хоћемо, да знате једном за свагда, да у Србији има људи, који се тако исто не боје реакције, као што презиру ваш либерализам. У бу-

дуће можете измишљати и клеветати на нас шта вам је воља, ми вам нећемо никада одговарати. Не ћемо с тога, што вас држимо за ђубре туђинско на нашој земљи.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ

(Посвећено д-ру Влад. Ђорђевићу)

Драги докторе,

Зарад публике, која чита „Радник“, а нарочито ради тебе, нужно ми је да оправдам моје дрско дело, дело што сам се усудио да пишем о питању, за које си ти свечано прогласно да не постоји. Моје дело изгледа још дрскије кад се узме, да си ти учевни доктор са три дипломе — војени лекар, члан ученог друштва и што је за овај случај најважније, човек, који је по свом сопственом признању, постао тако рећи знаменит својим заслугама за

сиротињу, а на против ја немам никакве докторске дипломе, писам члан никаквог ученог друштва, немам никаквог сталног „положаја“ у друштву. — И што је најдрскије, мој смерни рад печата се у листу, који си свечано прогласио за орган „неколицине Ђака бадаваџија“

Па опет, докторе, ја сам се усудио и то из чистог пријатељства према теби, управо као пријатељ похитао сам да те спасем од једног рђавог дела, које си намеран да учиниш.

Наше пријатељство докторе, ти знаш, има тако рећи своју историју, на коју морам да те потсетим. Некада када си ти већ био доктор (да ли си и онда имао „у прстима *finger scribendi*, а у глави мало мисли а још мање знања“ — то не знам), или мало за тим, ти се опет нађе у средини или управо на дну либералне партије, т. ј. ти поче казивити, да си се посветио науци и начелу и да сад није

време ни радикалној ни каквој другој опозицији.

Пут је политике врло клизав, па се људима врло лако досади, да се по њему сваки час клизају и падају, нарочито је то тешко људима, који су од природе слаби, као што си ти. За то сам се радовао, као твој пријатељ, што си оставио тај клизави пут и што си изабрао други, где ћеш према својој снази много сигурније користити народу. Код нас су лекари још у таквом положају, да је њихов рад готово увек користан по народ. Изузимају се само неки, који већином лече готовански свет, те одржавају живот људима, који су народу штодљиви. Обични лекари лече код нас публику, т. ј. све од реда, а ту се налази више корисних радника него готована. Но ти се ниси ни тиме задовољио, већ си нарочито лечио сиротињу и старао си се, како си могао и знао да јој као лекар помогнеш. И то ја било врло лепо. Али ја сам ми-

слао, да ти то радиш једино по свом човекољубивом осећању, а нисам ни сањао, да ти то радиш у име неког друштвено-економског начела, по коме код нас нема радника и радничког питања, већ само сиротиње и сиротињског питања, па хоћеш филантропијом да решиш то питање. Па не би то ни сада веровао да нисам прочитао твоје својеручне изјаве у 36. бр. „Радника“ и 81. бр. „Јединства.“

Има људи код нас, докторе, који су више од 7—8 год. изучавали друштвене науке, који знају у прсте знамените економисте, као што су Рошер, Бастија и др. па опет не могуће да свате шта је то радничко питање и шта оно има посла у Србији, те о њему толико говоре „неки ђаци“, на супрот толиким ауторитетима, који се толико година баве српским јавним животом, па то питање не пронађоше. Није ни чудо што многи образовани људи, специјалисте у разним струкама, као и ти што си, ни до данас

не свађају о чему је реч. Али „стрпљења“ само драги докторе, (да се послужим твојим изразом), стрпљења само за 7—8 дана, (није нужно да учиш сада 7—8 год. из нова, као што ти друге упућујеш), довољно је само да се умириш, да заборавиш на своје увређено самољубље, које те гони да потпишеш своје докторско име испод једног списка, који мора бити тако апсурдан, да ће га и сами београдски ђаци моћи критиком да униште.

Као што видиш, драги докторе, ја сам ти посветио овај чланак једино с тога, да би предупредио неке твоје списе, који су у ватри започети, па би из њих морала изаћи сама — вода. Радоваћу се ако мој чланак још за времена изађе, те ако те моја пријатељска пажња спасе од једног неразвишљеног корака.

Може бити, докторе, имао би се за нешто и срдити на тебе — нарочито кад би хтео да истражујем, на кога си циљао у 36. бр. „Радника“ кад си јавно гађао

неку „надувену жабу“ и неког „витеза од Ла-Манче.“ Али ја то нећу да истражујем, јер познајем доброту твог срца, па сам уверен да се сада и сам кајеш, што си пуцао у — ветар.

Но да завршимо увод, па да пређемо на саму ствар.

I.

Шта је то у опште радничко питање?

То је управо питање о народној сиромаштини.

Али реч „сирсмаштина“ може се узети и узимље у разговорном језику као нешто неодређено, односно као и реч богатство, н.пр. ти си, докторе, сиромашнији од Крсмановића и Ћир Гуше, а обични палилулски рабаџија сиромашнији је од тебе. Али у научном говору ваља тачно утврдити појам сиромаштине. Дакле под сиромаштином ваља разумети оно стање, кад човек нема неопходне материјалне намирнице, које су му нужне за живот

и здравље. Колико трпи наш народ што нема довољно добре ране, добрих обиталишта, одела и других угодности? Колико се болести развија једино од сиромаштине? Колико се умире? Колико се наследних болести укорењавају у народ? На западу се примећавала да радничка класа непрестано кржљави или као што природњаци веле: дегенезира се. Код нас то нико није испитивао, али ћеш ти докторе знати боље од мене, какве болести и болешљиве промене у народном организму производе сиромаштина. А знаћеш, као разборит човек, и то, да се сиромаштина у народу не лечи никаквим медицинским лековима, већ друштвено економским. Болница само лечи поједине болеснике, али не може спречити да здрави људи од сиромаштине не падају у болест непрестано.

Многи човекољубиви људи мислили су да се сиротињи може помоћи милосрђем, т. ј. делењем милостиње. То

има смисла за оне раднике, који за рад нису кадри, али оној сиротињи, која може да ради а опет потребује милостиње — таквој сиротињи не помаже милосрђе. „Сиротињи се не може наделити“ вели српска пословица врло умесно. Радничка сиротиња по своме броју и по свима другим условима, тако је дубока јама, да је никакви подарци не могу зајазити. У Енглеској, где закон удара порез на општине за издржавање сиротиње, то се показало најочигледније. Број сиромаша увећава се непрестано, а њихово стање се не поправља. Дељење милостиње још може бити изазивље по неког, који би могао радом зарадити оскудно издржавање, да такво издржавање добије без рада. У опште сви паметни људи у Енглеској увиђају, да је управо штетно за друштво узимати од оних људи, који раде, па давати онима, који не раде, а могли би да зараде још и више но што им треба. Неки су предлагали да сиротиња може

ишчезнути, ако се сиромашни радници не жене, па ће онда бити мање народа на земљи, а живиће боље. Неки су предлагали опет, да се сиротиња исели из земље. Бивало је можда и других таквих предлога, али су они пропали сви као непрактични.

Напоследку људи су дошли до истине, која је као и увек била много ближа, но што су мислили они, који су је тражили. Сиромаштина у народу долази или што народ у опште мало ради, или што свој рад рђаво распоређује, или што се плодови рада рђаво т. ј. неправично деле. Једном речи: сиромаштина у народу долази од неправилне производње и неправилне поделе производа. На тај начин, питање: како да се помогне сиротињи; или како да се искорени сиромаштина у народу, преобратило се у друго питање: како да се народни рад тако устроји (организује), да и производња буде тако снажна и подела тако пра-

вична, да сваки члан народа својим радом може живети у благостању? Ово и јесте право радничко питање, као што га сватају сви свесни људи у Европи, као што га је и „Радник“ вазда разумевао и излагао. У оваком облику оно се показује као основно питање, од чијег решења зависи цео строј друштвени. У оваком облику оно је најважније питање за све чланове једног друштва, за све народе без разлике, па разуме се и за Србију.

Има много људи на западу и код нас, који мисле, да је питање о одношају између радника — надничара и капиталиста, или питање о најамништву једно исто што и радничко питање у опште. Али очевидно питање о најамништву само је један део целокупног радничког питања. Оно може бити на првом месту у некој земљи, где је подела између радника и капиталиста у велико развијена; али у земљама где тога нема или га има

врло мало, н. пр. код нас, питање о најамништву може бити на последњем месту.

Али и у оним земљама, где је индустрија у велико развијена и где је класа радника-падничара многсбројна, показало се као неумесно и непрактично ограничавати радничко питање једино на одношаје између радника и капиталиста. То је очевидно принудило радничку партију у Немачкој, те је одступила од програма Ласаловог и усвојила далеко опширнији програм за друштвено-економску реформу — програм Интернасионале.

Ласал је сватао потпуно шта ваља урадити за потпуни друштвени преображај, али је увиђао да му најпре треба сломити силу данашњих господарских стајежа у Немачкој, за то је хтео да покрене народ. За ту цел он је мислио да употреби као полугу раднички варошки сталеж, коме је доказивао да народна држава може кредитом државним осло-

бодити раднике од владавине капиталиста. Овај је наук био врло примамљив за раднике, али је он остављао сто страна за нападај с теориског и практичког гледишта. Економисте су говориле: у данашњој производњи влада конкуренција домаћих и страних произвођача. Рецимо држава је дала кредит разним дружинама, које праве столице; рецимо једна дружина прави боље по друга, за њене производе нађу се купци, за другу се не нађу или само од чести (да не узмемо у рачун страну конкуренцију), — један део, њиховог производа, т. ј. један део позајмљеног капитала пропао је. Је ли економски корисно за народ давати тако безрасудно народно имање на зајам, да га конкуренција уништава? И је ли правично узимати од једног дела народа његову зараду, па је овако уништавати? Или друго питање. Неке дружине хоће да производе шљокице, ђинђуве, свилене пантљике и т. д.; је ли умесно да и њих народ кредитира,

кад је то просто бацање народног рада у ветар. Трећи су омет стављали питање: шта ће добити по Ласаловом програму многобројни сталез слугу и слушкиња, за тим сталез чиновника, књижевника и у опште неиндустријалних радника? Све то није се садржавало у Ласаловом програму. Па и за најмногобројнији ред грађана, за сељаке, не види се ништа јасно, шта ће они добити у тој реформи. Види се само нека реформа порезе, али та реформа је са свим незнатна: да се укину посредни данци, који већином падају на сиротињу, а да се установе непосредни, према имању. Али се не види колика би била та пореза у новој народној држави, где се за варошке грађане тражи огроман кредит, на онако ризична предузећа.

Једном речи у оно време кад је Ласал почео своју агитацију у Немачкој, он није могао да изнесе свој прави раднички, социјалистички програм, за то су га радници одмах изменули, пре но што

је био и примљен свуда. Наша интелигенција, која је о радничком питању чула највише из девете руке, а највише из немачких новина, под радничким питањем замишља увек оно, што је Ласал ради своје практичне цељи хтео да назове привремено радничким питањем. С тога она не може да појми, шта значи радничко питање код нас, где нема ни индустрије ни варошког радничког стаља.

Но да би могли разумевати прави значај радничког питања, ваља мало дубље проучити економске законе у опште и наше економско стање.

II.

Сваки народ има само један једини извор из кога црпе своје материјално благостање, а то је, — његов рад. Божество природе има врло мало уплива на народно благостање, кад се упореди са радом човековим. Народи, који живе

у много сиромашнијој природи, својим радом долазе до много већег благостања, но они народи, који живе у врло раскошној природи.

Успешност рада зависи од вредноће, знања и умешности народа и од производа, што их је народ прикупио од прошлих времена, јер свака производња идуће године зависи од главнине, коју народ ове године одређује за производњу идуће године.

Разуме се, не могу сви производи једне године служити за производњу идуће године. За одржање и развитак непрекидне производње могу служити само такви предмети као : рана, одело, зграде, алати, разне грађевине за удобравање земље, машине и материјали за прерађивање. Разуме се, рана, одело, обиталиште и у опште сви предмети, који су неопходни за живљење, служе као главнина за даљу производњу у толико, у колико се њима издржавају корисни рад-

ници. Све што год потроше од ране, одела, обуће и т. д. људи беспослени, или људи, који се занимају некорисним радом, н. пр. који праве карте, или који играју на конопцу, или праве разне предмете за раскош — све то не спада у главнину и не служи за развитак даље производње, већ се просто уништава сваке године.

Али има предмета, који никако не служе као основа за даљу производњу. Такви су н. пр. свилене и кадифене ствари, украси, каруце, разне скупоцене ствари, које служе као намештај и посуђе у кући, скупоцена јела и пића и т. д. Сав рад, што га народ употреби да произведе те предмете, то је рад некорисан, он је пропао за народно благостање. Или, ако народ сам не производи те предмете, већ је за њих дао у размену своје жито, своју стоку или што друго, он је самом том разменом уништио један део свог корисног рада на свагда. Производе што их

је добио у размену не може ни на који начин употребити за развитак своје производње. Све једно, ма ко попио шампањере што се довезу у Србију, београдски господичићи на беседама и баловима или ратар у селској крчми — у свакој попијеној бутели шампањера уништен је један товар жита, онако исто као да је бачен у Саву. Да је народ у размену за производé свога рада добио алате и машине за посао, да је за њих набавио вештије мајсторе и поправио своја обиталишта и зграде за стоку, или да је набавио учитеље, који ће га научити бољем и паметнијем живљењу и раду, он би своје производе употребио **производно**. У награду за то добио би, да би идуће године имао производа више и боље но прошле — и тако сваке идуће године.

Економисте знају врло добро ове истине, што их овде споменусмо. Они веле: **само је она производња корисна, којом се производе предмети, што служе за одр-**

жање и развитак радне снаге у народу, за одржавање непрекидне производње у народу; на против свака је производња штетна која не може да служи за одржавање и непрекидни развитак производње.

Тако исто: само је оно трошење корисно, које је неопходно за развитак и одржавање корисне производње н. пр. издржавање земљорадника; на против свако је трошење штетно, којим се ништа не производи, као пиће шампањера, или се њиме подржава штетна производња, н. пр. издржавање фабриканта карата.

Један мали пример показује нам, каква је разлика кад народ води рачуна о корисној производњи и потрошњи и кад о томе не води никаква рачуна.

Узмимо једну дружину сељачку од 30 радника, која има земље изобиља. Узмимо да се та дружина бави корисним радом. За представника корисних производа да узмемо жито. Нека ови 30 рад-

ника производе н. пр. 180 товара жита т. ј. на сваког радника долази по 6 товара. Ако за издржање сваког радника узмемо 4 товара, онда сви скупа потроше 120 тов. а претиче им још 60 тов. ¹⁾

Ако дружина за ових 60 тов. покупује разне свилене пантљике, цветове, ђинђуве и друге драугулије да окити себе и свој стан, она ће радећи целе године, кад потроши својих 120 тов. друге жетве, имати опет 180 тов. зарађених, и тако може радити докле јој буде воља. Стање дружине биће једно исто, претпостављајући да ће све године бити једнако родне и да дружина неће имати никаквих других расхода. Али дружина може оних 60 тов., што јој претичу, да употреби производно, н. пр. да позове у друштво још 15 нових радника (а толико може, јер сваком раднику по нашој прет-

¹⁾ Бројеви у овом примеру узети су тек ради примера и нису ни мало тачни. Главни је да се види, кад може да се производња увеличава а кад не.

поставци треба 4 тавара на годину а $4 \times 15 = 60$), или да усаврши своје алате тако, да сад производи толико, колико би јој користили 15 нових радника, или у опште да најудесније рашири своју производњу у сразмери, коју допушта готовина од 60 тов., којом дружина располаже. Али да узмемо први случај, да се дружина увеличала са 15 нових радника. Тада ће дружина имати идуће године 45 радника, сваки производи 6 т., то је свега 270 тавара. Од ових 270 т. потребни су за издржавање 45 радника само 180 т. а 90 т. претичу. Ови 90 т. могу се треће године опет употребити или на лично задовољство дружине или на то да се 22·5 нових радника прибаве. Треће године раде 67·5 — узмемо само 67 радника, ако сваки произведе по 6 т. то је свега 402 т. За издржање 67 радника идуће (четврте) године нужно је 268 т. ране, остаје дакле још 134 тов. од чега се могу издржавати још 33 рад-

ника. Дакле четврте године радиће 100 радника и произвешће 600 товара ране.

Место непрекидног увеличавања броја радника, може се узети непрекидно усавршавање производње, било усавршавањем самих алата и начина земљорадње, било употребом једног дела производа на развитак заната или индустрије. Свакојако напредак је очевидан, само кад се сувишак производа сваке године употреби производно, т. ј. кад се њиме увеличава непрекидо народна производња. Напротив у првом случају, ако се сувишак народне производње баци у ветар или се профуќка за господским столом, онда народна производња и народно благостање остаје непокретно у најбољем случају, а највећа је вероватноћа, да ће се производња умалити и стање погоршати.

Србија је сиромашна земља. Огромна већина њених стацовника нема првих неопходних услова, који су човеку нужни за одржање његовог здравља. Срества срп-

ског народа за производњу врло су рђава. Па при свем том од толико година, српски народ један део своје производње (који се управо никако не може назвати „сувишак“ од производње, јер се о одкида од најпречих народних потреба) преобраћа у свилу и кадиву, у златне украсе и fine „меблове“, у шампањере и разне ђаконије — једном рећи у предмете за господско живљење у Србији. Ја немам за сада бројеве при руци да израчунам колико је Србија дада за непотребне предмете бар од 20 година на овамо, али да узмемо најмању цифру — да узмемо да је трошила само два милиона гроша годишње. Шта би било да је Србија од 20 год. на овамо употребљавала ту суму на то да увелича и усаврши народну производњу? Да је с тим новцем набавила стручне учитеље у разним гранама производње (са 2 мил. може се набави 160 људи по 500 талира) или да је на општинској земљи са оп-

штинском снагом отпочела да ради земљу са савршенијим алатима, као што предлагаше један брат у чланцима „Карановачке потребе“ у „Раднику“ од пр. године, или да је један део тих срестава потрошен на то, да се употреби наша водена снага и да се подигну код нас најпотребније гране индустрије. У опште, да се сваке године употребљавало 2 милиона гроша, који су трошени на луксузне предмете, на увеличавање народне производње. Да узмемо да код нас главнина, одиста уложена у неко корисно предузеће, доноси годишње само 5% чиста добитка ¹⁾). Да рачунамо какав би капитал имала Србија, да је, као обичан предузимач капиталиста, улагала сваке године по 2 милиона гроша у корисним

1) Чист добитак (зна сваки трговац) значи добитак преко свију трошкова, н. пр. кад се уложи у радњу 100 дук. ц. да се по одбитку свију трошкова као: плаћање кирије, издржању радника и т. д., добије за годину 105 дук., онда та радња доноси 5 од сто чиста добитка.

предузећа, заједно са свима процентима.

Ако се сваке године улаже по 2 милиона гроша заједно са свима процентима и ако се сви проценти употребљују опет производно, т. ј. да сваки од њих доноси сувишак $5\frac{0}{10}\%$, онда ће иста главнина износити двадесете године на 69,436.000 гроша¹⁾).

Ваља имати на уму, да ова главнина није порасла давањем новаца на камату, већ улагањем једнога дела производа целог народа у корисна предузећа — и то : улагали смо онај део, који се пређе преобраћао у свилу, кадифу, шампањере, рум, дуван украсе и друге непотребне ствари, место да смо наше жито, стоку, грађу и друге производе народног рада бацали у Саву или мењали за оне предмете, (што је са гледишта економског

) Ово се рачуна познатим алгебарским начином по формули $2n = 2 \text{ млд. } 1.05 (1.50 - 201)$

једно исто) ми смо набављали алате, подизали зграде за индустрију, регулисали реке, удобравали земљу — једном речи постојано увећавали народну главнину у течају 20 год. Ову главнину од 69,436.000 гр. добили смо само тиме, што смо умањили предмете раскоши у Србији и што смо претпоставили да би се народна главнина, уштеђена на овај начин и паметно употребљена, могла увећавати у сваком корисном предузећу са 5%.

Али, да ли је то једини луксуз, што га мали сиромашни народ сноси од толико година? Никако. То је само мали део луксуза.

У Србији има врло много људи, који с економског гледишта не производе, већ врше разне друге послове (корисне или некорисне, то нас се овде не тиче), као што су н. пр. чиновници, бојници, трговци заједно с њиховим момцима, све слуге и слушкиње, који само врше личну службу код госпoде и господара и т. д. Сви ови

људи живе и троше, и то већином живе много боље и троше много више, но они људи, који производе материјалне предмете и који се у економији зову производни. Они чине неке „услуге“ (као што веле економисте) и за те услуге добијају у своју власт један део производа опште народног рада.

Нама није овде потребно да говоримо, да ли су те услуге важне и колико су важне, тек то је неоспорно, да је за народ корисније што год мање буде оваких чланова, који сами не производе, већ живе од својих услуга. Рецимо да су пре 20 год. 10.000 оваких грађана постали не занати у својим пословима. Очеvidно за народну економију све једно је ако 10.000 трговаца, чиновника и др. непроизводних радника остану без посла, само ако се и осталим трговачким и чиновничким „персоналом“ могу вршити исти послови размене, судства, полиције и т. д. Народ их може и у будуће из-

државати, као што их је и пређе издржавао, т. ј. плаћати годишње трговцима онолику плату, колику су пређе имали од своје трговачке радње укупна прихода; чиновницима издавати њихову редовну плату. Народно имаће нити ће се од тога умањавати, нити увећавати. Сви ти 10.000 грађана могу слободно беспосличарити, богаство целога народа остаће онолико исто, само ако произвођачки део народа буде производио онолико исто, колико је и пређе производио. Али узмимо сада, да су ови 10.000, који су на овакав начин пензионирани пре 20 год., осетили грижу савести, што живе тако беспосличарски, па се решили да производе, и то да производе оне предмете, који могу да служе за даљу производњу, и тако раде и производе у течају 20 год. Рецимо да сваки од њих производи само 100 тал. годишње. (То није много, јер су то све одрасле мушке главе). На тај начин њих 10.000 про-

изведе годишње цео 1 мил. талира, а пре нису производили ни по паре. Издржавање они већ имају, јер као што смо рекли, народ им и онако даје издржавање, кад ништа не производе. Цео милион они могу да употребе као главнину за даљу производњу. Ако они на тај начин буду у току 20 год. производили (разуме се једни могу умрети, али на њихово место долазе други, — такав је ред у данашњем друштву) сваке године по 1 мил., та ће народна главнина порастити на 20 мил. за 20 год.; а још да је сваки рад у толико производнији, у колико има више и боље главнине, и ако допустимо да се главнина увећава са 5% као и пређе, то ће народна главнина изнети не 20 већ преко 34 мил. талира или управо: 833,112.000 гроша.

У ова два примера ми смо показали, шта би народ српски могао имати, да је у току 20 год. укинуо две гране луксуза: непроизводно трошење готовине од 2 мил.

гроша сваке године и непроизводно издржавање 10.000 радника. Нашли смо да би се на овај начин готовина народна увећала са 833,112.000 + 69,436.000 свега 902,548.000 гроша или 15,042.666 дуката.

Али и ова је цифра сасвим незнатна спрема праве цифре, која би се добила, да се одиста производња и потрошња правилно организују, да се укину сви непроизводни а некорисни трошкови, што их раднички-произвођачки део народа сноси, и да се сва радна снага, која се занима непроизводним, а често са свим штетним радом, употреби производно. Кад би често узели да рачунамо, шта би српски народ могао створити у својој земљи, изашле би управо баснословне цифре. Ваља се само сетити, какве смо резултате добили. Ми писмо узимали у рачун, да би увеличано благостање народа учинило за неких 10—15 год., да сви људи способни за рад, постану вешти и

развијени радници, да се сва средства за рад усаврше, да се поправе сви услови за живљење огромне већине народа, да се народно здравље знатно поправи и да се број становника за 20 година удвоји, особито кад се узме у рачун да је Србија врло плодовита а врло ненасељена земља.

Роберт Овен, чувени реформатор у Енглеској, за неколико година преобратио је једну фабричну колонију од 2.500 душа, која је била лења, развратна, глупа, у прави цвет људства, који су били тако вредни, наравствени, свесни, да су странци долазили да виде његову колонију као неко чудо. Иста колонија од 2.500 душа после 30 год. производила је толику вредност, колико је производило пре 30 год. 600.000 радника. Српски народ и ако није од највреднијих, за цело није ни лењ, ни развратан, ни глуп; па да се питамо, колико више могу у Србији да произведу 2.500 људи сада, но што су мо-

гли пре 20 или пре 30 година? Једва ли могу ништа више. Барем званична статистика српска показује несумњиво, да се у Србији народна главнина умањава а не увећава са бројем душа. Ваља знати још и то, да богаство свију тако званих „цивилизованих“ народа није остало „од старине“, као што многи мисле, који нису познати са економским законима. „Највећи део богаства што га данас видимо у Енглеској, вели Џон Ст. Мил, произведен је човечијим радом у току последњих дванајест месеци.“ Разуме се народ мора имати знања и неке главнине, да може производити годишње таку огромну количину богаства, какву данас производе образовани народи. Али да народ дође до тог знања и те главнине довољан је рад само једног колена 20 до 30 година.

Како се главнина може брзо да увећа, видели смо из она два мала примера, а а за образовање народа, то показују нај-

очигледнији опити, као што је на првом месту опит Р. Овена.

А шта је потребно те да народ дође до таквог благостања ?

Потребно је само то, да се начело рада призна као основа друштвене организације. Потребно је, да је све друштвено уређење удешено према томе: како ће бити свакоме најмилије да се труди и ради; како ће рад сваког појединце бити најуспешнији, т. ј. како ће производити највише корисних производа; како ће сваки имати својим радом могућности да се свестрано развија и усавршава.

Али где има таквог друштва ? Толико народа живе, којима ми нисмо по образовању ни за мали прст, па њима није пало на памет да удешавају, како ће бити сваком најповољније да ради, већ ми да се нађемо најпаметнији ? Тако веле сви наши празноглави новинари, сви надри-научењаци и подлаци.

О, знамо ми врло добро ту њихову философију и слушамо је одавно. — Но о њој ћемо говорити у идућем одељку.

III.

Од чега зависи распоред радне снаге и распоред главнине у разним гранама производње ?

Економисте ће вам на ово питање изнети целу теорију : Сваки произвођач, веде они, тежи да има што већу асну од свог производа и за то сваки жели, да свој еспап прода што скупље може. Али на пијаци цена зависи од понуде еспапа и од тражње еспапа. Еспап, који се више тражи, више се и плаћа, и по томе сваки произвођач (разуме се капиталиста, јер сувремена економија под именом произвођач разуме увек капиталисту и ако то нигде не спомиње) тражи да пренесе свој капитал у оно предузеће, где се производи скупље плаћају. На тај начин распоред главнине — капитала — зависи

од купујуће снаге, од новаца који жели да купи и плати извесан производ, или управо зависи од оне класе у друштву, која влада новцем. На западу сва „виша класа“ : велики чиновници, трговци, банкарн, и т. д. потребују за се огромну количину свиле, кадифе, пантљика и разних трица, требају неизбројно много предмета, који се просто униште сваке године и грдна множина народа мора да ради и производи ове непотребне предмете. Остали део народа мора да ради и производи ове неопходне предмете, као рану, стоку, лан, кудељу и т. д. и то мора да буде довољно и за њих и за вишу класу — и за ону грдну множину радника, која се бави штетном производњом, да само задовољи раскош господе. Разуме се то не може бити довољно, нарочито кад уз то веће и најбоље део ових неопходних предмета за живот припада опет богатацима. Огромној већини

народа остаје дакле само кора црног леба, па и тога довољно нема сваки пут. —

Да почнемо од трговаца. Трговци купују од народа његове сирове производе и за то народу издају готов новац. Новац се прикупи порезом у државну касу и отуда преко разних „надлежatelстава“ троши се у појединим окружним центрима. Један и то најзпатнији део те порезе троши се у виду плате чиновничке за рану, одело, обиталишта и друге нужне предмете, али свакојако већи део новца долази опет у руке трговцима. Чиновници представљају спрам народа купујућу снагу, која је располагала, какви ће се производи изнети на пијацу. Трговци су разуме се набављали у земљи и са стране оне предмете за продају, на којима су могли имати добит. Отуда настаје код нас увожење првих страних фабрика у варошима, богаћење варошана и то тим већма што се већи део државног буџета у којој вароши троши. Осим чиновничке плате

држава има разуме се и других издатака и набавака у земљи и ван земље. . азме се, да то све иде преко посредника, набављача, који један део купујуће снаге т. ј. новца задржавају за своје услуге. У свима земљама државни буџет има огроман утицај на распоред радне снаге и капитала у разним гранама производње. Али при оваком економском поретку трговачка класа јавља се такође као снажна купујућа класа, која један део производа народног рада продаје на страни и за њих купује предмете раскоши, које сама троши. На тај начин, све се већма развија непроизводно трошење у народу. Један део народне производње остаје непрекидно трговцима и чиновницима међу прстима; они набављају мајсторе са стране, зидају куће и намештају их. Вароши се пољепшавају и „цивилизирају“ и то све народним, сељачким ¹⁾ радом, а

1) Ми узимамо сељачки рад као представника нашег рада у опште, јер је он најмногобројнији. Али у произ-

онај, који то производи осиромашава једнако; његова стока иде преко или долази у виду „римфлајша“ и печења“ на господски сто; његова земља прелази у руке зеленаша; његове шуме ишчезоше а гола брда носе само бујицу и поплаву.

Питајте трговца, зашто си не производи алате за сељачку земљорадињу; зашто не улаже свој капитал у земљорадињу или у занатлијска или индустријска предузећа; зашто не улаже у чишћење река, подизање фабрика и парабродарства итд.? Зашто воле само да купује и продаје домаће и стране производе, да даје новце сељаку под интерес од 20 па до 50%₀, и он ће вам одговорити са свим умесно као и његов учитељ економиста: „видите, драги господине, све ове трговачке, шпекулантске и банкарске радње дају асне 12, 15, 20, 50 и 100 на сто (бива и штете али врло ретко), а капитал уложен у она

водне радове снадају и многе друге врсте рада, као рад занатлија, учитеља, техничара, лекара и др.

предузећа, што их ви споменусте, сумњиво је да би доносио више од 5 до 6 од сто а може бити доносио би још и штету.

Онај сувишак, што га српски народ има од своје производње, мора дакле непрестано да издржава једну непроизводну класу људи. Да би се он могао претварати у машине, фабрике, параброде, железнице и т. д. ваља, да сва ова предузећа дају толико асне, колико данас даје трговина са стравим и домаћим производима.

Али зар није то глуп, бесмислен, управо дивљачки поредак економски, где усавршавање земљорадње, заната, индустрије — поправка ране, одела, обиталишта и других првих потреба за живот код српског народа зависи од тога: хоће ли разни Крсмановићи, Карабиберовићи, Параноси, Антуле, Гуше и др. имати од тога 20, 30, или 50 од сто асне на свој капитал?

Ја држим да се луђе што не може замислити. А у ствари је заиста такав економски поредак и такав економски развитак, као и у другим „цивилизованим земљама.“¹⁾

1) Овај рад Светозаров у „Раднику“, одакле смо га и прештампали, није довршен. Да ли је на ком другом месту довршетак његов одштампан, или је пронао у рукопису, и поред највећег нашег труда не могосмо сазнати. Пријатељима и познаницима овог великог човека и трудбеника на пољу рада на друштвеним нашим питањима остаје у дужности, да нас о томе известе, па макар тај довршетак и у којој другој свесци одштампали.

